ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

«Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті»

ӘОЖ 340.132.233(574(043)

Қолжазба құқығында

Ауғанбай Алтынай Қайратқызы

Қазақстан Республикасындағы тарихи-мәдени мақсатына арналған жерлердің құқықтық режимі (халықаралық жүзе және ұлттық тәжірибе)

6D030100 - Құқықтану

Философия докторы (PhD)

дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Отандық ғылыми кеңесші :
з.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Бақытжан Қалымбек

Шетелдік ғылыми кеңесші:
PhD докторы, профессор
Алехандро дел Валле Галвез
(Испания, Кадиз университеті)

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2025

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР..... 3
АНЫҚТАМАЛАР..... 4
БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР..... 5
КІРІСПЕ..... 6

1 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МАҚСАТТАҒЫ ЖЕРЛЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕЖИМІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ..... 15

1.1 Қазақстан Республикасындағы тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерін қорғау туралы заңнаманың қалыптасуы мен дамуы мәселесі : халықаралық және ұлттық аспектілер..... **15**

1.2 Қазақстан Республикасының тарихи-мәдени мұра объектілері және тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер құқықтық реттеу объектілері ретінде..... **25**

2 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МАҚСАТТАҒЫ ЖЕРЛЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕЖИМІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ..... 41

2.1 Тарихи-мәдени мақсаттағы құқықтық жерлердің ұғымы және оның мазмұны..... 41

2.2 Қазақстан Республикасындағы тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге меншік құқығы: мәселелері мен даму болашағы..... 50

2.3 Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге құқықтардың пайда болуы мен тоқтатылуының негіздері..... 61

3 ТАРИХИ-МӘДЕНИ МАҚСАТТАҒЫ ЖЕРЛЕРДІ ҰТЫМДЫ ПАЙДАЛАНУ МЕН ҚОРҒАУДЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ..... 71

3.1 Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану мен қорғау аясындағы мемлекеттік органдардың қызметінің жалпы сипаттамасы..... 71

3.2 Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану және қорғау туралы заңнаманы жетілдіру жолдары..... 95

ҚОРЫТЫНДЫ..... 109

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ..... 115

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР

«Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2019 жылғы 26 желтоқсандағы № 288-VI ҚРЗ;

«Қазақстан Республикасының Жер кодексі» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 20 маусымдағы N 442 Кодексі;

«Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі» Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 2 қаңтардағы № 400-VI ҚРЗ Кодексі.

«Қазақстан Республикасындағы сәулет, қала құрылысы және құрылыс қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 16 шілдедегі N 242 Заңы;

«Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы» Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 7 шілдедегі N 175 Заңы.

«Мәдениет туралы» Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 15 желтоқсандағы N 207 Заңы.

АНЫҚТАМАЛАР

Аймақтың мәдени әлеуеті – белгілі бір аймақтың мәдени кеңістігін дамытуға көмектесетін, адамзат еңбегінің материалды және рухани жемісінің, мәдениет ресурстарының (салт-дәстүр, әдеп-ғұрып, өнер, архитектура, театр, музей, мәдени мұралар, ескерткіштер, мемориалды кешендер, әдебиет және т.б.) жиынтығы.

Қорық мұражайы - сәулет, тарихи-мәдени және табиғи мұраларды, сондай-ақ, табиғи ескерткіштерді сақтап, жинақтап, ғылыми-танымдық қызмет атқаратын мұражайдың бір түрі;

Қорғау міндеттемесі – тарих және мәдениет ескерткішінің осы құжатты ресімдеу кезіндегі жай-күйі мен тарих және мәдениет ескерткіші меншік иесінің немесе оны пайдаланушының тарих және мәдениет ескерткішін күтіп-ұстау шарттарын тіркейтін құжат;

Лицензия бұл - тиісті лицензиардың жеке немесе заңды тұлғаға қызметтің жекелеген түрімен айналысуға беретін рұқсаты;

Музейлер - музей заттары мен музей коллекцияларын сақтау, қорғау, сақтап қалу, зерделеу және көпшілікке көрсету үшін құрылған, мәдени, білім беру, ғылыми-зерттеу функцияларын жүзеге асыруға және Қазақстан Республикасының тарихи-мәдени мұрасын кеңінен танытуды қамтамасыз етуге арналған мәдениет ұйымдары;

Меншік құқығы - субъектінің заң құжаттары арқылы танылатын және қорғалатын өзіне тиесілі мүлікті өз қалауынша иелену, пайдалану және оған билік ету құқығы;

Ұлттық мәдени игілік – ел тарихы мен мәдениеті үшін ерекше мәні бар және Ұлттық мәдени игілік объектілерінің мемлекеттік тізіліміне енгізілген материалдық мәдени құндылықтар.

Ұлттық мұрағат қоры – заңда белгіленген тәртіппен ұлттық құндылық деп танылған ерекше тарихи, ғылыми, әлеуметтік, экономикалық, саяси немесе мәдени маңызы бар барлық мұрағаттардың, мұрағат қорлары мен коллекцияларының, құжаттық ескерткіштердің, құжаттардың жиынтығы.

Тарих және мәдениет ескерткіштері – тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілген, халықтың өткен тарихымен, қоғам мен мемлекеттің дамуымен байланысты, адам жасаған немесе адам мен табиғаттың бірлескен туындысы болып табылатын жекелеген кесендер, ғимараттар, құрылыстар мен ансамбльдер, тарихи-мәдени ландшафттар және басқа да көрікті жерлер.

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

ҚР – Қазақстан Республикасы
ҚР ЖК – Қазақстан Республикасының Жер кодексі
ҚР ҰҒА - Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясы
МКҚК - мемлекеттік қазыналық кәсіпорны
ТМД – Тәуелсіз мемлекеттер достығы
ICOMOS - UNESCO жанынан құрылған ескерткіштер мен тарихи орындарды қорғау жөніндегі халықаралық кеңес
UNESCO - (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization — UNESCO) — Біріккен Ұлттар Ұйымының Білім, Ғылым және Мәдениет жөніндегі Ұйымы.

КІРІСПЕ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертация Қазақстан Республикасындағы тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің құқықтық режимі мәселелерін зерттеуге арналған. Жұмыста халықаралық және ұлттық деңгейде тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерін қорғау туралы заңнаманың қалыптастуы және даму тарихы қарастырылды; Қазақстан Республикасының тарихи-мәдени мұра объектілері және тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер құқықтық реттеу объектілері ретіндегі ерекшеліктерін ескере отырып, олардың құқықтық режимінің мазмұны зерттелді; тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге меншік құқығының мәселелері мен оның даму болашағы, тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге құқықтардың пайда болуы мен тоқтатылуы және өзге де құқықтарды іске асыру тетігі зерделенді; тарихи-мәдени мұра объектілерін цифрландырудың негізгі бағыттары айқындалды; тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді ұтымды пайдалану мен қорғаудың ұйымдық-құқықтық тетігінің құқықтық мәселелері сараланды; тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді қорғаудың құқықтық проблемаларының теориялық ережелері әзірленді, тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді қолданыстағы заңнаманы жетілдіру бойынша практикалық ұсыныстар берілді.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазақстан әлемдік тарихта Еуразияның тарихи тағдырында маңызды рөл алатын, әлемдік өркениет қазынасына айтарлықтай үлес қосқан, сан алуан ескерткіштерге сай өлке ретінде белгілі. Тарихи-мәдени мұра – еліміз үшін әлемдік нарықта ұлт дамуын айшықтайтын таптырмас рухани-құндылығы, ал стратегиялық тұрғыда экономикалық-әлеуметтік капиталы болып табылады.

Өркениеті озық елдерде қашан да мәдениет, өнер, рухани құндылықтар алдыңғы орында бағаланады. Осы ретте, дамудың жаңа сатысында өткенімізді түгендеп, тарихымызды таразылап, ұрпақтар сабақтастығы жолында тарихи орындар мен тарихи жәдігерлерімізді, бабадан қалған мәдени мұраларымызды сақтау - еліміздің басты міндеттерінің бірі, әрбір азаматтың қасиетті борышы болып табылады.

Әлемді бағындыруға қауқарлы ұлттық құндылықтар - топырағы қасиетті қазақ елінің теңдессіз қазынасы. Қазіргі таңда елімізде жалпы 25 мыңнан астам тарихи-мәдени нысандар бар, республикалық тарихи-мәдени мұра объектілерін алдын ала есепке алу тізіміне сәйкес тарихи нысандар республикалық (254 нысан), облыстық (12527 нысан) және жергілікті (12 214 жергілікті маңызы бар нысан) жерлерге бөлінеді.

Дүниежүзілік мұра тарих және мәдениет ескерткіштерінің мәртебесіне елімізде 10 ескерткіш ие, бұл көрсеткіш елдегі барлық тарихи ескерткіштердің 0,08% құрайды. Қазақстанның ұлттық мәдени брендін құрайтын тарихи-мәдени көрнекті объектілеріне – Алтын адам, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, Отырар, Таңбалы петроглифтер кешені, Бозоқ, Түркістан, Ботай сияқты ежелгі қалалары кіреді.

Тарихи жәдігерлерді қорғау, мәдени мұраны сақтау және оларды зерттеу-зерделеу саласындағы қызметтің негізгі бағыттарының бірі – әлемдік кеңістікте бірегей тарихи-мәдени нысандар мен ескерткіштерді біріктіру. UNESCO-ның

дүниежүзілік мұраларының тізімінде үш номинация бойынша Қазақстанның 10 тарихи-мәдени ескерткіштері енгізілген, олар : Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, «Ұлы Жібек жолы: Чанъань-Тянь-Шань дәлізі», «Таңбалы» петроглифтері және Қаялық, Қостөбе Қарамерген, Ақтөбе, Ақыртас, Талғар, Құлан, Өрнек. Ендігі кезеңде, аталған ұйымның дүниежүзілік мәдени мұралар тізіміне енгізілген объектілерді сақтау, қорғау және олардың санын көбейту мақсатында жаңа номинациялық құжаттар даярлануда.

«Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында «Ұлытау», «Таңбалы», «Отырар» қорық-музейлерінің визит орталықтарын салу, оларды толық музейлендіру жұмысы аяқталып, әрі қарай «Сарайшық», «Есік», «Гаухар-Ана», «Ордабасы», «Сауран» сияқты визит орталықтарының құрылысы іске қосылды. Астана қаласының аумағында «Ежелгі Бозоқ қалашығы» ұлттық археологиялық саябағын құру жөніндегі жобаны іске қосу шеңберінде қазіргі уақытта қалашықтың іргетасын салу және Бозоқ визит-орталығының жобалау жұмыстары қызу жүруде [1].

Қазақстан Республикасының орнықты дамуға көшу кезеңінде, туристік қызметтің есебінен түсетін кірістердің есебінен еліміздің экономикасының дамуына әрекет ететін факторлардың бірі ретінде – өзінің рухани құндылықтарын сақтау, тарихи-мәдени мұраларды сақтау мәселелеріне баса назар аударады. «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Қазақстан Республикасының Заңының 2-бабына сәйкес тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдаланудың мақсаты оларды қайта жаңғырту, сақтау, сондай-ақ, кеңінен танытуды қамтамасыз ету делінген [2].

Тарихи-мәдени мақсаттағы жерді құқықтық қорғаудың басты ерекшелігі, берілген жер санатының ерекшеліктерінен туындайды.

Қазақстан Республикасының Жер кодексінің 127-бабына сәйкес, тарихи-мәдени мұра объектілері, оның ішінде тарих және мәдениет ескерткіштері орналасқан жер учаскелері тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер деп танылады [3]. Анықтамадан мынаны аңғаруға болады: а) әдетте, тарих-рухани құндылықтар, мәдениет ескерткіштері орналасқан жерлерден өнім аз алынады, себебі ұзақ жылдар бойы ол жерді пайдаланушылар оларды арнайы құнарландырумен және суландырумен айналыспайды; ә) тарих-мәдени мақсаттағы жерлердің құндылығы нақты сол жерде орналасқан объектілермен анықталады; б) аталған жерде тек тарихи-мәдени ескерткіштер ғана емес, сондай-ақ, өзге де объектілердің орналасқандығын ескеру қажет. Мәселен, кейінгі уақыттарда қазақ даласынан табылған бағалы құндылықтарымызды, тарихи жәдігерлерімізді, рухани тарихи-мәдени мұраларымызды қорғау, оларды сақтау жұмыстарының жүргізілмеуінің салдарынан тарихи нысандар мен ескерткіштер жапанда қараусыз қалып, жыл өткен сайын азайып, жойылуда.

Қазіргі уақытта «тарихи қала» ұғымы кәсіби қолданысқа енгізілді. Дегенмен, бүгінгі таңда бар зерттеулер, әдетте, бұл құбылысты біржақты сипаттаумен шектеледі, ал құжаттық және заңнамалық дереккөздер оның критерийлерінің ғылыми негізділігін білдірмейді. Бұл тарихи қаланың өзіндік анықтамасын тұжырымдау қажеттілігінің алдына қояды. Ол белгілі бір уақыт аралығының шеңберіне сәйкес келетін, мәдени кеңістігінде әр түрлі дәрежеде

болған оқиғаның материалдық және рухани дәлелдері барынша жинақталған, ғылыми, ағартушылық, мемориалдық, мәдени мәні, көп қырлы құбылыс ретінде түсініледі.

Тарихи қалалар мәдени мұраны тасымалдаушы бола отырып, өзіндік стилі, архитектурасы, қала өмірінің барлық аспектілерінің бірлігін, ұрпақтар арасындағы байланысты қамтамасыз ету, өмірлік мәні бар дәстүрлерді, құндылықтар мен мұраттарды жаңғыртуға ықпал етуді білдіреді. Ғылыми-ағартушылық, мемориалдық, мәдени-эстетикалық және әлеуметтік-экономикалық өлшемдердің органикалық үйлесімі тарихи қаланың мазмұндық құрылымын құрайды және оны сақтау мәртебесі туралы шешім қабылдауға бағыт-бағдар бере алады.

Адамзаттың саяси мәдениеті – ерте дәуірден біздің заманымызға дейінгі адамзаттың саяси қызметінің бар байлығын бойына жинақтаған күрделі құрылым. Аталмыш қызметтің ұйымдастырушы өзегі субъект-субъектілік қатынастарда билікті қалыптастыру мен пайдалану болады. Бірақ,адамның барлық саяси қызметінің тарихи дамитын негізі, стихиясы мен шынайылығы саяси мәдениет болады.Саяси қызмет үшін қажетті теориялық идеяларды, көзқарастарды, ұйымдастыру формаларын, принциптер, әдістер, құралдар, жүріс-тұрыс актілерін адамзат саяси мәдениеттен алған және алып та жатыр.

Саяси мәдениет мәдениеттің бір бөлігі ретінде биліктің қалыптасуы және қолданылуымен байланысты саяси шынайылық сферасында, субъект-субъектілік қатынастарда көрінеді. Яғни, саяси мәдениет саясат сферасындағы субъектілердің тарихи тәжірибесі мен өзара әрекеттесуінің жалпылануы мен беріліп отырылуын көрсетеді. Ол – қоғамдағы биліктік қатынастармен, яғни әлеуметтік субъектілердің мүдделерін жүзеге асыру үшін билікті қалыптастыру және пайдаланумен байланысты адамдардың ерекше рухани-саяси қызметтерінің туындысы.

Зерттеліп отырған тақырыптың өзектілігін мына жағдайлармен айқындауға болады. Тарихи-мәдени мұра бұл тек қазақ халқының байлығы емес, дүние жүзіне танымал ету біздің міндетіміз. Осыған байланысты, бұл диссертация тақырыбы халықаралық деңгейде де үлкен сұранысқа ие. Себебі, Қазақстан Республикасы көптеген халықаралық келісімшарттардың тарапы және солардан туындайтын міндеттемелерді орындауға міндетті. Ал, бұл мұра жермен тығыз байланысты болғандықтан, осы салада туындайтын теориялық және тәжірибелік сұрақтар кешенді зерттеуді талап етеді.

Келесі жәйт, тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану мен қорғау саласындағы туындайтын әртүрлі жер, мүліктік, ұйымдастырушылық, әкімшілік және басқа да қарым-қатынастарға қатысты теориялық тұрғыдан кешенді зерттеулердің аздығы, ұсынылып отырған тақырыптың теориялық жағынан өзектілігін сипаттайды.

Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер туралы заңнамалардың өзара көптеген олқылықтары мен қарама-қайшылықтарының салдарынан туындап отырған жағдай заңнаманың нормаларын қолдану кезінде түрлі проблемалар туындатып жатады. Атап айтсақ, мемлекеттік органдардың тарапынан шешімдер қабылданған кезде, осы жерлерге байланысты сот дауларын шешу процесінде

бірыңғай көзқарастың, ортақ түсіндірменің, жалпы айтқанда, елімізде тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге қатысты саясаттың әлі де пісіп-жетілмегендігі, ұлттық, рухани тұрғыда мүдделерімізді қамтамасыз ету үшін жан-жақты зерттеуді талап етеді.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Қазақстан Республикасындағы тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің құқықтық қорғалу мәселелері жер құқығы саласында жеке диссертациялық зерттеу объектісі болып қарастырылмаған. Кеңестік кезеңде жер құқығы саласында келесідей ресейлік заңгер-ғалымдар тобы, атап айтсақ: Борисов В.А, Забелина Н.М., Караваева В.М., Сыроедов Н.А., Крассов О.И., Иванов А.А., Духно Н.А. , Чубуков Г.В., Ерофеев Б.В., Архипов И.Г., Краснов Н.И., Аксененок Г.А., М.Ю. Галятин және ғылыми еңбектерін жарыққа шығарды.

Диссертация мазмұнымен тығыз байланысты зерттеулер отандық заң ғылымында жер құқығының қалыптасуы мен дамуына үлес қосқан ғалымдардың зерттеулерінде жер құқығының тұжырымдамалық негіздері : Б.Ж. Әбдірайымовтың еңбектерінде жер процесінің азаматтық-процессуалдық жақтарын зерттеуге басымдық берілді, Е.Ш. Дусипов – жерге жеке меншік негіздері, Л.Қ. Еркінбаева жер учаскелеріне келтірілген залалды өтеу, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді игеру мәселелеріне, А.Т. Жүсіпов және Ж.Х. Қосанов өз еңбектерін жерге меншік құқығын және жер пайдалану құқығын зерттеуге, Е.Ш. Рахметов – жер құқығын қорғауға, А.Х. Хаджиев - жер құқығының теориялық аспектілері, құқық және ғылым саласы тақырыбын зерттеуге арнады.

Отандық ғалымдардың жас буыны жер құқығының өзге де мәселелеріне көп көңіл бөлді: Б.Р. Әлімжанов - жер нарығын құқықтық реттеуге, Б.Б. Бегалиев - Қазақстан Республикасындағы жер реформасына, А.С. Дощанова - тұрғын үй құрылысы үшін жер учаскелерін беру, Ж.Қ. Орынтаев – жер заңнамасының қалыптасуы мен дамуы, Ералы Әбдіқарім – жерге меншіктің құқықтық негіздері, П.К. Өмірзақов «Қазақстан Республикасында мемлекет мұқтаждығы үшін жер учаскелерін алып қоюды құқықтық реттеу мәселелерін, ал, Ө. Калдарбекұлы - меншік иесінен жер учаскесін және жер пайдаланушыдан жер пайдалану құқығын алып қоюды құқықтық реттеу тақырыбын зерттеді.

Қазіргі уақытта ресейлік ғалымдардан жер құқығы саласын зерттеп жүрген К.М. Широков, О.Н. Омак, Е.В. Лунева, И.С. Дьячкова, У.В. Корнилова, Н.Л. Лисина, В.А. Шишканов, А.П. Анисимов, А.О. Воронин, С.А. Бурмистрова, М.Е. Колчина сияқты ғалымдары атауға болады.

Диссертациялық зерттеудің объектісі - тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану мен қорғау саласындағы қоғамдық қатынастар болып табылады.

Диссертациялық зерттеу пәнін – тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің құқықтық реттелуімен байланысты ҚР қолданыстағы заңнамасының және шетел заңнамаларының нормалары, тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге қатысты отандық және шетелдік институты шеңберінде заңнамалық реттеу мен құқық қолдану тәжірибесін талдау және салыстыру, материалдары болып табылады.

Зерттеудің мақсаттары мен міндеттері. Қазақстан Республикасындағы жерлерді пайдалану мен қорғау жөніндегі қатынастарды құқықтық реттеудің қазіргі жай-күйі мен даму үрдістерін талдау арқылы тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің құқықтық режимі туралы теориялық ережелерді әзірлеу және нақты заңнамалық ұсыныстар әзірлеу диссертациялық зерттеудің тұтастығы болып табылады.

Зерттеу мақсаттарына қол жеткізу үшін келесідей **міндеттер** қойылды:

- тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерінің құқықтық реттеу туралы заңнаманы зерделеу және оның қалыптасуы мен дамуына халықаралық құқықтың әсерін анықтау;

- тарихи-мәдени маңызы бар жерлердің авторлық анықтамасын ұсыну, осы санаттағы жерлердің құрамын талдау;

- тарихи-мәдени мұра объектілері және тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер құқықтық реттеу объектілері ретіндегі ерекшеліктерін ескере отырып, олардың құқықтық режимінің мазмұны зерттелді;

- мәдени мұра объектілері орналасқан жер учаскелеріне меншік және өзге де құқықтардың ерекшеліктерін анықтай отырып, оларға құқықтардың туындау және тоқтатылу негіздерінің ерекшеліктерін зерделеу;

- тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану мен қорғау туралы заңнамаларын салыстырмалы-талдау жасай отырып, қолданыстағы заңнаманы жетілдіру жолдарын ұсыну;

- «тарихи қала» ұғымының мәні мен мазмұнын анықтау;

- тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер және олардың үстінде орналасқан объектілерді цифрландыру, тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді ұтымды пайдалану мен қорғау саласындағы қатынастарды мемлекеттік реттеу жүйесін зерттеу;

- Қазақстан Республикасының заңнамасын, тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану мен қорғау саласындағы мемлекеттік органдардың қызметін жетілдіруге бағытталған теориялық ережелер мен практикалық ұсынымдар әзірлеу.

Зерттеудің аталған міндеттері диссертациялық зерттеуде дәйекті түрде шешілді, бұл бірқатар теориялық және практикалық тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді.

Диссертацияның әдістемелік базасы.

Ғылыми зерттеудің әдістері диалектикалық, тарихи, жүйелік талдау, логикалық, салыстыру, жалпылау сияқты жалпы ғылыми әдістер болып табылады. Тарихи-мәдени мақсаттағы жерді құқықтық қорғау ұғымын және мәнін зерттеу, қазақстандық заңнама нормаларын зерттеу кезінде, теоретиктердің қаралып отырған проблемасына көзқарастар тұрғысынан пайдаланылды. Нормалар мен тәжірибе арасындағы байланысты зерттеуде эмпирикалық бақылау, интервьюирлеу әдістері, статистикалық әдіс қолданылды. Қазақстан Республикасындағы тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерін қорғау туралы заңнаманың қалыптасуы тарихының бірінші бөлімінде, салыстырмалы-құқықтық – шетелдік тәжірибені зерделеу кезінде, логикалық, талдау және синтездеу, гипотеза - Қазақстандағы тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді

пайдалану мен қорғауды реттейтін қолданыстағы заңнамадағы олқылықтар мен қайшылықтарды анықтауға, сондай-ақ қолданыстағы тәжірибені жетілдіру бойынша ұсыныстар мен нақты ұсыныстар беруге мүмкіндік береді.

Диссертациялық зерттеудің теориялық базасын. С.А. Боголюбов, Г.Е. Быстров, Е. Ш. Дусипов, А.Е. Еренов, Л.Қ. Еркинбаева, Косанов Ж.Х., К. Байпақов, Мартыненко И.Э., Широков К.М., Сергеев А. П. Богуславский М.М., Бученаки М., А.К.Сатубалдин, Л.Е.Туменова., Қ.Ө. Қарабеков., Дьячков А.Н., Б.М. Нургалиев, К.С. Уалиев, М.М. Богуславский, Александрова М.А., С.С.Алексеев, Краснов Н .И, Богомяков И.В., Кайназарова, А.Е., Алиясова, В.Н. Шамсумова Э.Ф., Беляева С.Г., Алимов З.А., Богуславский М. М., Редчиц М.А., Матеи У., Суханов Е.А., Братусь С.Н., Сулейменов М.К., Сергеев А.П., Александрова М.А., Краснов Н.И., Скрябин, С.В., А.Г. Диденко., Д.В. Тропина, А.М. Сурикова сияқты белгілі ғалымдардың жұмыстары құрайды.

Диссертациялық зерттеудің нормативтік негізін Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қазақстан Республикасының Жер кодексі, Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі, «Қазақстан Республикасындағы сәулет, қала құрылысы және құрылыс қызметі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, «Мемлекеттік мүлік туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, Қазақстан Республикасының «Мәдениет туралы » Заңы, Президент Жарлықтары, ҚР Үкіметінің Қаулылары және шет мемлекеттердің тарихи-мәдени жерлерге қатысты заңнамалық нормалары құрайды.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңалығы: жоғарыда қойылған мақсаттар мен міндеттермен, сондай-ақ оның нәтижесінде жасалған қорытындылармен анықталады. Бұл диссертация тарихи-мәдени жерлердің құқықтық сипаттамаларын алғашқы кешенді монографиялық зерттеу болып табылады.

Зерттеудің эмпирикалық негізін сот тәжірибесінің материалдары, атап айтқанда, ҚР Жоғарғы Соты мен өзге де соттардың тәжірибесі, жер қатынастары саласындағы уәкілетті органның және оның аумақтық бөлімшелерінің тәжірибесі, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдары мен интернетте жарияланған фактілер құрайды.

Қорғауға ұсынылатын ережелер:

1. Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер дегеніміз мәдени, тарихи, экологиялық, экономикалық құндылыққа ие табиғи ресурс және құқықтық қорғау объектісі болып танылады.

Қазақстанда тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану мен қорғау туралы заңнаманың қалыптасуына халықаралық құқықтың ықпалы оң әсерін тигізді. Кеңестік кезеңде тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер деген ұғым туындады, ал, еліміз егемендік алғаннан кейін осы салаға қатысты заңнамалар жаңадан қалыптасты, олардың мазмұнына бұл жерлерді пайдалану мен қорғаудың қағидалары, тарихи-мәдени мұра объектілерін заңды түрде мемлекеттік қорғаудың тетігі, осы жерлерге меншік мәселелері реттелді.

Тарихи-мәдени мақсаттағы жерді құқықтық қорғаумен байланысты туындайтын қатынастарды реттейтін арнайы нормативтік құқықтық базасын ескере отырып, тарихи жерлердің қалыптасу тарихын келесідей кезеңдерге бөліп қарастырамыз:

Бірінші кезең бұл кеңестік кезеңнің дамуынан тәуелсіздік жылдарына дейінгі уақытты қамтиды. Бұл кезеңде ерекше қорғалуға жататын тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану, қорғау және оларды саф күйінде сақтау бойынша жалпы ережелер қалыптасты. Осы кезең бойынша зерттелген халықаралық құқық шығармашылық тәжірибесіне талдау жүргізудің соңы тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер халықаралық-құқықтық реттеудің жеке-дербес объектісі ретінде қарастырылмағандығын білдіреді.

Екінші кезеңі Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алған жылдардағы кезеңі. Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғауды мемлекеттік реттеу жүйесін, оның ішінде осы объектілерді ағарту, білім беру мақсатында пайдалану мен қорғауды мемлекеттік бақылау жүйесін жетілдірумен, тарихи-мәдени мұра объектілерін анықтаудың, оларды мемлекеттік есепке алудың, сақтаудың, ғылыми зерттеудің, мәдени дамыту және қорғаудың, тарихи-мәдени мұра объектілеріне ерекше мәртебе беру тәртібі мен қағидаттарын белгілеумен ерекшеленеді.

Үшінші кезең - жаңа Қазақстанның тарихи-мәдени мұра объектілерінің және олардың орналасқан жерлерінің қазіргі жағдайын реттеудегі мемлекеттік саясатын кешенді талдау мен заңнамалық базасын жетілдіруді жолға қоюмен сипатталады.

2. Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің құқықтық режимі дегеніміз тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді және олармен тығыз байланыстағы мәдени мұра объектілерін пайдалану мен қорғау саласындағы мемлекет атынан қызметін жүзеге асыратын уәкілетті органдардың, заңды және жеке тұлғалардың ықтимал немесе тиісті мінез-құлық тәртібін қамтитын ерекше құқықтық құбылыс.

Бұл жерлердің құқықтық режимінің ерекшеліктері тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді құқықтық реттеудің нақты объектісіне, оларды пайдалану мен қорғауды мемлекеттік реттеудің тәсілдері мен нысандарымен байланысты, тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге меншік құқығы мен өзге де құқықтарды іске асыру тетігімен және оларды құқықтық қорғау шаралары жүйесімен сипатталады.

Қолданыстағы заңнамада тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің құқықтық анықтамасы берілмегендігіне байланысты мынадай түсінік ұсынылады.

Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер дегеніміз - тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілген тарихи-мәдени мұра объектілері, тарихи-мәдени маңызы бар азаматтық және әскери қорымдар орналасқан көрікті жерлер, оның ішінде қорық-мұражайлары орналасқан жерлер, мәдени мұра объектілерін қорғау мен пайдалану тәртібінің ерекше құқықтық режимдері белгіленген жер учаскелері.

3. Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге меншік құқығы мен өзге де құқықтар заттық құқықтардың «ерекше» түрі болып табылады және тұлғаның Қазақстан Республикасы халқының немесе жеке меншіктегі тарихи-мәдени

мақсаттағы жерлерді мерзімсіз немесе заңда белгіленген тәртіппен және шарттармен белгілі бір мерзім ішінде иелену және пайдалану құқығын білдіреді, ал билік ету құқығы шектеулі нысанда жүзеге асырылады. ҚР Конституциясының 6-бабының 3-тармағына өзгерістер енгізілгеннен кейін тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге меншік құқығының мазмұны өзгерді. Осы жерлердің меншік иесі Қазақстан халқы болып табылады, оның атынан мемлекет өз өкілеттігін жүзеге асыруға құқылы. Ол халықтың меншік құқығын «халық атынан» ғана емес, ең алдымен «халық мүддесі үшін» жүзеге асыруға тиіс. «Халық мүддесі үшін» тарихи-мәдени мұра объектілерін зерделеу, қайта жаңғырту, қайта жаңғырту мақсатында мемлекеттің тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді иеленуін, пайдалануын және оларға билік етуін және олардың қазіргі заманды өткенмен сәйкестендіру құралы ретінде сақталуын қамтамасыз етуді, ортақ игіліктің мемлекеттік те, көпшілік те мүддесіне қол жеткізуді қамтиды. Қазақстан Республикасы әлеуметтік мемлекет болып табылады және оның рөлі елде жүргізіліп жатқан әлеуметтік саясаттың ерекшелігі оның тарихпен және мәдениетпен тығыз байланысты және ел халқының мүдделерін қозғайтындығында болып табылады.

4. Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану мен қорғауды мемлекеттік құқықтық реттеу дегеніміз мәдени, тарихи, экологиялық, экономикалық құндылыққа ие табиғи ресурс және құқықтық қорғау объектісі ретінде тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді және онда орналасқан объектілерді пайдалану мен қорғауға, осы саладағы халықаралық ынтымақтастықты қолданыстағы заңнамада көзделген шарттар мен шектерде дамытуға бағытталған құқықтық, экономикалық, әлеуметтік, ұйымдастырушылық және өзге де жағдайлар жасау жөніндегі мемлекеттің мақсатты қызметі.

Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер мен олардың үстінде орналасқан мәдени мұра объектілерін, сондай-ақ мәдени мұра объектілерін қорғау аймақтарында орналасқан жер учаскелерін қорғау мақсатында мемлекеттік бақылау мен мониторингтің бірыңғай тәртібін енгізу талап етіледі. Атап айтқанда, зерттеулер қазіргі уақытта мәдени мұра объектілеріне қатысты мемлекеттік бақылау мен мониторинг олар орналасқан жер учаскелерінен бөлек жүргізілетінін, ал мұндай жер учаскелері ескерткіштердің ажырамас бөлігі болып табылады.

5. ҚР заңнамасына сәйкес тарихи-мәдени мұра объектілері жылжымайтын мүлік кешені ретінде қарастырылған. Бірақ, оның құрамына жер учаскесі енгізілмеген. Осыған байланысты, аталған объектілердің мазмұнына тарихи-мәдени мұра объектілерін қамтитын жылжымайтын мүлік құрамына орналасқан жер учаскесілерін енгізу қажет. Бұл қорық-музей мәселесі өте маңызды, тарихи-мәдени объектілерінің бір ерекше түрі ретінде қарастырылған. Біздің заңнама бойынша қорық-музей деген құқықтық анықтама берілмеген. Осыған байланысты, мынадай түсінік ұсынылады.

Музей-қорық - ашық аспан астындағы тарихи-мәдени мұрасын танымал етуді, мұражай заттары мен мұражай коллекцияларын сақтау, қорғау, сақтап қалу, зерделеу және көпшілікке көрсету үшін құрылған, мәдени, білім беру, ғылыми-зерттеу функцияларын жүзеге асыруға және қамтамасыз етуге арналған

тарихи-мәдени мақсаттағы жер учаскесі болып танылады. Осы анықтамаға сүйене отырып, қорық-музейлерінің келесі түрлерін жіктеуге болады:

- тарихи-археологиялық музей-қорық;
- тарихи- көркемдік музей-қорық;
- әдеби-мемориалдық музей-қорық;
- әскери-тарихи музей-қорық;
- тарихи-мәдени музей-қорық;
- ғылыми-техникалық және өндірістік музей-қорық;
- кешенді музей-қорық.

Диссертациялық зерттеудің теориялық және тәжірибелік маңыздылығы. Диссертациялық зерттеудің теориялық маңыздылығы тұжырымдалған теориялық ережелер мен ұсыныстардың жалпы қазіргі заманғы жер құқығының теориясын, атап айтқанда тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге қатысты құқықтарын тереңдетіп, дамытатындығында және одан әрі ғылыми зерттеулер үшін негіз бола алатындығында.

Диссертациялық зерттеудің практикалық маңыздылығы жұмыста ұсынылған ұсыныстар мен тұжырымдар :

• заң шығару қызметінің салалық бағыттарын айқындау және тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану мен қорғаудың құқықтық проблемаларын одан әрі теориялық зерттеуде;

• ғылыми, құқықтық және сабақтас білім салаларында – құқықтық мәселелер бойынша зерттеулердің болжанған бағытын одан әрі дамыту үшін;

• мемлекеттік биліктің заң шығарушы және атқарушы органдары – тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану және қорғау саласындағы заңнаманы жетілдіруге байланысты олардың заң шығармашылық процестерінде;

• тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану және қорғау саласындағы мемлекеттік органдардың практикалық қызметінде;

• жоғары оқу орындары мен колледждерде жер құқығы, экологиялық құқығы, табиғатты қорғау және өзге де курстарды әзірлеу және оқу процесінде қолдануға болады.

Диссертациялық зерттеудің апробациядан өтуі.

Диссертацияның негізгі ережелері мен қорытындылары, сондай-ақ ғылыми зерттеулердің жеке нәтижелері шетелдік және отандық ғылыми басылымдардағы 16 ғылыми мақалада, оның ішінде Scopus базасындағы халықаралық рецензияланатын журналда, ҚР Ғылым және жоғары білім Министрлігінің Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынған 5 ғылыми басылымдарда және халықаралық конференция жинақтарында жарияланды.

Диссертацияның құрылымы. Диссертациялық жұмыс кіріспеден, үш бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.

1 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МАҚСАТТАҒЫ ЖЕРЛЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕЖИМІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Қазақстан Республикасындағы тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерін қорғау туралы заңнаманың қалыптасуы мен дамуы мәселесі : халықаралық және ұлттық аспектілер

Мәдени мұраның алуан түрлілігі мен байлығы өркениетті қоғамның негізгі белгісі, ұлттық және Мемлекеттік өзін-өзі танудың интеграциялық құрамдас бөлігі болып табылады. Халықтың ұлттық сипаты, ой-өрісі, әдебиеті мен өнері күрделі де, қолға алынбайтын категориялар.

Тарих көрсеткендей, қиын жағдайда адамзат өзінің бастауларына - ғасырлар бойы жинақталған халық даналығына жүгінеді. Әр халықтың әлемнің үйлесімділігі, жоғары адамгершілік мұраттары, халық даналығына енген рухани құндылықтар туралы өзіндік идеясы бар. Ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар рухани алғышарттар, тиісті мәдениет, білім, зияткерлік әлеует және оларды байытуға деген қызығушылық бар жерлерде, олар арқылы өркениетті кеңістікте ұлттың өзін - өзі көрсете білуімен көрінетіні белгілі. Осыған байланысты дәстүрлі қазақ мәдениетінің қалыптасуы мен дамуының негізгі тұстарын түбегейлі жаңа ұстанымнан қарастыру қажет.

Ұлттық мәдениеттің бастауларына жүгіну - уақыт талабы. Қазақстан халқы бұрын-соңды болмағандай өзінің ұлттық бастауларының маңыздылығын түсінеді және қоғамның егеменді және көпжақты дамуының қажетті алғышарты ретінде өзінің мәдени тәуелсіздігінің маңыздылығын түсінетіні сөзсіз. Адамзат тарихи құндылықтарды ұмытып кету қаупін барған сайын түсінеді.

Мәдениеттің дәстүрлі негіздерін жаңғырту әрқашан оң процесс болып табылады, адам одан сабақ алуға және дамудың перспективалық жолдарын таңдауға тырысып, өткенге жүгінеді. Орта Азия – Қазақстанды мекендеген халықтар ұзақ тарихта бір, екі және одан да көп тілде сөйлейді. Әртүрлі мәдениеттердің тоғысқан жерінде орналасқан географиялық ерекшеліктеріне байланысты олар әрқашан бір-бірімен, жақын және алыс көршілерімен қарым-қатынаста болды. Сондықтан да Орталық Азия халықтары, оның ішінде Қазақстан да дәстүрлі ойлау философиясының мұрагерлері болып табылады, оның мәні дүниені тұтас пайымдау болып табылады. Бұл дүниетанымға сәйкес, адамзат баласы - үлкен әлемнің кішкентай бөлігі.

Мәдениеттер арасындағы ұлттық айырмашылықтардың қайнар көздері олардың қалыптасуының тарихи жағдайларында жатыр. Бұл айырмашылықтар адамдардың белгілі бір әлеуметтік-тарихи немесе этникалық қауымдастығының әлеуметтік өмірінің ерекшеліктерін, оның табиғатпен өзара тәуелділігін көрсететін терең тамырларға ие. Мәдени айырмашылықтар тарихи процестегі әр алуандық көздерінің бірі болып табылады, оған бояу және көп өлшемділік береді.

Әрбір ұлттық мәдениет бірегей, қайталанбас мұра. Алайда, өркениеттің алғашқы қадамдарынан-ақ елдер мен халықтардың дамуы өзінің оқшауланған, өзінен-өзі қамтылған сипатын жоғалтады. Ежелгі өркениетте мәдениеттердің өзара әрекеттесу процесі басталады.

Тривиальды емес талдаудың алғашқы қадамдары да кез келген халықтың мәдениетінің ежелгі қабаттарында әртүрлі ұлттық қауымдастықтың рухани

өмірін біріктіретін ұқсас белгілердің кездесетінін көрсетеді. Сондықтан еуропалық мәдениетте де, шығыс мәдениетінде де халық мәдениетінің құндылықтары көбінесе синтетикалық параллелизм арқылы жаңғыртылатыны кездейсоқ емес.

Бүгінде жекелеген көпұлтты мемлекеттер шеңберінде де, бүкіл адамзат ауқымында да барлық елдер мен халықтардың үздік жетістіктерін жинақтай отырып, мәдениеттер арасындағы өзара қарым-қатынастың нәтижесінде пайда болған әлемдік мәдениет шындыққа айналуда. Мұндай жағдайларда әрбір елдің және одан да көп Қазақстан Республикасының мәдениетін дамыту үшін басқа елдермен және халықтармен мәдени байланыстар мен рухани байланыстар, атап айтқанда, халықтардың бейбіт қатар өмір сүруінің негізі болып табылатын мәдениеттер диалогы маңызды бола түсуде.

Қазақстан халықтарын рухани жаңғырту бағдарламасының ажырамас құрамдас бөлігі сыртқы әлемнен бұрынғы алшақтықты еңсеру, мәдени, білім беру, ғылыми әлемдік қоғамдастыққа интеграциялау болып табылады, бұл бір жағынан әлемдік мәдениетті ежелден нәрлендіріп келе жатқан, жалпыадамзаттық құндылықтар қазынасына лайықты үлес қосқан Қазақстан халықтарының өткені мен бүгіні туралы әлемдік қоғамдастықтың идеяларын байытуға қолайлы және бүгінгі таңда олар мәдени жаһандық процестерде белсенді рөл атқарады. екінші жағынан, басқа халықтардың рухани мұрасын тереңірек білуге, қоғамның демократиялық ұйымының тәжірибесін игеруге ықпал етеді.

Тарих көрсеткендей, әлеуметтік прогресс процесінде мәдениеттің, моральдың, дәстүрдің рөлі артады және уақыт өте келе олар адамдардың өмірінің негізгі реттеушілеріне айналады [5, 45]. Мәдениеттің жетістіктерімен алмасу рухани өмір саласына, ұлттық дәстүрлерді білуге әкеледі.

Қазақстандағы халық шығармашылығы мен сәндік-қолданбалы өнер мәселесін шешу біздің Республикамыздың өнер мәдениетін дамыту, халқымыздың эстетикалық көркемдік талғамын жаңа демократиялық сапамен байытылған осы тамаша өнердің үздік үлгілеріне тәрбиелеу қажеттіліктері үшін бұрыннан пісіп жетілген.

Қазақ халқының қолданбалы өнері мен шығармашылығында халық арасында және шетелде кеңінен танымал ұлттық көркемдік дәстүрі бар. Бейне қолданбалы өнер халықтың рухани мәдениетінің белгілерінің көрініу саласының бірі ретінде өз халқының мәдени құрылысының қазынасында, арсеналында болуы керек. Қазақтарда өнердің жаңа кәсіби түрлері : әдебиет, опера және балет, театр және кино, кескіндеме өнері дамыды. Бірақ егер біз олардың өмірлік қайнар көзі болмасақ, олар одан әрі толыққанды дами алмайды. Халық қолөнершісі - суретшінің қолымен жасалған кішкентай нәрсе немесе өрнек-бұл көпшілікті насихаттайтын және қолөнер мен бейнелеу ойлауына деген сүйіспеншілікті және жаңа, жас ұрпақты өзінің әдемі болашағы үшін әсем, асқақ сезінуге тәрбиелейтін өнер.

Тарихи-мәдени мұраның әрбір элементі, әрбір археологиялық нысан «адамзат тарихын тану үшін өмірлік маңызы бар» тарихи тұтастықтың буыны

болып табылады және өзінің тарихи-мәдени маңызында олар біртұтас әрі бірегей [6].

Тарихи-мәдени мұраны сақтау – әлемнің әр халқының ғана емес, бүкіл адамзаттың міндеті, өйткені қоғамның бет-бейнесі жасампаздықтың бастауы болып табылатын құндылықтардан көрініс табады. Ерекше қорғалуға жататын тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану және қорғау кеңестік кезеңде қалыптасты. Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің халықаралық-құқықтық реттеу кезеңі жолға қойылды.

XX ғасырдың басында жекелеген адамдар мен қоғамдық ұйымдардың бастамасы ұжымдық жадының қайнар көзі ретінде мәдени құндылықтарды сақтау мәселесін көтеруге ықпал етті. Мәдени құндылықтарды ұрлау, қасақана немесе абайсызда жою, қирату салдарынан құндылықтардың сиреуі немесе жоғалуы адамзат баласына тиесілі асыл қазынаны жоғалтумен тең.

Бейбітшілік пен халықаралық қауіпсіздікті нығайту мақсатында жан – жақты халықаралық байланыстар мен ынтымақтастықты дамыту – қазіргі кезеңде әр мемлекеттің саяси міндеттерінің бірі. Бейбітшілік пен халықаралық ынтымақтастықты нығайтуға Біріккен Ұлттар Ұйымы және оның білім, ғылым және мәдениет ұйымы (UNESCO – ның қысқартылған атауы) - осындай мамандандырылған мекемелердің бірі. Ұйым мәлімдейтін негізгі мақсат - әлем халықтарының білім, ғылым және мәдениет саласындағы ынтымақтастығын кеңейту есебінен бейбітшілік пен қауіпсіздікті нығайтуға жәрдемдесу; нәсіліне, жынысына, тіліне, бағдарына немесе дініне қарамастан, барлық халықтар үшін әділеттілік пен заңдылықты сақтауды, Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысында жарияланған адамның құқықтары мен негізгі бостандықтарын жалпыға бірдей құрметтеуді қамтамасыз ету болып танылады. UNESCO-ның алдында Ұлттар Лигасы жүйесінде тұрған Халықаралық зияткерлік ынтымақтастық ұйымы болды. UNESCO Жарғысының 1-бабының 2-тармағына сәйкес «адамзаттың жалпыға ортақ мұрасы - тарихи және ғылыми маңызы бар кітаптарды, өнер туындылары мен өзге де ескерткіштерді сақтау және қорғай отырып, сондай-ақ мүдделі халықтарға тиісті халықаралық конвенциялар жасасуды ұсынып, білімді сақтауға, ілгерілеуге және таратуға көмектесу болып табылады» [7, 8].

UNESCO - БҰҰ жүйесіндегі жалғыз мамандандырылған мекеме болып табылады, оның Жарғысы мүше елдерде әртүрлі ұлттық мекемелер мен бірлестіктердің оның қызметіне қатысуын байланыстыру және үйлестіру органдарын құруды көздейді. Бұл ұйым қызметінің кеңдігімен түсіндіріледі. Ұлттық комиссиялар дербес орган бола отырып, маңызды функцияларды орындайды және халықаралық ынтымақтастықты кеңейтуге елеулі жәрдем көрсете алады. UNESCO-ның мәдени құндылықтарды қорғау жөніндегі қызметі бірнеше бағытта жүзеге асырылады. Оның норма шығармашылығы ерекше маңызды болып табылады [8].

2000 жылғы мәліметтер бойынша, UNESCO-ның «Қарулы қақтығыс жағдайында мәдени құндылықтарды қорғау туралы конвенция» (1954), «Мәдени құндылықтарды заңсыз әкелуге, әкетуге және оларға меншік құқығын беруге тыйым салу мен олардың алдын алуға бағытталған шаралар туралы конвенция» (1970) және Дүниежүзілік мәдени және табиғи мұраны қорғау туралы» (1972)

халықаралық конвенцияларды қабылдаудың жоғары ықтималдығы деңгейінің үштен екісіне жетті, 1972 жылғы Конвенцияны ратификациялау 90%-ға жетті. Ратификациялаудың ең жоғары деңгейі Еуропада орын алды. ТМД-ға мүше мемлекеттердің басым көпшілігі мәдени мұраны қорғау саласындағы ЮНЕСКО конвенциясын ратификациялады. Конвенциядан бас тартқан елдер де болды, олар Біріккен Араб Әмірліктері, Бутан, Сомали, Лесото, Гвинея-Бисау, Сьерра-Леоне, Чад, Намибия, Сингапур, Эритрея, Молдова, Руанда, Тринидад және Тобаго елдері болды, бұлар қол қоюға келіспеді [9, 338-341].

Мәдениет - бұл қауымдардың өзіндік ерекшелігі мен тұтастығының ресурсы. Бүгінгі өзара байланысты әлемде ол қоғамды қайта құру және идеяларды жаңарту үшін біздің ең қуатты ресурстарымыздың бірі болып табылады. UNESCO -ның рөлі оның жаңартылатын энергия көздерін барынша тиімді пайдалану үшін бізге қажетті құралдар мен дағдыларды қамтамасыз ету болып табылады. UNESCO қызметінің тағы бір бағыты - планетамыздың барлық континенттеріндегі көрнекті ескерткіштерді қорғау мақсатында халықаралық науқандар өткізу болып табылады.

UNESCO қазіргі таңда БҰҰ жүйесінің жалғыз үкіметаралық ұйымы болып табылады, ол мәдени-гуманитарлық салада өзара іс-қимылдың ерекше құралы мен бірегей мүмкіндігіне ие бола отырып, мәдени-гуманитарлық ынтымақтастықтың тұжырымдамалық мазмұны мен тетігіне айтарлықтай әсер ете алады, яғни әлем халқына тиесілі мәдени және табиғи мұраларды анықтауға, қорғауға және сақтауға басымдық береді. Бұл 1972 жылы ЮНЕСКО қабылдаған «Бүкіләлемдік мәдени және табиғи мұраны қорғау туралы конвенция» атты халықаралық шартта көрініс тапқан. UNESCO құқық қолдануды реттейтін және ұсынымдық сипаттағы қосымша құжаттардың көмегімен жағдайды түзетуге тырысты. 1956 жылы UNESCO археологиялық орындардың жойылуын және заңсыз шығарылуын болдырмау мақсатында «археологиялық қазбаларға қолданылатын халықаралық принциптер туралы ұсыныс» дайындалды. Бұл ұсыныс 1969 жылы қабылданған «археологиялық мұраны қорғау туралы» Еуропалық конвенцияның негізгі құжаттары болды, ол кейіннен «мәдени мұра» және «мәдени құндылықтар» ұғымдарын ажырату үшін қолданылды. [10, 146].

Дүниежүзілік мәдени мұраны сақтаудағы маңызды қадам 1976 жылы UNESCO -ның Бас конференциясында жасалды UNESCO-ның Бас конференциясы, 1976 жылдың 16 қазаны мен 30 қарашасы аралығында Найробиде өтті, конференцияда келесілер ескерілді:

- Тарихи ансамбльдер адамдардың күнделікті ортасының бөлігі болып табылады, олар оларды қалыптастырған өткеннің тірі болуын қамтамасыз етеді және олар өмір сүру жағдайларына сәйкес құндылық пен мәнге ие болады; Тарихи немесе дәстүрлі ансамбльдер ғасырлар бойы мәдени, діни және әлеуметтік шығармашылықтың байлығы мен алуан түрлілігінің ең нақты дәлелі болып табылатындығын және оларды сақтау мен қазіргі қоғам өміріне интеграциялау қала құрылысы мен аумақты абаттандырудың негізгі факторы болып табылады;

– бүкіл әлемде кеңейту немесе модернизациялау сылтауымен және жойылып жатқан нысандарды толық білмеу арқылы жасалған қиратулар және абайсызда және қажетсіз қайта құру тарихи мұраға үлкен зиян келтіреді;

- тарихи немесе дәстүрлі ансамбльдер қирауы экономикалық шығынға әкелмесе де, әлеуметтік шиеленісті тудыратын жылжымайтын мұра болып табылады;

- әрбір азаматқа жауапкершілік жүктеледі, ал мемлекеттік органдарға олар ғана жүзеге асыра алатын міндеттер жүктеледі;

- осы қирату және тіпті толық жою қаупінің алдында барлық мемлекеттер ұлттық, өңірлік немесе жергілікті жоспарлау шеңберінде тарихи немесе дәстүрлі ансамбльдерді және олардың айналасын қорғау мен жандандырудың жаһандық және белсенді саясатын жүргізуге шұғыл кірісе отырып, осы сыйыспайтын құндылықтарды құтқару жөнінде шаралар қабылдауы тиіс;

– көптеген елдерде сәулет мұрасына және оның аумақты абаттандыру жөніндегі қызметпен өзара байланысына қатысты жеткілікті тиімді және икемді заңнама жоқ.

Біріккен Ұлттар Ұйымының білім, ғылым және мәдениет мәселелері жөніндегі UNESCO ұйымына мүше болып Қазақстан Республикасы 1992 жылы енді, бұл гуманитарлық ынтымақтастықты дамытуға сапалы жаңа серпін берді, әртүрлі мәдени алмасуларды кеңейтуге ықпал етті.

Мәдениетті дамыту және халықтың тарихи-мәдени мұрасын сақтау Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатының ажырамас бөлігі болып табылады. Елімізде мәдени мұраны қорғау саласындағы мәселелерге басымдық берілген. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың 2006 жылғы Қазақстан халқына Жолдауында Қазақстанды әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті және серпінді дамып келе жатқан 50 елдің қатарына ілгерілетудің басым бағыттарының бірі ретінде «Қазақстанның көпұлтты және көпконфессиялы болуы негізінде мәдениеттің ел мемлекеттілігінің қалыптасу үдерісіндегі рөлін нығайтуды» атап өтті [11].

Сондай-ақ, Тұңғыш Президент Н.Ә. Назарбаев ««Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында атап өткендей, дәстүр мен мәдениет - ұлттың генетикалық коды. Қоғам ұлттық мәдениет пен дәстүрді әр алуандығы мен ұлылығына қарай сақтауы, біздің мәдени игілігімізді бөлшектеп жинауы тиіс [12]. Қазіргі уақытта біздің қоғамның санасында қазақстандық тек дені сау және білімді ғана емес, ең алдымен мәдениетті болуы тиіс деген идея тамыр жайып, ойдағыдай іске асырылуда. Бұл жай сөз емес. Жыл сайын мемлекеттік бюджеттен мәдениетке, оның ішінде тарихи-мәдени объектілерді қалпына келтіруге едәуір қаражат бөлінеді. Бұл жерде ең алдымен Президентіміздің еңбегі зор.

Еліміз 50 жылдан астам уақыт бойы UNESCO -ның мүшесі. Айта кетерлігі, республика тәуелсіздігін жариялағаннан кейін UNESCO -мен байланыс айтарлықтай күшейіп, 1994 жылы желтоқсанда Алматыда ЮНЕСКО кеңсесінің ашылуымен олар ұлттық бағыттағы сипатқа ие болды [13]. Соның нәтижесінде Қазақстан Республикасы мен UNESCO арасындағы тарихи-мәдени мұраны сақтау саласындағы қарым-қатынаста белгілі бір жетістіктерге қол жеткізілді.

2003 жылғы маусым-шілде айларында Парижде өткен UNESCO Дүниежүзілік мұра комитетінің 27-ші сессиясында Қазақстан Республикасының ұсынысы және Халықаралық ICOMOS кеңесінің ұсынысымен Қожа Ахмет Яссауи кесенесі дүниежүзілік мұра тізіміне қосылды. 2004 жылдың жазында Қытайда өткен UNESCO Дүниежүзілік мұра комитетінің 28-ші сессиясында «Тамғалы археологиялық ландшафтының петроглифтерін» Дүниежүзілік мұра тізіміне енгізу туралы шешім қабылданды. 2008 жылы Квебектегі Дүниежүзілік мұра комитетінің 32-ші сессиясында тізімге «Солтүстік Қазақстанның Сарыарқа даласы мен көлдері» объектісі (Науырзым және Қорғалжын қорықтары) енгізілді, ол Дүниежүзілік мұра тізіміндегі Орталық Азияның алғашқы табиғи объектісі болды. 2001 жылғы 27 тамызда ежелгі Отырар қалашығын археологиялық қазбалар мен консервациялау жөніндегі «Іс-шаралар жоспарына» қол қою Қазақстан мен UNESCO арасындағы қарым-қатынастағы айтулы оқиға болды [14]. UNESCO-ның беделді тізіміне енуі Қазақстанның бірегей тарихи-мәдени және табиғи мұрасы халықаралық қоғамдастықтың қызығушылығын тудыратынын көрсетеді. Біздің елімізде археология ескерткіштерін тиісті жағдайда ұстау мәселелеріне айтарлықтай көңіл бөлінеді.

UNESCO -ның негізгі жарғылық міндеті - нәсілін, жынысын, тілін және дінін ажыратпай, барлық халықтар үшін БҰҰ Жарғысында жарияланған негізгі бостандықтармен қатар жалпыға бірдей құрмет, әділеттілік, заңдылық пен адам құқықтарын қамтамасыз ету мүддесінде халықтардың білім, ғылым және мәдениет саласындағы ынтымақтастығын кеңейту арқылы бейбітшілік пен халықаралық қауіпсіздікті нығайтуға жәрдемдесу болып табылады.

Қазіргі таңда мәдениет – әлемдегі барлық мемлекеттер дамуының маңызды басымдықтарының қатарына кіреді. Мұра - бұл біздің өткенімізді түгендейтін мұрамыз, бүгінгі өмір сүріп жатқанымыз және болашақ ұрпаққа беретініміз. Біздің мәдени және табиғи мұрамыз өмірдің және шабыттың ажырамас көзі болып табылады. Осы ретте, ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы іске асырылды.

2004 жылы Президенттің қолдауымен тарихи-мәдени мұраларды сақтау, қалпына келтіруге және дамытуға бағытталған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы қабылданды. Мемлекеттік бағдарлама халықтың рухани мұрасын, атап айтсақ, ұлт тарихында ерекше маңызға ие тарихи мәдениеттің, әдебиет пен тілдің, өнер мен архитектураның және басқа да ұлттық құндылықтардың қадір-қасиетін зерттеуге, соларды жинақтап, ел игілігіне жаратуға бағытталған ірі мемлекеттік жоба болды. Бағдарлама аясында тарихшы-археологтардың еңбектері жемісті болды. Жетісу жерінде Майбұлақ қоныс орнында қазба жұмыстары жүргізілді. Алматы маңындағы Талғар аумағында XI ғасыр мен XII ғасырдың басындағы қаланың шығыс қақпасы ретінде бой көтерген Тальхир қалашығы табылған. Бүгінде Алматы қаласының аумағында да орта ғасырдағы қалашық табылып, зерттелу үстінде. Ол жерлерден X-XIII ғасырларға жататын қыш ыдыстар табылды. Бұл материалдар Алматы қаласының жасы 1000 жыл емес, 1100-1200 жыл екенін дәлелдейді [15].

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында құрамына 218 нысан кіретін Қазақстанның тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізімі

даярланды. Елімізде тарихи-мәдени мұраны қорғау жүйесі реттеліп, ілгері дамуда, атап айтқанда, мемлекет меншігі болып табылатын археологиялық объектілердің ұлттық тізілімін құру бойынша жұмыс жүргізілуде. ҚР ҰҒА Археология институтының директоры Карл Байпақовтың пікірінше, Қазақстан Республикасында орналасқан археологиялық ескерткіштердің нақты саны әлі белгісіз. Кейбір зерттеу деректерінде археологиялық ескерткіштердің саны 15 000 болса, ал басқалары олардың санын 25 000 деп есептейді, ал тіпті соңғы деректерде елімізде 50 000 ескерткіш бар деп жазады [15]. Қазіргі кезде табылған археологиялық қазба және тарихи-мәдени ескерткіштердің тізілімін құру жұмыстары жүргізілуде. Қазірдің өзінде үш ескерткіш жинағы Алматы қаласы, Оңтүстік Қазақстан және Жамбыл облыстары бойынша жарық көрді. 2009 жылы Қызылорда және Солтүстік Қазақстан облыстары үшін ескерткіштер жинағының тағы үш томын шығарылды. Қарағанды облысында археологиялық ескерткіштер жинағын жасау бойынша үлкен жұмыстар жүргізілді [16].

Қазақстан елдің тарихи-мәдени мұрасын сақтау саласындағы халықаралық ынтымақтастық процесінің белсенді қатысушысы болып табылады [17, 88]. Қазіргі жағдайда тарихи-мәдени мұраны сақтау, жаңғырту және зерттеу тақырыбының өзектілігі жоғары. Халықаралық құқық шеңберінде мәдени мұра объектілері - қоршаған ортаның бір бөлігі ретінде қарастырылатыны, әлеуметтік-экономикалық саладағы түбегейлі өзгерістермен, сондай-ақ антропогендік, экологиялық және техногендік сипаттағы қауіптердің көріністерімен байланысы байқалатыны заңды құбылыс. Адамзат үшін мәдени мұра құндылықтарын сақтау тақырыбы ешқашан өз маңыздылығын жоғалтпайды.

Қазақстанда жүзеге асырылып жатқан мәдени мұраны сақтаудың жаңа тәсілдерінің бірі UNESCO «Мұра желісі» жобасы болып табылады. Жобаның мақсаты Орталық Азиядағы мәдениет институттары арасында электрондық желі құру; веб-сайттарды дамыту, компакт-дискілер шығару, виртуалды көрмелер мен қашықтықтан білім беруді ұйымдастыру арқылы Орталық Азияның мәдени және табиғи мұрасын сақтау және қолдау болып табылады. «Мұрагерлік желісі» - бұл Орталық Азия елдерінің тарихи, мәдени және табиғи мұрасы бойынша Орталық Азияның виртуалды мұражайлар қауымдастығы ретінде жүзеге асырылған және «Жібек жолының» электрондық бейнесі болуға ниетті телекоммуникациялық желі [18].

Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасының қазіргі жағдайы дәстүрлі құндылықтарды сақтау, жаңадан табылған тарихи-мәдени ескерткіштердің ошағын кеңейту, ескі мұраларды реставрациялау, жаңа тарихи-мәдени мұражай-қорықтарын құру, тарихи маңызы бар мұрағаттық іс-құжаттарын жинақтау, табу, өңдеу сияқты мемлекеттік іс-шаралар кешенімен сипатталады [19, 299].

«Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы Заңының 6-бабына сәйкес Ұлттық қауіпсіздікке төнетін негізгі қауіп-қатерлердің бірі – «Қазақстан Республикасы халқының мәдени және рухани мұрасынан айырылуы» деп көрсетілген болатын [20].

Мәдениет саласын сақтауда және дамытуда заңнаманың қазіргі заманғы жүйесінің маңызы зор. Осы бағытта Қазақстан Республикасының мемлекеттік

органдары мәдениет саласындағы нормативтік құқықтық базаны жетілдіру жөнінде жұмыс жүргізуде. Тарихи-мәдени мұраны, рухани құндылықтарды қорғау, оларды пайдалану саласындағы қатынастарды құқықтық реттеу жүйесін Қазақстан Республикасының келесідей заң актілері құрайды.

Қазақстан Республикасының Конституциясы жоғары заңдық күші бар акт болып табылады. Конституцияның 37-бабына сәйкес Қазақстан Республикасының азаматтары тарихи және мәдени мұраны сақтауға қамқорлық жасауға, тарих және мәдениет ескерткіштерін сақтауға міндетті [21]. Конституцияның нормалары осы саладағы құқықтық реттеудің мақсаттары мен міндеттерін шоғырландырылған түрде білдіре отырып, жоғары заң күшіне ие, мәдениет және тарихи-мәдени мұраны қорғау саласындағы заңнаманың бүкіл жүйесін дамыту үшін негіз болып табылады [17, 943].

Қазақстан Республикасының заңнамасын жетілдіруде Тұңғыш Президентіміз Н.Ә.Назарбаевтың бес институционалдық реформасын іске асыру бойынша «Ұлт жоспары - 100 нақты қадам» аясында үлкен жұмыс атқарылды [22]. Осы жұмыстың нәтижесінде 2015 жылы 59 заң қабылданды, оның ішінде мәдениет және тарихи-мәдени мұраларды қорғау саласындағы кейбір заңнамалық актілерге толықтырулар мен өзгерістер енгізілді. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі 8 жаңа нормативтік құқықтық актіні әзірледі, мәдениет және өнер саласындағы қолданыстағы 15 нормативтік құқықтық актіге өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Барлығы «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» және «Мәдениет туралы» заңын жүзеге асыру үшін мәдениет пен өнер мәселелерін реттейтін Қазақстан Республикасының 39 нормативтік құқықтық актілері қабылданды [23, 257].

Бүгінгі күні мәдениет саласында 1998 жылғы «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, 2006 жылғы 15 желтоқсандағы «Мәдениет туралы» Заң және 2019 жылғы 26 желтоқсандағы «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Заңдары қолданылады [24, 257].

Аталған заң актілерінде Қазақстан Республикасының музей қорының құрамына кіретін республика аумағынан табылып, есепке алынған тарихи жәдігерлер мен мәдени құндылықтарды, музей коллекцияларын есепке алудың, оларды күтіп-ұстау мен сақтаудың, реставрациялаудың, ғылыми түгендеудің, қорғау мен пайдаланудың құқықтық негіздері жеткілікті түрде нақты белгіленбеген. Сондай-ақ заңнамада мемлекеттік органдардың, жеке және заңды тұлғалардың Қазақстан Республикасының музей қызметі және музей қоры мәселелері жөніндегі құқықтары мен міндеттері жеткілікті түрде регламенттелмеген.

«Қазақстан Республикасының мұражайлары мен мұражай қорлары туралы» Заң жобасын әзірлеу қажеттілігі мұражай қорларын қалыптастыру, есепке алу, сақтау, пайдалану және ерекше режим жөніндегі өзара байланысты процестерді қамтитын ерекше мәдениет саласы ретінде мұражай саласындағы мәселелерді реттеу, сондай-ақ қазіргі заманғы жағдайларда Қазақстан Республикасының

мұражайларын құру және олардың құқықтық жағдайы жөніндегі мәселелерді әзірлеу қажеттілігіне негізделген.

Адамзаттың бүкіл мәдени болмысында ғылыми және әмбебап білімдерді сақтау және беру міндетін кітапханалар, репозитарийлер жазба мәтіндермен жұмыс істейтін орын ретінде танылды. Алдымен, Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша кітапханалардың қызметін құқықтық реттеуді зерттеу, алдымен, құқықтық, экономикалық интеграцияның өрбуі жағдайында әлеуметтік қатынастардың ерекше түрін реттеуді қалыптастыру және практикалық іске асыру тұрғысынан маңызды.

Екіншіден, бұл зерттеу бүкіл Қазақстанның аумағында бірыңғай ақпараттық кеңістік құру тұрғысынан мәдени және ақпараттық процестерге ықпал ету тұрғысынан маңызды.

Үшіншіден, Қазақстанның халықаралық аренадағы өркениеттік саясатын қолдайтын мемлекеттердің біртұтас жаһандық ақпараттық-мәдени кеңістігін құру, ақпараттық-кітапхана қызметі саласындағы халықаралық ынтымақтастықты құқықтық қамтамасыз ету жағдайында маңызды болып табылады.

Кітапханалардың қызметін құқықтық реттеуді заңтанудың пәндік өрісінде де, кітапханашылықтың пәндік өрісінде де зерделеу Қазақстан Республикасының ақпараттық-кітапхана саласындағы қоғамдық қатынастар объектісі ретінде қарауды көздейді.

Құқықтану және кітапханатану пәндерінде кітапханалардың қызметін құқықтық реттеуді зерттеу Қазақстан Республикасының ақпараттық-кітапханалық саласындағы қоғамдық қатынастардың объектісі ретінде қарастыруды қамтиды.

Қазақстан Республикасының кітапхана ісі саласындағы заңға тәуелді актілер жүйесіне: «Мемлекеттік кітапханалардың кітапхана қорын есепке алу және есептен шығару жөніндегі нұсқаулықты бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2015 жылғы 7 желтоқсандағы № 374 бұйрығы; ҚР Мәдениет туралы заңы; Мемлекеттік кітапханалардың кітапхана қорын есепке алу және есептен шығару жөніндегі нұсқаулық және мемлекеттік театрларға, концерттік ұйымдарға, мәдени-демалыс ұйымдарына, мұражайларға және цирктерге субсидиялар төлеу ережесі кіреді [23, 441].

Қазақстан халқының көп ғасырлық тарихы бар, әлемдік өркениеттің қазынасына енген мәдени құндылықтардың иесі болып табылады. Сақтар мен үйсіндер дәуірі Қазақстанның ежелгі тарихындағы маңызды кезең болып табылады. Осы кезеңде қоғамның әлеуметтік-экономикалық және саяси өмірінде үлкен өзгерістер болды, бұл ежелгі Жетісу экономикасы мен мәдениетінің дамуының жаңа, жоғары сатысын бастады. Қазақ даласының аумағында тарихшылар аз зерттеген көптен бері келе жатқан мәдениеттердің, көне ескерткіштердің, қалалардың, қалашықтардың іздерін табуға болады. Осы ретте, мемлекетіміз тарапынан археологиялық және ғылыми-қолданбалы зерттеулерді жүйелі түрде жүргізу, тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін қайта қалпына келтіру үшін қажетті жағдайлар жасалады.

Қазақ хандығының 550 жылдығын мерекелеу аясында 2016 жылы Қазақстанда алғаш рет Жамбыл облысы Тараз қаласында ашық аспан астындағы алғашқы «Көне Тараз» археологиялық паркі құрылды. Сондай-ақ, тарихи-мәдени нысандардың туристік тартымдылығын арттыру мақсатында 2018 жылдан бастап Танбалы, Отырар, Ұлытау мұражай-қорықтарында үш жаңа визит-орталық салу жоспарланған.

Тарихи-мәдени мұраны қорғау туралы қазақстандық заңнама жүйесі тарих, археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу, тарихи мәдени құндылықтарды қорғау, сақтауды жүзеге асыратын мамандардың қызметінің нәтижесінде пайда болды және ұлттық құқықтық актілерде, халықаралық нормативтік-құқықтық құжаттарда көрсетілген көне заттарды сақтаудың әлемдік тәжірибесіне негізделген.

Елімізде 2006 жылы 2004-2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын іске асыру аяқталды, оның барысында ұлттық мәдениет үшін ерекше маңызы бар елеулі тарихи-мәдени ескерткіштерді консервациялау, қалпына келтіру және қайта құру, жаңа тарих және мәдениет ескерткіштерін ашу жөніндегі шаралар кешені қамтамасыз етілді.

2004 жылғы сәуірде Қазақстан UNESCO-ның «Дүниежүзілік мәдени және табиғи мұраны қорғау туралы» Конвенциясына қосылды [23]. Конвенцияға қосылу біздің мемлекетіміздің маңызды саяси шешімі ретінде түсіндірген жөн, оның салдары ретінде халықаралық аренаға шығу мүмкіндіктерін мәдениет, ғылым және білім саласындағы біздің жетістіктеріміз деп санауға болады. Айта кету керек, бұл бағыт кейінгі кезең ішінде біздің мемлекетіміздің сыртқы саясатында маңызды болып саналды.

Қорытындылай келе, тарихи-мәдени мақсаттағы жерді құқықтық қорғаумен байланысты туындайтын қатынастарды реттейтін арнайы нормативтік құқықтық базасын ескере отырып, тарихи-мәдени жерлердің қалыптасу тарихы мен кезеңдерін келесідей бөліп қарастыруды ұсынамыз :

Бірінші кезең бұл кеңестік кезеңнің дамуынан тәуелсіздік жылдарына дейінгі уақытты қамтиды. Бұл кезеңде ерекше қорғалуға жататын тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану, қорғау және оларды саф күйінде сақтау бойынша жалпы ережелер қалыптасты. Осы кезең бойынша зерттелген халықаралық құқық шығармашылық тәжірибесіне талдау жүргізудің соңы тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер халықаралық-құқықтық реттеудің жеке-дербес объектісі ретінде қарастырылмағандығын білдіреді.

Екінші кезеңі Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алған жылдардағы кезеңі. Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғауды мемлекеттік реттеу жүйесін, оның ішінде осы объектілерді пайдалану мен қорғауды мемлекеттік бақылау жүйесін дамытумен, тарихи-мәдени мұра объектілерін анықтаудың, мемлекеттік есепке алудың, зерттеудің, және пайдаланудың, тарихи-мәдени мұра объектілеріне тарих және мәдениет ескерткіші мәртебесін берудің қағидаттары мен тәртібін белгілеумен ерекшеленеді.

Үшінші кезең - жаңа Қазақстанның тарихи-мәдени мұра объектілерінің және олардың орналасқан жерлерінің қазіргі жағдайын реттеудегі мемлекеттік

саясатын кешенді талдау мен заңнамалық базасын жетілдіруді жолға қоюмен сипатталады.

Қазақстан Республикасында соңғы жылдары мәдени мұраны сақтау және қорғаудың отандық және шетелдік тәжірибесі ескеріле отырып, аталған салада заңнамалық шаралардың ұлттық жүйесі қалыптасты. Құқықтық жүйе мұражайлар мен кітапханалар, тарих және мәдениет ескерткіштерін сақтау, пайдалану және қорғау, оларды қайта өңдеу, материалдық емес мәдени мұраны қорғау саласындағы мәселелерді реттейді. Сонымен бірге бұл саладағы кейбір құқықтық мәселелер одан әрі жетілдіруді қажет етеді.

1.2 Қазақстан Республикасының тарихи-мәдени мұра объектілері және тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер құқықтық реттеу объектілері ретінде

Соңғы екі онжылдықта қазақ тарих ғылымы бірте-бірте схоластикалық ұғымдардан арылып, тарихтың дамымаған мәселелерін зерттеуде айтарлықтай жетістіктерге жетті. Саяси-мемлекеттік үдерістердің көптеген аспектілерін түсіндіруде, сондай-ақ тәуелсіз Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық мәселелерін көрсетуде жаңа көзқарас айқындалуда. Қазіргі уақытта Қазақстанның тарих ғылымының алдында геосаяси,экономикалық, демографиялық, мәдени және патриоттық сипаттағы өзекті мәселелер тұр, оларды шешу Қазақстанның өткен оқиғаларын зерделеуді көздейді.

Ескерткіштер, мүсіндер ғимарат объектілері тарих, мәдениет және өнер тұрғысынан алғанда үлкен құндылық білдіруі тиіс. Мұндай объектілер қандай да бір дәуірдің мәдени құрамдас бөлігі туралы дереккөздер ретінде уақытты бейнелеумен жиі пайдаланылады. Құндылық бағдарлары мен нанымдарын қалыптастыру, өз халқының тарихына, дәстүрлеріне деген қызығушылық пен құрметті дамыту, сондай-ақ өз елінің мәдени мұрасын сақтауға және көбейтуге ұмтылу - Қазақстан тарихшыларының қазіргі алдында тұрған міндеттерінің бірі болып табылады.

Мәдени мұра тарихи дамудың бар және көрінетін фактісі ретінде объективті болып табылады және субъективті іске асыру арқылы табиғи түрде сынады. Тиісінше, «ұрпақ» ұғымы мәдени мұраны сақтауда маңызды рөл атқарады және бұл ойлау мәдениетінің деңгейіне, өзінің ғарыштық табиғаты мен толғанысы мен философиялық алыпсатарлығы бар дәстүрлі сананың ұрпақта қаншалықты терең сақталғанына байланысты. Болашақ ұрпаққа мәдени мұраны реставрациялау және қайта жаңарту, тарихи құндылықтарды сақтау, тарих және мәдениет ескерткіштерін ашу, маңызды тарихи-мәдени объектілерді консервациялау, елдің мәдени мұрасын зерделеудің тұтас жүйесі үшін база құру үшін «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын аясында республика көлемінде іс-шаралар кешені жүзеге асырылды [24].

Мәдени мұраның ерекше құнды объектілері белгілі бір дәуір кезінде тарихи перспективада қол жеткізілген белгілі бір эталон, идеал болып табылады. Мұндай объектілер елдің немесе әлемнің жалпы дамуы үшін міндетті түрде аса маңызды болуға тиіс, олар өзінде ерекше құндылық алып жүруге тиіс. Мұндай

объектілерге көбінесе өте сирек кездесетін және құнды сәулет ескерткіштері немесе орындары, сондай-ақ археологиялық маңызды аумақтар немесе ландшафтық (бақ-саябақ) кешендер жатады.

Мұндай мәдени мұра объектілері ұрпақтарға олардың сақталған, бастапқы түрінде берілуі тиіс құндылықтар сияқты тиісті тізілімге міндетті түрде енгізілуге тиіс. Ұлы Жібек жолы бағытында орналасқан Қазақстанның 16 тарихи нысаны UNESCO-ның Бүкіләлемдік мұра тізіміне енгізіледі. Бүгінгі таңда Қазақстанда халықаралық маңызы бар 10 ескерткіш, республикалық деңгейдегі 219 тарихи-мәдени маңызы бар ескерткіш және жергілікті маңызы бар 11 мың 266 ескерткіш бар. Қазақстандағы UNESCO -ның бүкіләлемдік мұра нысандарының тізіміне Қожа Ахмет Яссауи кесенесі, Тамғалы археологиялық Ландшафтының Петроглифтері, Чаньань-Тянь-Шань дәлізіндегі Ұлы Жібек жолы нысандары, Сарыарқа — Солтүстік Қазақстан даласы мен көлдері кіреді [25].

Жоғарыда атап өткілгендей, мемлекет жерді пайдаланумен тығыз байланысты тарихи-мәдени мұра объектілерін анықтаудың, ресми танудың, ұтымды пайдаланудың және қорғаудың құқықтық аспектілеріне баса назар аударады. Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында көзделгендей «Рухани жаңғырту - бұл қоғамның барлық мүшелері бөлісетін құндылықтар мен мәдени кодтар мәселесі. Рухани жаңғыру ұғымының өзі ұлттық санадағы өзгерістерді болжайды» [26].

ҚР Жер кодексінде тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді ерекше қорғалатын аумақтар мен рекреациялық мақсаттағы жерлерге жататын жерлердің жекелеген санаттарының құрамына жатқыза отырып, оларды беру, қорғау және пайдалану тәртібін, шарттары мен ерекшеліктерін реттейді.

Бүгінде жекелеген көпұлтты мемлекеттер шеңберінде де, бүкіл адамзат ауқымында да барлық елдер мен халықтардың үздік жетістіктерін жинақтай отырып, мәдениеттер арасындағы өзара қарым-қатынастың нәтижесінде пайда болған әлемдік мәдениет шындыққа айналуда. Мұндай жағдайларда әрбір елдің және одан да көп Қазақстан Республикасының мәдениетін дамыту үшін басқа елдермен және халықтармен мәдени байланыстар мен рухани байланыстар, атап айтқанда, халықтардың бейбіт қатар өмір сүруінің негізі болып табылатын мәдениеттер диалогы маңызды бола түсуде. Қазақстанда тарихи-мәдени мұра объектілерін құқықтық қорғау және пайдалану мәселелері «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» арнайы заңмен қамтамасыз етіледі [27].

Тарихи-мәдени мұра объектілерінің мынадай белгілерін бөліп көрсетуге болады.

Біріншіден, бұл жылжымайтын мүлік объектілері қатарына жатады, яғни олар жермен тығыз байланысты болғандықтан, міндетті түрде жерді пайдалану құқығы туындайды.

Екіншіден, тарихи-мәдени объектілердің пайда болуының қалыптасуы мен дамуының тарихы бар. Бұлар тарихи пайда болған жылжымайтын мүлік объектілері емес, археология, тарих, қала құрылысы, эстетика, сәулет, өнер,

ғылым және техника, этнология немесе антропология, әлеуметтік мәдениет тұрғысынан құндылығы бар объектілер.

«Мәдени мұра объектісі» («тарих және мәдениет ескерткіші») ұғымы бұған дейін де ғылыми ізденісте зерттеудің пәніне айналды. «Мәдени мұра объектісі» ұғымына анықтама беруде құқықтану саласындағы ғалымдар терең ізденістер жүргізді [28, 18], сондай-ақ, философия, тарихшы және мәдениеттанушы ғалымдар да өз көзқарастарын білдірді [29].

Қазақстан халықтарын рухани жаңғырту бағдарламасының ажырамас құрамдас бөлігі сыртқы әлемнен бұрынғы алшақтықты еңсеру, мәдени, білім беру, ғылыми әлемдік қоғамдастыққа интеграциялау болып табылады, бұл бір жағынан әлемдік мәдениетті ежелден нәрлендіріп келе жатқан, жалпыадамзаттық құндылықтар қазынасына лайықты үлес қосқан Қазақстан халықтарының өткені мен бүгіні туралы әлемдік қоғамдастықтың идеяларын байытуға қолайлы және бүгінгі таңда олар мәдени жаһандық процестерде белсенді рөл атқарады. екінші жағынан, басқа халықтардың рухани мұрасын тереңірек білуге, қоғамның демократиялық ұйымының тәжірибесін игеруге ықпал етеді. «Мәдени құндылық» ұғымы «мәдени мұра объектісі» (тарих және мәдениет ескерткіші) ұғымына қарағанда неғұрлым кең сипатқа ие, өйткені ол ескерткіштер мәртебесі бар және бірқатар елдердің заңнамасы бойынша мемлекеттік есепке алуға және тіркеуге жататын объектілер шеңберін де, сондай-ақ әлі мұндай мәртебесі жоқ объектілерді де қамтиды [30, 31]. Қазіргі заң әдебиетінде мәдени мұра объектілері заңда белгіленген тәртіппен мемлекеттің ерекше қорғалуына кіретін мәдени құндылықтардың бір түрі (адам жасаған немесе оның бұрын мақсатты әсер еткен жылжымайтын мәдени құндылықтарының жиынтығы) ретінде ұсынылады [31, 12-14].

Біздің заңнамаға сәйкес тарихи-мәдени мұра объектілерін тарих және мәдениет ескерткіші ретінде тану рәсімдері қажет. Тарих және мәдениет ескерткіштерін анықтау, оларды есепке алу, тарихи мұра мәртебесін беру және одан айыру тәртібі «Тарих және мәдениет ескерткіштерін анықтау, есепке алу, мәртебе беру және одан айыру ережесін бекіту туралы» ережемен реттеледі [32].

Тарихи-мәдени мұра объектілерін, оның ішінде туристік мақсатта пайдалану проблемасы оның сақталуын қамтамасыз етудегі ең күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Бұл проблема тек Қазақстан Республикасында ғана емес, сонымен бірге ұлттық тарихи-мәдени мұрасын сақтайтын басқа елдерде де бар. Мәдени-тарихи мұраны пайдаланудың жаңа тәсілдері оны тек мәдени құндылықтардың, есте қаларлық орындардың, тарихи фактілердің жиынтығы ретінде ғана емес, сонымен бірге оны күтіп-ұстау шығындарын өтеуге және иесіне пайда әкелуге қабілетті экономикалық әлеует ретінде қарастыруға шақырады.

Қазақстанда тарихи-мәдени мұра объектілерін құқықтық қорғау және пайдалану мәселелері «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» арнайы заңмен қарастырылған.

«Мәдени мұра объектісі» («тарихи-мәдени ескерткіш») ұғымы бірнеше рет ғылыми зерттеу нысанына айналды. Бұл терминнің анықтамасына құқықтану саласындағы еңбектердің авторлары жүгінген [33, 18].

«Мәдени мұраның мәдени құндылықтардан айырмашылығы, алдымен аталған мұра объектілері сирек кездесетін көне құндылықты құрайды; жалпы мәдени құндылықтар мен жеке мәдени мұра арасындағы байланыс диахрондық өлшеммен теңеседі. «Мәдени құндылық» ұғымы «мәдени мұра объектісі» (тарих және мәдениет ескерткіші) ұғымына қарағанда неғұрлым кең сипатқа ие, өйткені ол ескерткіштер мәртебесі бар және бірқатар елдердің заңнамасы бойынша мемлекеттік есепке алуға және тіркеуге жататын объектілер шеңберін де, сондай-ақ әлі мұндай мәртебесі жоқ объектілерді де қамтиды». Қазіргі таңдағы заң әдебиетінде мәдени мұра объектілері заңда белгіленген тәртіппен мемлекет қорғауына алынған мәдени құндылықтардың бір түрі ретінде бағаланады [34, 12].

Қазақстанның тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау саласындағы халықаралық ынтымақтастығы халықаралық конвенциялардың нормаларын мойындаумен және сақтауға дайындығымен ғана шектелмейді. Бұл ынтымақтастық Мемлекетке осындай халықаралық-құқықтық құралдарды ішкі құқықтың ажырамас бөлігі ретінде қарастыруға, халықаралық-құқықтық құралдар үшін ұлттық заңдардың мәртебесімен бірдей мәртебе белгілеуге немесе ұлттық заңдардан басымдықты қамтамасыз етуге тікелей міндеттемелер жүктейді.

Мемлекеттік органдардың, сондай-ақ үкіметтік емес және жеке субъектілердің күш-жігері мен ресурстарын біріктіру мәдени мұраның барлық түрлерін жан-жақты қорғауға бағытталған. Осы қызмет барысында келесі факторлар өте маңызды: билік органдары мен жалпы жұртшылықтың құзыреттерін заңнамалық және нормативтік тұрғыдан дұрыс қамтамасыз ету; мәдени мұраны қорғауды басқару процесінде ақпараттық технологияларды кеңінен қолдану; азаматтардың мәдени құндылықтарға қол жетімділігін қамтамасыз ету жаңа ақпараттық технологиялардың көмегімен; және мәдени мұраны әлемдік ақпараттық кеңістікке интеграциялау [35, 386].

Біздің заңнамаға сәйкес, тарихи-мәдени мұра объектілерін тарих және мәдениет ескерткіші деп тану үшін оны тану рәсімдері талап етіледі. Тарих және мәдениет ескерткіштерін анықтау, есепке алу, беру және мәртебесінен айыру тәртібі «Тарих және мәдениет ескерткіштерін анықтау, есепке алу, беру және мәртебесінен айыру қағидаларын бекіту туралы» ережемен реттеледі [36].

Мәдени мұра зияткерлік-рухани, адамгершілік және шығармашылық тұлғаны дамыту үшін, сондай-ақ ұлттық өзін-өзі бағалау үшін маңызды негіз болып табылады.

Мәдени мұраның екі маңызды аспектісі бар. Біріншісі – шығармашылық қыры – жанды мәдениет – үздіксіз дамып, жаңарып отыратын халық өнері. Мәдени мұраның екінші аспектісі оның тарихи құндылығына қатысты – өткенді еске түсіретін сәулет және тарихи ескерткіштер, мұражай экспонаттары. Бұл нысандар адамдарға өз болмысындағы сабақтастық сезімін береді. Тарих Қазіргі мағыналық мазмұнмен қанықтырудың ерекше қасиетіне ие. Бұл біздің қалай болғанымызды, кім екенімізді және Біз үшін не маңызды екенін түсінуге көмектеседі.

Архитектуралық ескерткіштер, мұражай экспонаттары және өткен дәуірдің ұлы өнер туындылары туристерді тартады және қазіргі мәдени экономиканың бөлігі болып табылады. Олар еліміздің білім беру миссиясында өте маңызды рөл атқарады. Мәдени мұраны сақтауға жұмсалатын шығындарды азаматтардың ұлттық бірегейлігін және өз еліне деген мақтаныш сезімін сезінуіне инвестиция ретінде қабылдау керек.

«Мәдени мұра» терминінің өзі салыстырмалы түрде жақында пайда болды. Тұжырымдаманың егжей-тегжейлі негіздемесі алғаш рет 1972 жылы UNESCO-ның Бүкіләлемдік мәдени және табиғи мұрасын қорғау туралы Конвенцияда пайда болды. Конвенцияда «Мәдени мұра» құрамына тарих, өнер, эстетика, этнология, антропология немесе ғылым тұрғысынан ерекше әмбебап құндылығы бар көрнекті орындар, ансамбльдер мен ескерткіштер кіреді.

Тарихи-мәдени мұра объектілері – тарих, археология, сәулет, қала құрылысы, өнер, ғылым, техника, эстетика, этнология, антропология, әлеуметтік мәдениет тұрғысынан қызығушылық туғызатын, тарихи процестер мен оқиғалар нәтижесінде пайда болған, өздерімен байланысты бейнелеу, мүсін, қолданбалы өнер, ғылым, техника туындылары және материалдық мәдениеттің өзге де заттары бар жылжымайтын объектілер [2].

Көптеген ресейлік зерттеушілер «мәдени мұра» терминінің мәнін «мәдени құндылықтар» терминімен сәйкестендіреді. Ресейлік ғалым Е.В. Медведев «Мәдени құндылықтар мемлекеттік құқықтық реттеудің субъектісі ретінде» мақаласында ол мәдени құндылықтарға «белгілі бір тарихи дәуірдегі адам шығармашылығының бірегей туындылары болып табылатын, оның өмір сүрудің кез-келген саласындағы көрнекті жетістіктерін көрсететін және жалпыұлттық немесе жалпыадамзаттық мәдени маңызы бар ерекше қорғалатын заттар немесе зияткерлік еңбек нәтижелері» деп баға береді [37, 128.].

Ал, Рыбак К.Е. «Нормативті жүйедегі мұражай (тарихи-мәдени талдау)» атты еңбегінде мәдени мұраны материалдық және рухани нысандардың жиынтығы ретінде қарастырады. «Мәдени мұра - материалдық мәдениет объектілерінің және олардың орналасқан жеріне қарамастан адам мен табиғаттың бірлескен туындыларының, сондай-ақ жергілікті мәдениеттерді сақтау мен дамыту үшін маңызы бар және рухани мәдениет объектілерінің жиынтығы. мәдениеттің (өнер, ғылым) жалпыадамзаттық құндылығы және мәдени әртүрлілікке төзімділік пен адам шығармашылығына жәрдемдесу» - деп жазады [38, 3].

Бірқатар ғалымдар жоғарыдағы ұғымдарды философиялық және мәдени тұрғыдан қарастырды. А.П. Сергеев атап айтқанда: «Мәдени құндылықтар – бұл жалпыға ортақ еңбектің өнімі бола отырып, қоғам үшін маңызды тарихи, ғылыми, көркемдік немесе өзге де мәдени мәні бар, заңмен ерекше қорғалатын адам қызметінің бірегей материалдық нәтижелері, яғни олар адамдардың әртүрлі ұрпақтары арасындағы байланыстырушы буын, ерекше тарихи сипатта болады және қоғамға қажетті тұлға типін қалыптастыру факторы ретінде әрекет етеді» деп түсіндіреді [39].

Жүйелі көзқарас шеңберінде мәдени мұра «ұжымдық жадының ерекшеліктеріне негізделген әлеуметтік-мәдени тәжірибені сақтайтын

құндылықтардың әлеуметтік-мәдени жүйесі» ретінде қарастырылды [40, 12]. Сонымен қатар, мәдени мұра алдыңғы ұрпақтардың тәжірибесіне негізделген мәдениеттің ақпараттық ішкі жүйесі болып табылады. Алайда, кейбір ғалымдар мәдени мұра мәдени құндылықтар мен мәдени мұра объектілері арасында аралық болып табылады деп санайды. «Мәдени мұраның мәдени құндылықтардан айырмашылығы-Мәдени мұра әрқашан ежелгі қасиетке ие. Бұл ұғымдардың арақатынасын келесідей көрсетуге болады: барлық мәдени құндылық мәдени мұраға қатысты бола бермейді, бірақ мәдени мұраға қатысты барлық нәрсе мәдени құндылық болып табылады» [41].

А.Н. Панфилов мәдени мұраның айрықша белгілеріне мыналарды жатқызады:

1. антропогендік (мәдени құндылық-адамның шығармашылық қызметінің нәтижесі);

2. қоғам үшін белгілі бір, әдетте, үлкен мәдени маңыздылыққа (тарихи, көркемдік, ғылыми және т. б.) ие болу;

3. шынайылық (түпнұсқалық болмаған кезде зат немесе объект өзінің маңыздылығын жоғалтады).

И.Г. Бойконың пікірінше, мәдени мұра объектілерін басқа мәдени құндылықтардан ерекшелейтін негізгі (анықтаушы) белгілеріне «жылжымайтын мүлік» және «тізілімге тіркелу» кіруі тиіс [42].

Е.В. Медведев «мәдени құндылық» объектісін анықтау үшін келесі белгілерді анықтайды: «олардың адам әрекетімен шарттылығы немесе онымен тығыз байланысын, бірегейлігін, әмбебаптығын, қоғам үшін ерекше маңызын, және мүліктік сипатын».

Ғалым Т.Б. Сабитов мәдени мұра объектілерін барынша толық жіктей білген. Ол «тарих, археология, қала құрылысы және сәулет ескерткіштерін, өнер ескерткіштерін, деректі ескерткіштерді және басқа да тарих және мәдениет ескерткіштерін» атап өтеді. Сонымен қатар мәдени құндылықтарды жылжымалы және жылжымайтын құндылықтарға бөліп қарастырады. Ал, маңыздылық дәрежесі бойынша ол әлемдік, ұлттық және жергілікті құндылықтарды бөліп жіктейді.

Тарих және мәдениет ескерткіштері, әсіресе жылжымайтын ескерткіштер, тарихи және мәдени құндылықтың болуымен қатар, оларды әртүрлі мақсаттарда пайдалану мүмкіндігін ұсынады. Олардың мақсатына қарай келесі тарихи және мәдени ескерткіштер бөлінеді:

- тек мәдени-ағартушылық және оқу-тәрбие мақсаттары мен ғылымның міндеттерінде пайдалануға болатын ескерткіштер;

- сақтаудың оңтайлы деңгейін қамтамасыз ететін мұражайлар, мәдени-ағарту және оқу-тәрбие ұйымдары ғана пайдалана алатын ескерткіштер;

- функционалдық мақсатын сақтап қалған және пайдалануға болатын ескерткіштер;

- функционалдық және тарихи маңызын жоғалтқан және орны толмас шығынға ұшыраған ескерткіштер [43, 9].

Ұлттық ақпараттық инфрақұрылымдарды дамытудың әртүрлі деңгейіне байланысты жекелеген елдерде іске асырылатын және енгізудің әртүрлі

сатыларында тұрған Төртінші өнеркәсіптік революция және бесінші өнеркәсіптік революция тұжырымдамаларының талаптарына жауап беретін ақпараттық (постиндустриалды) қоғамның парадигмасына сәйкес цифрлық технологиялар мемлекеттің көптеген салаларының жұмыс істеуінің ажырамас бөлігі болып табылады. Бірқатар елдерде, атап айтқанда Ресей Федерациясында цифрлық технологияларды мемлекеттің негізгі салаларының аспектілеріне енгізу заңнамалық тұрғыдан бекітілген және федералды және аймақтық деңгейлерде стратегиялық жоспарлаудың бірқатар жүйелік құжаттарында көрсетілген. Бұл, атап айтқанда, дамуы дамудың жаңа жағдайларында мемлекеттің көшбасшылығын іске асыру және қамтамасыз ету үшін қажетті жоспарларды, бағыттар мен ресурстарды жиынтықта айқындайтын басқа салалардың дамуымен тікелей байланысты мәдениет саласына да қатысты.

Әлеуметтік институт ретіндегі мәдениеттің функцияларының бірі тарихи-мәдени мұраның әртүрлі объектілерін сақтау болып табылады, бұл қоғам дамуының ағымдағы кезеңінде объектілердің физикалық сақталуын қамтамасыз етуге бағытталған шаралар кешенінен басқа, сақтау, өзектендіру және бейнелеу міндеттерін шешу үшін цифрлық шешімдерді қолдана отырып, материалдық емес және материалдық тарихи-мәдени мұраны электрондық форматқа көшіруді білдіреді әр түрлі салаларда қолдануға арналған объектілер.

Қоғамдық прогресс барысында мәдениеттің, имандылықтың, салт-дәстүрдің рөлі артып, уақыт өте келе олар халық өмірінің негізгі реттеушілеріне айналатынын тарих көрсетеді. Мәдени жетістіктердің өзара алмасуы рухани өмір саласына өзара енуге және ұлттық дәстүрлерді білуге әкеледі. Кеңестік кезеңнің сөздіктері мен энциклопедияларында бұл терминнің толық анықтамасын табу қиын, бірақ анықтаманы түсіндіру кейбір жағдайларда заңды нормативтік құжаттарда кездеседі. Бірақ құжаттардағы заңды сипаттағы анықтама тарихи-мәдени мұра терминіне емес, «тарих және мәдениет ескерткіштері» ұғымына беріледі.

Қазақстандағы халық өнері мен сәндік-қолданбалы өнер мәселесін шешу біздің республикамыздың көркем мәдениетін дамыту қажеттіліктері үшін, халқымыздың эстетикалық көркемдік талғамын жаңа демократиялық сапамен байытылған осы тамаша өнердің үздік үлгілеріне тәрбиелеу қажеттіліктері үшін бұрыннан пісіп жетілген.

Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді реттейтін құқық нормалары Қазақстан Республикасындағы тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді табиғи ресурс ретінде пайдалану мен қорғау, ол жерді ұтымды пайдалануды ұйымдастыру мақсатынан өндіріс құралы және шарты, сонымен бірге, құнарлы топырақты жақсарту және ұтымды пайдалану, жер қатынастары субъектілерінің құқықтары мен заңды мүдделерін жүзеге асыруға байланысты туындайтын қатынастарды реттейді [44, 95].

Тарихи-мәдени мұраны қорғау, қазақ халқы мен этникалық диаспоралардың тарихи мұрасын сақтауға құқықтық кепілдіктер жасау Қазақстан Республикасының мәдениет саласындағы мемлекеттік саясатының негізгі қағидаттарының бірі болып табылады.

«Мәдениет туралы» Заңның 3-бабына сәйкес Қазақстан халқының мәдени мұрасын сақтау және дамыту мемлекет саясатының негізгі принциптерінің бірі. Бұл құқықтың шектелуі тек ұлттық мәдени мұра объектілерінің ерекше режимімен белгіленуі мүмкін. Осы Заңның 34-бабына сәйкес мемлекеттік мәдени-мәдени мұра объектілерін сақтау, күтіп-ұстау, қалпына келтіру, қорғау және пайдалану жөніндегі шаралары болып табылады [45].

Ұлттық-мәдени игілік объектілерінің айрықша режимі авторлық құқық және сабақтас құқықтар объектілеріне қолданылмайды. «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Заңның 6-бабына сәйкес авторлық құқық мақсатына, мазмұны мен маңызына, сондай-ақ берілу әдісі мен нысанына қарамастан, шығармашылық еңбектің нәтижесі болып табылатын ғылым, әдебиет және өнер туындыларына қолданылады. Ал 36-бапта сабақтас құқықтар қойылымдарға, орындаушылықтарға, фонограммаларға, эфирлік және кабельдік хабар тарату ұйымдарының хабарларына олардың мақсатына, мазмұны мен сапасына, сондай-ақ жеткізілу әдісі мен нысанына қарамастан қолданылады [46].

Ұлттық-мәдени игілік объектілерінің жай-күйін тиісінше ұстап тұру және сақтау жөніндегі міндеттер оларды пайдаланушыларға немесе меншік иелеріне жүктеледі. Ұлттық-мәдени игілік объектісі меншік иесінің құқықтарын іске асыру, Қазақстан Республикасының ұлттық-мәдени игілік объектілері сатылған жағдайда, оларды мемлекет иеленуінің басым құқығы көзделіп, Қазақстан Республикасының заңында белгіленген бақылаумен және тәртіппен жүзеге асырылады.

Мемлекет меншігіндегі ұлттық-мәдени игілік объектілері иеліктен шығаруға жатпайды. Ұлттық-мәдени игілік объектілері мен заттарын қасақана жойғаны, бұзғаны немесе бүлдіргені үшін жеке және заңды тұлғалар Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен жауаптылықта болады [45].

Осылайша, «мәдени мұра» көп қырлы ұғым болып табылады және қолданыстағы анықтамалардың барлық өзгергіштігі үшін әлі күнге дейін біржақты емес. Оның анықтамасы мен құрылымының жалпы теориялық дамуымен, іс жүзінде жоғарыда аталған тәсілдер, объектілер мен типтер арасындағы шекаралар бұлыңғыр болып қалады.

Адамзаттың ғасырлар бойғы өркениеттік дамуы мәдени мұраны сақтау және көбейту қажеттілігін көрсетті. Бұл қоғам қызметінің маңызды аспектілерінің бірі, ол белсенділікті, берілгендік пен басқаруды қажет ететін үздіксіз процесс.

Мұражайлар мен кітапханалар мәдени құндылықтардың қоймасы ретінде

Мұражайлар - мәдени құндылықтарды сақтау, қалыптастыру және жаңғыртудың негізгі әлеуметтік институттарының бірі. Қазақстан мұражайларында Қазақстан өмір сүріп жатырған түрлі халықтардың эстетикалық және адамгершілік идеалдарын білдіретін ұлттық рухани құндылықтар дәстүрдің ажырамас бөлігі болып табылады. Қоғамдағы мұражайлардың рөлі мен мақсаттары туралы идеяларды қалыптастыру бір ғасырдан астам уақытқа созылады және әрбір азаматтарының патриоттық сезімін, отанға деген сүйіспеншілігін дамытуға ықпал етеді [46].

Қазақстан Республикасындағы мұражай ісінің қалыптасуы мен дамуының кейбір мәселелерін бұрын жекелеген қазақстандық және шетелдік ғалымдар қарастырған болатын.

Қазақстандағы мұражай ісі мәселелеріне арналған зерттеушілер мен еңбектердің ішінде мыналарды атап өтуге болады: «В.Н. Алиясованың Солтүстік және Шығыс Қазақстан мұражайлары палеонтологиялық коллекцияларды сақтау және танымал ету орталықтары ретінде» [47], А.Г. Ибраеваның «Қазақстандағы музей ісінің қалыптасуы (1831-2006)» [48], М.З. Мұсаханованың «Қазақстан музейлерінің дамуы (1991-2001)» [49], Б.К. Санакулованың «Музей құрылысы және оның Қазақстан Республикасындағы қызметі (1991-2004)» [50], С.Т. Тайманның «Қазақстандағы мұражай ісінің дамуы: тәжірибе және проблемалар (1946-1970)» [51] және өзге де отандық заңгер тарихшылардың еңбектері талданды. Сонымен қатар, қазақстандық зерттеушілердің бірқатар жұмыстары Қазақстанның жекелеген мұражайларының тарихы мен қызметіне арналған немесе неғұрлым тар музейтану тақырыптарын қозғайды.

Жоғарыда келтірілген мәліметтер негізінде Қазақстан Республикасы мұражайларының қызметін зерттеу мәселесі фрагменттік сипатта болады және одан әрі зерттеуді қажет етеді деп айтуға болады.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында 245 мемлекеттік мұражай жұмыс істейді, оның ішінде 17 республикалық деңгейдегі Мұражай, 54 облыстық деңгейдегі мұражай, 73 аудандық деңгейдегі мұражай, 97 облыстық және аудандық деңгейдегі филиалдар және 4 жеке мұражай бар [52]. Ең ірі мұражайлар: Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұражайы, Ә.Қастеев атындағы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік өнер мұражайы, «Тамғалы» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы, «Әзірет-Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы, т.б.

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің жіктемесіне сәйкес Қазақстан мұражайлары мынадай топтарға бөлінеді: тарихи – 54, өлкетану – 89, мемориалдық – 57, жаратылыстану-ғылыми – 3, өнертану – 11, музей – қорықтар – 13 және басқалары-18 [52].

Белгілі болғандай, мұражайлар мәдени құндылықтарды жинақтау, сақтау, зерттеу, тәрбиелеу, көрсету, басып шығару және насихаттау сияқты түрлі қызметтерді атқарады. Сондықтан мұражай қызметінің бірқатар бағыттары бөлінеді: қор сақтау, ғылыми-танымдық, көрмелік және экскурсиялық. Қазақстандағы мұражайлар қызметінің негізгі бағыттарын қарастырайық.

Мұражайлардың Қор қызметі. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитетінің деректері бойынша Қазақстан мұражайларының қорлары мен экспозицияларында 3 847 767 сақтау бірлігі бар [52]. Оның ішінде негізгі қорда – 2 464 368 сақтау бірлігі, ғылыми көмекші қорда-1 383 399 сақтау бірлігі бар. Сандық форматқа аударылған мұражай заттарының саны 837 382 сақтау бірлігін құрайды. Қалпына келтіруді қажет ететін мұражай заттарының саны 55 222 сақтау бірлігін құрады. Қазақстан Республикасы музей қорының мемлекеттік каталогына 36 700 сақтау бірлігі енгізілді.

Негізгі қордың музей заттарының ең көп саны Шығыс Қазақстан облысының музейлерінде шоғырланған - 347 801 сақтау бірлігі, Алматы қаласы – 299 760, Қарағанды облысы – 292 550, Қостанай облысы – 199 276, Павлодар облысы – 170 906. Негізгі қордың мұражай заттарының ең аз саны Батыс Қазақстан облысының-96 301 сақтау бірлігі, Ақтөбе облысының – 89 989, Атырау облысының – 87 294, Қызылорда облысының – 82 617, Маңғыстау облысының – 47 572, Алматы облысының – 40 491 және Шымкент қаласының – 15 944 мұражайларында ұсынылған.

Жалпы қазақстандық мұражайларды негізгі қордың сақтау бірліктерінің саны бойынша төрт топқа бөлуге болады:

1) негізгі қордың 3 000 сақтау бірлігіне дейін (48,5 %);

2) негізгі қордың 10 000 сақтау бірлігіне дейін (30,3 %);

3) негізгі қордың 50 000 сақтау бірлігіне дейін (13,6 %);

4) негізгі қордың 50 000-нан астам сақтау бірлігі (13,6%).

Бірінші топқа негізінен мемориалдық (31 %), тарихи-өлкетану мұражайлары (48,4 %) және ауылдық деңгейдегі мұражайлар (98%) кіреді. Екінші топқа көбінесе жергілікті деңгейдегі, аудандық немесе қалалық мұражайлар кіреді (82,5 %). Бұл топта кейбір салалық (5 %), тарихи-өлкетану (62,5 %), өнертану (15 %), мемориалдық (17,5 %) және облыстық мұражайлар (17,5%) бар. Үшінші топқа қалалық (50 %), тарихи-өлкетану (66,6 %), мемориалдық (16,6 %) және облыстық мұражайлар (38%) кіреді. Соңғы топқа облыстық және республикалық мұражайлар кіреді [53, С. 122-123].

Мұражай қорын қалыптастыру олардың иелерінен мұражай экспонаттары мен мұражай коллекцияларын сатып алу арқылы, сондай-ақ:

• соттардың немесе уәкілетті мемлекеттік органдардың шешімдері бойынша тәркіленген музейлік құндылықтағы коллекциялар немесе заттар;

•археологиялық қазбалар кезінде табылған ғылыми немесе тарихи-көркемдік құндылығы бар заттар мен қазыналар арқылы жүзеге асырылады.

Мұражай қызметінің негізгі бағыттарының бірі – мұражай экспонаты мен мұражай коллекциясының сақталуын қамтамасыз ететін *мұражай қорын ұстау* болып табылады.

«Қазақстан Республикасының музей қорын қалыптастыру және күтіп ұстау қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2016 жылғы 13 мамырдағы № 129 бұйрығының 10-тармағына сәйкес Музей қорын күтіп ұстау келесідей қамтамасыз етіледі:

1) мәдени құндылықтарды реставрациялау және консервациялау, оларды анықтау арқылы;

2) музей қорының құрамына кіретін, шетелге шығарылатын, сондай-ақ Қазақстан Республикасы шегінде берілетін музейлік мәдени құндылықтарды сақтандыру арқылы [54].

Мұражай мұражай коллекцияларының қалыптасуын және сақталуын қамтамасыз етеді, оларды кеңінен пайдалану үшін жағдай жасайды және осы мақсаттарда :

• музей экспонаттары мен мұражай коллекцияларының сақталуын қамтамасыз ету, қалпына келтіру мен консервациялауды қажет ететін экспонаттарды анықтау бойынша профилактикалық іс-шаралар;

• тарихи, ғылыми, көркемдік немесе басқа да құндылығы бар материалдық және рухани мәдениет объектілерін жүйелі түрде алу, зерттеу үшін.

Мұражай экспонаттарын мемлекеттік мұражайлардан жеке меншікке беруге тыйым салынады. Мемлекеттік мұражайлар таратылған кезде мұражай экспонаттары мен мұражай коллекциялары Қазақстан Республикасының басқа да бейінді мемлекеттік мұражайларына беріледі.

Қазақстан Республикасының мұражай ісіндегі жүйелі қайта құрулар «Мәдени мұра» бағдарламасының қабылданып, оның іске асырылуымен байланысты болды. Бағдарламаны іске асыруда мұражайлар мәдени мұраларды сақтау, зерттеу және насихаттау бойынша ғылыми орталықтарға айналуы, олардың толыққанды қызмет атқаруы үшін барынша құқықтық және институционалдық қолдау берілуі тиіс [55, 7].

Қазақстан Республикасының Үкіметі ел мұражайларын ұлттық туризм индустриясының аса маңызды институттарына айналдыру, мұражай желісін құрылымдық-функционалдық жетілдіру, мұражай құрылымын өзгерту, кадрларды кәсіби даярлау деңгейін арттыру жөніндегі шаралар мен кешенді даярлады.

Кітапхана ісі халыққа кітапханалық-библиографиялық және ақпараттық қызмет көрсетуді қамтамасыз етеді және кітапхана ісі саласындағы нормативтік-құқықтық базаны жасайды, кітапханаларда ақпаратты сақтау және беру үшін компьютерлік технологияларды белсенді тарату және қолдану библиографиялық қызмет көрсетуді ұйымдастыруды және пайдаланушыларға қашықтан қол жеткізу режимінде ресурстарды ұсынуды заманауи деңгейге шығаруға мүмкіндік береді. Библиографиялық ресурстарды құру кітапхана қорларын ашуға және библиографиялық ақпаратты таратуға ықпал етеді. Кітапханалық-ақпараттық ресурстарды жинақтаудан, жүйелеуден, сақтаудан басқа, кітапханалар ақпараттық технологияларды енгізеді және пайдаланушыларды тиімді ақпараттық қамтамасыз ету үшін ДБ, каталогтар, виртуалды көрмелер және басқа ресурстар түрінде электрондық контент жасайды.

Ғылыми-зерттеу және білім беру қызметі. Мұражайлардың басты функцияларының бірі - ғылыми-зерттеу қызметі. Қазақстан Республикасының мәдени саясат Тұжырымдамасының деректеріне сәйкес (2014 жылы бекітілген, түзетулер 2017 жылы енгізілген) мұражайлардың ғылыми жұмысының әлеуеті толық дәрежеде жүзеге асырылмайды. Бұл құбылыс мұражай ісі, тарих, археология, этнография, реставрация, өнертану және мәдениеттану салаларында ғылыми зерттеулерді нақты ұйымдастырудың болмауымен байланысты. Көбінесе материалдық мәдениеттің табылған заттары тиісті түсіндірілмейді және ғылыми айналымға енгізілмейді. Осыған байланысты ҚР Мәдени саясат Тұжырымдамасының іс-шаралар жоспарында «Рухани жаңғыру» бағдарламасының жобалары шеңберінде осы салада одан әрі зерттеулер жүргізу ұсынылады. Оларға «Туған жер», «Қазақстанның киелі географиясы» және т.б.

Сауалнама деректерін талдай отырып, мұражай қызметкерлерінің соңғы жеті жылдағы ғылыми мақалаларын жариялау мәселесінде айтарлықтай теңгерімсіздік бар деген қорытындыға келуге болады:

- Мұражайлардың 36,7 % - ы жеті жыл ішінде бірде-бір мақала жарияламағанын көрсетті (оларға Райымбек аудандық тарихи-өлкетану мұражайы (Алматы облысы), Арыс қаласының мұражайы (Түркістан облысы), Иван Петрович Шуховтың үй-мұражайы (Солтүстік Қазақстан облысы), Қарғалы аудандық тарихи-өлкетану мұражайы (Ақтөбе облысы);

– 35,4% 1-ден 35-ке дейін мақала жариялады. Мәселен, Абай Құнанбаев атындағы әдеби-мемориалдық мұражай қызметкерлері – 12 мақала, Сәкен Сейфуллин атындағы Жаңаарқа аудандық тарихи-өлкетану мұражайы – 18, Бұқар жырау аудандық тарихи-өлкетану мұражайы аталған кезеңде 8 ғылыми мақала жарияланған.

Бірақ сандық көрсеткіштері аса маңызды мұражайлар да бар: – Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік мұражайы соңғы жылдардың ішінде 350 мақала, Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану мұражайы - 333 мақала, Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану мұражайы-352 мақала жариялады. Жоғарыда келтірілген деректер мұражайлардың жарияланым белсенділігінде айтарлықтай айырмашылық бар екенін көрсетеді. Музейлердің үлкен санының ғылыми және жарияланымдық қызметке жеткіліксіз тартылуы байқалады, бұл Қазақстан музейлерінің жұмысында ғылыми-зерттеу қызметін жетілдіру бойынша одан әрі кешенді шаралар қабылдауды талап етеді.

Мұражайлардағы ғылыми-зерттеу қызметінің белсенділігінің тағы бір маңызды көрсеткіші гранттық конкурстар мен бағдарламаларды іске асыруға қатысу болып табылады. Мысалы, 2018–2020 жылдарға арналған гранттық бағдарламада «Мәңгілік Елдің ғылыми негіздері» («XXI ғасыр білімі, гуманитарлық ғылымдар саласындағы іргелі және қолданбалы зерттеулер)» бағыты бойынша 1299 өтінімнің 10-ы ғана берілген. Сондай-ақ, бұл өтінімдерді еліміздің 4 мұражайы тапсырды: Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұражайы, «Берел» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі және «Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі» және. «Мәдениеттерді жақындастыру» мемлекеттік мұражайы. 10 өтінімнің жартысы ғана қаржыландырылды. Осылайша, Қазақстанның барлық мұражайларының 1,6% -ы ғана республикалық гранттар байқауына қатысты. Мұның себебі көптеген мұражайлардың гранттық байқауларды өткізу механизмімен таныс еместігі және мұндай қаржыландыру мүмкіндіктері туралы жеткілікті түрде хабардар еместігі.

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасының мұражайы ғылыми орталықтар болғанын және болып қала беретінін атап өтеміз, бірақ бұл ескерту тек республикалық және облыстық мұражайларға ғана тән. Көптеген аудандық және ауылдық маңызы бар мұражайлар іс жүзінде ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізбейді, бұл олардың елдің ғылыми жүйесінен алыстауының көрсеткіші. Ең алдымен, негізгі себеп-жергілікті жерлерде тұрақты ғылыми қызмет жүргізетін білікті кадрлардың болмауы. Сондықтан мемлекеттің күш-жігері мұражай

қызметкерлерінің ғылыми, жарияланымдық қызметін жандандыруға бағытталған.

Мәдени-гуманитарлық салада оптимистік жағдай қалыптасты: іс жүзінде барлық мұражайлар дәріс қызметіне тартылды. Негізгі мақсатты аудитория-балалар мен жастар. Дәрістер жас ұрпақты патриоттық тәрбиелеуге бағытталған.

Жалпы, Қазақстан мұражайлары қызметінің негізгі бағыттарын, атап айтқанда Қор, ғылыми-зерттеу, білім беру, Көрме және экскурсия жұмыстарын талдай отырып, оны жетілдіру бойынша одан әрі кешенді шараларды әзірлеуді талап ететін ғылыми-зерттеу қызметін қоспағанда, қазақстандық мұражайлардың дамуының оң динамикасы туралы қорытынды жасауға болады.

Ұлттық мұрағат қоры Қазақстан халқының мәдени және мәдени мұрасының бір бөлігі ретінде

Қазақ халқының тарихи-мәдени мұрасының құрамдас бөлігі Қазақстан Республикасының Ұлттық мұрағат қоры болып табылады, ол «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» 1998 жылғы 22 желтоқсандағы № 2 Заңының 2-бабына сәйкес Қазақстан Республикасының Ұлттық мұрағат қоры болып табылады. 326-I Заңымен (2010 жылғы 27 мамырдағы өзгерістер мен толықтырулармен) Қазақстан Республикасының ұлттық қазынасы ретінде мемлекет қорғауында [56].

Ұлттық мұрағат қоры – заңда белгіленген тәртіппен ұлттық құндылық деп танылған ерекше тарихи, ғылыми, әлеуметтік, экономикалық, саяси немесе мәдени маңызы бар барлық мұрағаттардың, мұрағат қорлары мен коллекцияларының, құжаттық ескерткіштердің, құжаттардың жиынтығы.

Қазақстан Республикасының Ұлттық мұражайы 2014 жылдың 2 шілдесінде ашылды. Қазақстан Республикасының Ұлттық мұражайы - Орталық Азиядағы ең ірі мұражай. Мұражай Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың тапсырмасы бойынша «Мәдени мұра»мемлекеттік бағдарламасы аясында құрылды. 2013 жылғы 2 шілдеде Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Қазақстан Республикасының Ұлттық мұражайы» республикалық мемлекеттік мекемесін құру туралы № 675 Қаулысы қабылданды. «Ұлттық мұрағат қоры және архивтер туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 7-бабына сәйкес мемлекеттік меншіктегі құжаттарға: Қазақстан Республикасының Ұлттық архивінде, орталық мемлекеттік архивтерде, Қазақстан Республикасы Президентінің Архивінде, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы кітапханасында, арнаулы мемлекеттік архивтерде, мемлекеттік кітапханаларда және музейлерде сақтаулы республикалық меншіктегі құжаттар; облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың, астананың, қалалық, аудандық мемлекеттік архивтер мен олардың филиалдарында сақтаулы, жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару органдарының, соттардың, прокуратураның, коммуналдық кәсіпорындар мен басқа да мемлекеттік заңды тұлғалардың қызметі нәтижесінде жасалған және жасалып жатқан құжаттар; құжаттар көшірмелерінің мемлекеттік сақтандыру қоры жатады [57].

Тарихи-мәдени мұраны анықтаудың тікелей құралы құжаттың ерекше тарихи нысандар мен мәдени мұралардың құндылығын айқындайтын **критерийлерге** байланысты бол табылады.

Бұл критерийлер аса құнды істерді анықтау және құжаттардың құндылығын тексеру критерийлерінің топтарына жақын, өйткені құжаттарды тарихи-мәдени мұраға жатқызу іс жүзінде жоғары деңгейдегі құжаттардың құндылығын сараптау болып табылады.

Бұл критерийлер:

•құжаттардың жасалу уақыты, орны, тарихи шарттары;

• құрылтайшылардың маңыздылығы және құжаттардың авторлығы;

• құжаттардың түпнұсқалығы, заңды күші;

• құжаттардағы ақпараттың құндылығы;

• құжаттардың көркемдік, палеографиялық ерекшеліктерінің болуы.

Критерийлер әдетте жан-жақты қолданылады.

Құжаттарды жасаудың уақыты, орны, тарихи жағдайлары критерийі. Бұл критерий әртүрлі тарихи кезеңдер мен әртүрлі тарихи жағдайларда жасалған құжаттардың салыстырмалы түрде тең емес ғылыми және тарихи-мәдени құндылығының объективті түрде бар факторымен анықталады. Ерте тарихи кезеңдердегі құжаттарға, сондай-ақ оқиғалардың орны мен тарихи жағдайлары бойынша ерекшеленетін құжаттарға ерекше назар аудару керек. Осы критерийге сәйкес Қазақстан Республикасының тарихи-мәдени мұрасы объектілеріне мемлекеттен тыс жерде жасалған және сатып алу, сыйға тарту және өсиет бойынша Қазақстан Республикасына қайтарылған құжаттардың түпнұсқалары немесе көшірмелері жатқызылуы мүмкін.

Құжаттардың құрылтайшысы мен авторлығының маңыздылығының критерийі заңды және жеке тұлғалардың құжаттарына қолданылады. Қор иесінің мемлекеттік басқарудағы, мемлекеттің қоғамдық, ғылыми, экономикалық, саяси және мәдени өміріндегі маңызды рөлі, оның қызметінің ауқымы, сондай-ақ, жасалған құжаттарды Қазақстанның тарихи-мәдени мұра объектілеріне жатқызу кезінде шешуші мәнге ие.

Іс жүзінде бұл талаптар тарихи-мәдени маңызы бар құжаттарды айқындау барысында, алдымен, жеке жинақтарда қор-ағартушы мен оның тілшілері мен ол жинаған жинақтардың маңыздылығын ескере отырып қолданылады.

Құжаттардың түпнұсқалық және заңды күшінің критерийі түпнұсқалық құжаттарды Қазақстан Республикасының тарихи-мәдени мұра объектілеріне жатқызуды білдіреді. Құжаттардың түпнұсқалары болмаған жағдайда, олардың маңыздылығын ескере отырып, олардың сақталған көшірмелерін жатқызуға болады.

Құжаттардағы ақпарат құндылығының критерийі маңызды тарихи оқиғалар, құбылыстар мен фактілер туралы неғұрлым толық ақпаратты қамтитын құжаттарды сәйкестендіруді қамтиды.

Құжаттардың көркемдік, палеографиялық белгілерінің критерийі негізінен ерте тарихи кезеңдердің құжаттары мен жеке текті құжаттарға қолданылады. Бұл ретте бірегей мөрлердің, көркем безендірулердің, әртүрлі хаттардың, келісім-шарттардың, дипломдардың болуын, сондай-ақ оларды жасау мен безендірудегі ерекшеліктерді ескеру қажет.

Негізгі мәселелердің кейбірі, біріншіден, объектілерді күтіп ұстауға, қалпына келтіруге қажетті қаражатты іздеу, оны шешу үшін мемлекеттен басқа

үшінші тараптың қаржыландыру көздерін тарту қажет, екіншіден, нысанды қаланың экономикалық өміріне органикалық түрде біріктіру қажеттілігі. Қазіргі уақытта әлемде бұл мәселені шешудің төрт жолы кең таралған:

1. Ескерткішті жекешелендіру және жеке меншік иелеріне міндеттемелер жүктеу бұл тәсілге ұзақ уақыт пайдаланылмайтын және өзін-өзі бұзу процесінде тұрған объектіні қалпына келтіру үшін бюджет қаражаты болмаған жағдайда жиі қолданылады;

2. Мұра объектісін жылжымайтын мүлікті реконструкциялауға, оны құруға, жылжымайтын мүлік нарығының стандарттарына сәйкес объектіні өзгертуге (жайлылығы, функционалдығы және т.б.) байланысты кәсіпкерлік қызметтің субъектісі ретінде ұсыну;

3. Объектіні туристік өнімдер мен брендтерді жасау үшін база ретінде пайдалану;

4. Мұраның «аурасын» сату, атап айтқанда, қаланың «тарихи» аймағындағы тұрғын үйдің құны мен беделін арттыру [58, 40].

Мәдени мұра объектісі - бұл қаланың немесе өңірдің «туристік брендін» құру үшін маңызды компонент, бұл аумақтың өзін-өзі көрсетуін қолдайтын тетік. Мәдени-тарихи мұра ұзақ уақыт бойы қалыптасып, халықтың ментальдық ерекшеліктерін көрсетеді, сондай-ақ ол қала тұрғындары үшін де, туристер үшін де түсінікті және тартымды болып табылатын ерекше капиталға ие.

1954 жылы ЮНЕСКО 1954 жылдың 21 сәуірінен 14 мамырына дейін Гаагада өткен халықаралық конференцияны шақырды. Конференцияға 56 мемлекет, соның ішінде КСРО және басқа да социалистік елдер қатысты. Гаагадағы конференцияның нәтижесі қарулы қақтығыс жағдайында мәдени құндылықтарды қорғау туралы Гаага конвенциясына қол қою болды. Осы шартты жасай отырып, мемлекеттер екінші дүниежүзілік соғыс барысында мәдени құндылықтарға елеулі залал келтірілгенін және ғылым мен техниканың тұрақты дамуы тарих пен мәдениет ескерткіштерін бұзуға қосымша қауіп төндіретінін негізге алды. Тарих және мәдениет ескерткіштері соғыстар мен төңкерістердің салдарынан ғана емес, сондай-ақ оларды сақтау мен қорғауға арналған қаражаттың жетіспеушілігінен де жойылып бара жатқаны белгілі.

Жаһандану жағдайында ЮНЕСКО-ның рөлін арттыру ретінде қарастыру керек, бұл ЮНЕСКО қызметінің негізі барлық мемлекеттердің теңдігі, қалыптасқан мәдениеттердің әртүрлілігін құрметтеу және туындайтын мәселелерді шешудің жалғыз жолы - диалог пен келіссөздер. ЮНЕСКО-ның жарғылық қызметінің негізгі бағыттары білім, ғылым, мәдениет және коммуникациялар болып табылады. ЮНЕСКО қазіргі жағдайда мәдени-гуманитарлық саладағы өзара іс-қимылдың нақты құралы мен бірегей мүмкіндігіне ие бола отырып, мәдени-гуманитарлық ынтымақтастықтың тұжырымдамалық мазмұны мен механизміне айтарлықтай әсер ете алатын БҰҰ жүйесінің жалғыз үкіметаралық ұйымы болып қала береді. елдер арасындағы қарым-қатынастар мен байланыстардың дамуына оң әсер етеді.

Бейбітшіліктің сақталуы мен тұрақтылығы мен XXI ғасырдың көптеген сын-қатерлеріне қарсы тұру бүгінгі күні адамзаттың өркениеттік негіздеріне негізделген зияткерлік саладағы халықаралық ынтымақтастыққа байланысты.

ЮНЕСКО қызметінің әлеуметтік-гуманитарлық аспектісін талдау әр түрлі елдер қоғамдарының өміріндегі интеллектуалдық және құндылықтардың өзара байланысын, мәдени шекаралардың және елеулі айырмашылықтардың жоқтығын көрсетеді.

Осыған байланысты біздің елімізге халықаралық аренада Қазақстанның оң имиджін қалыптастыру үшін ЮНЕСКО арналарын пайдалану, халықаралық қатынастарды дамыту қажет. Қазіргі дамудың ерекшеліктеріне қарамастан, қазіргі саяси процестердің ерекшеліктерін ескере отырып, тарихи тәжірибені зерттеу біздің мемлекетіміздің осы кезеңдегі ұйыммен ынтымақтастық тұжырымдамасының негізі бола алады.

Қорытындылай келе, Қазақстанның тарихи-мәдени қазына байлығы жалпы әлем мәдениетінің бір құрамдас бөлшегі, этностық қоғамды қалыптастыру мен ілгерілетудің пәрменді тетігі, тарихи жады мен рухани құндылықтың маңызды қоймасы болып саналады.

Тарихи-мәдени маңызы бар жерлердің құқықтық режимін белгілеу мақсатында мәдени мұраны қорғау объектісін анықтаудың құқықтық мәні мынада: мәдени мұра объектісін қорғау субъектісін, пайдалану түрі мен шектерін анықтауға негізделген. мәдени мұра объектісі белгіленеді, ал жер учаскесі мәдени объектілік мұрамен тарихи-функционалдық байланысты және оның құрамдас бөлігі болғандықтан, тиісінше - осындай объекті алып жатқан жер учаскесінің түрі мен пайдалану шектері белгіленеді. ҚР заңнамасына сәйкес тарихи-мәдени мұра объектілері жылжымайтын мүлік кешені ретінде қарастырылған. Бірақ, оның құрамына жер учаскесі енгізілмеген. Осыған байланысты, аталған объектілердің мазмұнына тарихи-мәдени мұра объектілерін қамтитын жылжымайтын мүлік құрамына орналасқан жер учаскесілерін енгізілуі тиіс.

2 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МАҚСАТТАҒЫ ЖЕРЛЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕЖИМІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

2.1 Тарихи-мәдени мақсаттағы құқықтық жерлердің ұғымы және оның мазмұны

Ата Заңымызда жер табиғи ресурс ретінде, Қазақстан Республикасы халқының өмірінің негізі ретінде танылады.

Табиғи ресурстар адамзат өркениетінің жаңа дамуының негізгі көзі және қайнар көзі болып табылады. Адам өзінің өмір сүруі үшін қажетті ресурстарды тек табиғи ортадан ала алады. Технологияның дамуы табиғи ресурстарды пайдалану бағыты мен ауқымын айтарлықтай өзгертеді. Адамдар өз еңбегімен табиғи ресурстардан алынған материалдық тауарларды жасайды. Бірақ адамзат

қоғамының қазіргі материалдық әлеуетінің негізгі көзі әлі күнге дейін Жердің табиғи биологиялық және минералды ресурстары болып қала береді.

Табиғи ресурстарға тікелей және жанама тұтыну үшін пайдаланылатын, материалдық байлықты құруға, Еңбек ресурстарын молайтуға, адамның өмір сүру жағдайларын сақтауға және адамдардың өмір сүру сапасын жақсартуға ықпал ететін табиғи объектілер мен құбылыстар (табиғат денелері мен күштері) жатады.

Табиғи ресурстарды мыналар ретінде пайдалануға болады:

- еңбек құралдары (жер, су жолдары, суаруға арналған су);
- энергия көздері (жанғыш пайдалы қазбалар, гидроэнергетика, геотермалдық энергия, ядролық отын және т.б.);
- шикізат (пайдалы қазбалар, ағаштар, техникалық қажеттіліктерге пайдаланылатын сулар;
- тұтынушылық тауарлар (ауыз су, емдік балшық және минералды сулар, жабайы өсімдіктер);
- саңырауқұлақтар, жануарлар, су биологиялық ресурстары және т.б.;
- демалыс және емдеу орындары;
- ғылыми зерттеу объектілері (фармацевтика, косметология үшін материалдар;
- селекцияда қолданылатын генетикалық ресурстар және т.б.).

Табиғи ресурстар:

- қалпына келетін;
- қалпына келмейтін;
- шартты түрде жаңартылатын болып бөлінеді [59, 573].

Жер - қоғамның баға жетпес және таптырмас байлығы. Ол адамзаттың өмір сүруіне қажетті маңызды жағдайлардың ішінде ерекше орын алады. Жер ғаламның бір бөлігі ретінде тіршілік формаларына ие және зат пен энергияның үздіксіз айналымымен сипатталады, соның арқасында қоғам мен табиғаттың үйлесімді өмір сүруінің табиғи жағдайлары мен факторларының жиынтығы көбейеді. Жерді зерттеуге және оның өндірістік қасиеттерін зерттеуге әлемдік ғылымның жетекші салалары бағытталған. Жерді пайдалану жерге орналастыру объектісі ретінде жердің тән қасиеттері мен ерекшеліктерін білместен мүмкін емес.

Профессор А.Х. Хаджиевтың пікірі бойынша, жердің табиғи қасиеті өзге қоршаған табиғи орта объектілері мен өзара байланыс жүйесінде басым орнын белгілейді. Орман, су, жануарлар дүниесі табиғат объектілері ретінде жер мен байланыссыз өмір сүре алмайды [60].

XX-XXI ғасырлар тоғысында кеңестік мәдениеттің институттары мен құндылықтарының құнсыздануымен және посткеңестік мәдени генезистің инновациялық технологиялары мен формаларын құруға бағытталған жаңа мәдени саясаттың қалыптасуымен қатар жүретін саяси және әлеуметтік-экономикалық құрылымның толық өзгеруі болды.

Бұл кезең әлеуметтік – мәдени ресурстармен жұмыс істеудің жаңа түрі ретінде мәдениеттің құрылымы туралы салалық және әкімшілік түсініктен мәдени саясатқа көшу-түбегейлі дүниетанымдық өзгерісті тіркеді. Мәдениетті

басқару барлық деңгейлерде күрделене түсті, жеке және арнайы жұмыс, өз мүдделері мен әрекет ету стратегиялары бар жаңа субъектілер пайда болды

Жердің құқықтық режимі ұғымы жер құқығы саласының жалпы бөлігінің негізгі институттарының жүйесіне сәйкес келеді, өз кезегінде саланың барлық ерекше бөлігі жердің әртүрлі санаттарының құқықтық режимдерін бөлу қағидаты бойынша құрылған.

Теориялық тұрғыда «жердің құқықтық режимі» ұғымы құқықтық материалды жүйелеу мен берудің өте ыңғайлы құралы болып көрінеді. Бұл зерттеушіге мәселені тұжырымдауға, оның шекараларын анықтауға, сондай-ақ өз идеяларын қисынды түрде айтуға мүмкіндік береді. Жердің құқықтық режимін белгілеуді тіпті жер құқығы ғылымының нақты әдістерінің бірі, теориялық, нормативтік және практикалық материалдармен жұмыс істеудің тиімді құралы деп атауға болады. Көптеген ғалым заңгерлер «құқықтық режим» ұғымын зерттеу объектісі ретінде зерттеді [61]. Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің құқықтық режимінің ерекшеліктерін анықтау үшін «құқықтық режим» ұғымының мағынасын жан-жақты ғылыми тұжырыдамау қажет. Ғалым Г.С. Беляева өз тұжырымдамасында құқықтық режим деп «ерекше себептер бойынша қолданысқа енгізілетін және қандай да бір басқа салаларда қолданылмайтын құқықтық реттеудің ерекше тәртібі» деп пайымдайды.

«Жердің құқықтық режимі» санаты жер құқығы доктринасында кеңінен қолданылады және өте маңызды рөл атқарады. Жер құқығындағы «құқықтық режим» түсінігі мыналарды сипаттау үшін қолданылады:

1) барлық жерлер (жалпы құқықтық режим);

2) жердің жекелеген санаттары (ерекше құқықтық режим);

3) белгілі бір санаттағы жер түрлері (ерекше құқықтық режим);

4) жер учаскесі немесе жер учаскесінің бір бөлігі (нақты құқықтық режим) [62].

Белгілі бір аумақтың құқықтық режимінің ерекшеліктерін ашу осы ұғымның мазмұнын анықтауды талап етеді. Оның біркелкі түсінігінің жоқтығын атап өткім келеді. Бұған мына пікірлер дәлел. С.С. Алексеев атап өткендей, құқықтық режим құқықтық реттеудің қатаңдық дәрежесін, белгілі шектеулер мен жеңілдіктердің болуын, субъектілер белсенділігінің рұқсат етілген деңгейін, олардың құқықтық дербестігінің шектерін білдіреді [63, 186]. Н.И. Краснов құқықтық режим деп мемлекеттік басқару, меншік және пайдалану құқығы, оларды құқықтық қорғау құқығының объектісі ретінде жерге қатысты тиісті мінез-құлық нормаларымен белгіленген, өндірістің негізгі құралы және жалпыға бірдей еңбек жағдайы ретінде ұтымды пайдалануды қамтамасыз етуге бағытталған тәртіпті түсіну керек деп санайды [64, 78].

Теориялық әдебиетте құқықтық режим құқықтық ынталандыру мен құқықтық шектеулердің өзіндік кешенінде көрсетілетін құқықтық реттеудің ерекше түрі ретінде қарастырылады. Ж.Х. Қосанов жердің жекелеген санаттарының құқықтық режимін қарастырады [65, 243].

Осы ретте, «жерлердің құқықтық режимі» түсінігін реттеу қатынастарының субъектілеріне қарай кең және тар мағынада бөліп қарастыру қажет пікірге тоқталамыз. «Кең мағынада Қазақстан Республикасының барлық жерінің

құқықтық режимін мемлекеттік реттеу объектісі ретінде түсіну керек. Бұл Қазақстан Республикасы азаматтарының, Қазақстан Республикасының аумағында тұратын басқа да жеке тұлғалардың, заңды тұлғалардың және мемлекеттің Қазақстан Республикасының жеріне қатысты мүмкін болатын немесе дұрыс мінез-құлық тәртібі.

Тар мағынада жердің құқықтық режимі деп нақты субъектінің оның құқығы бар жер учаскесіне қатысты мүмкін немесе дұрыс мінез-құлқы үшін құқық нормаларында белгіленген тәртіп түсініледі» [66, 53].

Жер құқығы ғылымында жердің құқықтық режимі деп осы ұғым элементтерінің мәні мен құрамын анықтайтын құқықтық нормалардың жиынтығы түсініледі: жерге меншік құқығы, жер учаскелерінің меншік иелері болып табылмайтын адамдардың жерге құқықтары, жерді қорғау және пайдалану саласындағы басқару, жерді құқықтық қорғау, сондай-ақ жер құқық бұзушылықтары үшін заңды жауапкершілік шаралары. Практикалық мағынада жердің құқықтық режимін оларды қорғау мен пайдаланудың заңнамада белгіленген тәртібі ретінде анықтауға болады.

Құқықтық реттеудің мазмұнын жүйелі және толық көрсету міндетін қоятын жер құқығы ғылымы және оның оқу пәні «жердің құқықтық режимі» ұғымымен дәйекті түрде әрекет етеді, ол бірқатар нормативтік құқықтық актілерде ғана көрініс табады. Жер құқығы ғылымында құқықтық режимнің нақты анықтамасы жоқ, ал реформаға дейінгі кезеңдегі анықтамалар қазіргі заманғы практика мен жер құқығы теориясына сәйкес келмейді, өйткені олар жерге айрықша мемлекеттік меншіктің монополиялық құқығына негізделген.

Жоғарыда баяндалғанды негізге ала отырып, тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің құқықтық режимінің ерекшеліктері ең алдымен құқықтық реттеу объектісінің ерекшелігімен түсіндіріледі деп есептейміз. К.М. Широковтың «тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер» ұғымының заңды анықтамасын беру керек деген пікірін толықтай қолдаймыз, Оның пікірінше, тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер тарихи-мәдени маңызы бар мәдени мұра объектілері орналасқан жер учаскелері (аумақтар), азаматтық және әскери жерлеу орындары болып табылады, олардың шекараларында заңнаманың талаптарына сәйкес қорғау мен пайдаланудың ерекше құқықтық режимдері белгіленген [67].

«Жердің құқықтық режимі» ұғымын зерттеп, оның мазмұнын ашып, келесі негізгі тұжырымдарға келуге болады.

1. «Режим» ұғымы (француз тілінен аударғанда — «тәртіп») жерді пайдалану туралы Заңмен белгіленген қоғамдық қатынастар жүйесін түсінуге болады. Бұл режим Қазақстан Республикасының барлық жерлері үшін орнатылуы мүмкін немесе белгілі бір санаттағы жерлер мен аудандар үшін ерекше болуы мүмкін. Мысалы, шағын халықтар мен этникалық топтардың тұратын және қызмет ететін жерлерінде жерді пайдаланудың ерекше құқықтық режимі белгіленуі мүмкін; сауықтыру мақсатындағы жерлерді, курорттардың емдік табиғи факторларын қорғау үшін қажетті жағдайлар жасау мақсатында пайдаланудың ерекше жағдайлары (режимі) бар аймақтар (күзет аймақтары, санитарлық қорғау округтері және басқа аймақтар) белгіленуі мүмкін.

2. Құқықтық режимнің міндетті элементі оның таралу шекараларын анықтау болып табылады, сондықтан Қазақстан Республикасында әр жер санатының ерекшелігін ескере отырып, жалпы құқықтық режим белгіленген жер санаттары және осы жер учаскелерінің ерекшеліктеріне қатысты жалпы режимді көрсететін құқықтық режимі бар жер учаскелері бөлінеді. Мәселен, елді мекендер жерінде осы барлық жер санатына ортақ тұрғын және өзге де үй-жайларды салу режимі қолданылады; жалпыға ортақ пайдаланылатын жер болып табылатын жер учаскелерінде тек осы жерлердің нысаналы мақсатына сәйкес келетін және оған қайшы келмейтін құрылыстар мен құрылыстарды салуда көрініс табатын ерекше құрылыс режимі қолданылады.

Осыған байланысты құқықтық режим объектісінің, оның осы режимнің әрекет ету шегін анықтайтын шекараларының болуы жердің құқықтық режимінің бірінші шарты мен элементі болып табылады. Қазақстан Республикасы аумағы жерлерінің бүкіл құрамына тән жердің құқықтық режимі жер санаттарының құқықтық режимдеріне бөлінеді, олар өз кезегінде жер санаттарының құқықтық режимдеріне бөлінеді.

Қазақстан Республикасы жерлерінің мемлекеттік шекаралары шегіндегі бүкіл құрамы жалпы құқықтық режимнің объектісі болып табылады. Жалпы құқықтық режимді әдеттегі және шекаралық режимге бөлуге болады, өйткені елдің шекаралық аудандарында мемлекеттік шекараның жалпы режимі қолданылады, ал жер пайдаланудың (алқаптардың) шекараларында оларды басқа адамдардың мүдделері үшін пайдалану режимінде шектеулер енгізілуі мүмкін.

«Мәдениет туралы» ҚР Заңында тарихи-мәдени мұра ұғымы жоқ, онда Қазақстан Республикасы халқының мәдени мұрасы ұғымы пайдаланылады. М.М. Богуславскийдің пікірінше, мәдени мұра объектілері заңда көзделген тәртіпте мемлекет қорғауындағы мәдени құндылықтардың бір түрі (адам жасаған немесе оның бұрын мақсатты әсер еткен жылжымайтын мәдени құндылықтардың жиынтығы) ретінде ұсынылады. [30, 31]. Мәдени мұра объектілерінің дефициясын айқындау үшін бұрын жасалған және бір мезгілде мәдени және тарихи құндылығы бар антропогендік сипаттағы материалдық және материалдық емес объектілердің жиынтығы болып табылатын мәдени мұра ұғымы бастапқы ұғым болып табылады.

Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге мыналар жатады:

1) Қазақстан Республикасы халықтарының мәдени мұра объектілері (тарих және мәдениет ескерткіштері), оның ішінде археологиялық мұра;

2) көрнекті орындар, оның ішінде тарихи кәсіпшіліктер, өндірістер мен қолөнердің болу орындары және т.б.

Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер олардың нысаналы мақсатына сәйкес қатаң пайдаланылады. Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің нысаналы мақсатын өзгертуге және олардың нысаналы мақсатына сәйкес келмейтін қызметке жол берілмейді.

Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге жатқызылған жер учаскелері, заңдарда белгіленген жағдайларды қоспағанда, жер учаскелерінің меншік иелерінен, жер пайдаланушылардан, жер иеленушілерден және жер учаскелерін жалға алушылардан алынбайды.

Тарихи-мәдени мақсаттағы жекелеген жерлерде, оның ішінде зерттеуге және консервациялауға жататын мәдени мұра объектілерінің жерлерінде кез келген шаруашылық қызметке тыйым салынуы мүмкін. Елді мекендердің жерлерінен тыс тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер шегінде осы жерлердің негізгі мақсатына сәйкес келмейтін қызметке тыйым салатын жерді пайдаланудың ерекше құқықтық режимі енгізіледі.

Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге жатқызылмаған және көрсетілген қорғау аймақтарында орналасқан жер учаскелерін пайдалану тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау талаптарына сәйкес жерді пайдалану және құрылыс салу қағидаларында айқындалады. Тарихи және мәдени ескерткіштер - бұл халық өміріндегі тарихи оқиғаларға, қоғам мен мемлекеттің дамуына, тарихи, ғылыми, көркемдік немесе басқа да мәдени құндылықтарды білдіретін материалдық және рухани шығармашылық туындыларына байланысты құрылыстар, ескерткіш орындар мен заттар.

Кәсіпорындар, мекемелер, ұйымдар мен азаматтар өздеріне пайдалануға берілген жерлердегі тарих және мәдениет ескерткіштерінің сақталуын қамтамасыз етуге және оларды қорғау, пайдалану, есепке алу және қалпына келтіру ережелерін сақтауға міндетті. Аталған субъектілер осындай тарих және мәдениет ескерткіштерінің сақталуына жауапты болады. Тарих, археология, қала құрылысы және сәулет ескерткіштерін, монументалды өнерді қорғауды қамтамасыз ету мақсатында қорғау аймақтары белгіленеді. Қорғау аймақтары шегінде ескерткіштерді қорғау органдарының тиісті рұқсатынсыз жер, Құрылыс және басқа да жұмыстарды жүргізуге тыйым салынады.

Қолданыстағы заңнамаға сәйкес аумақтарды игеру кезінде жер учаскелерін бөлуге дейін тарихи-мәдени мұра объектілерін анықтау бойынша зерттеу жұмыстары жүргізілуі тиіс. Тарихи, ғылыми, көркемдік және өзге де мәдени құндылығы бар объектілер табылған жағдайда жер пайдаланушылар жұмыстарды одан әрі жүргізуді тоқтата тұруға және бұл туралы тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану жөніндегі уәкілетті органға хабарлауға міндетті. Тарихи-мәдени мұра объектілерінің тіршілігіне қатер төндіруі мүмкін жұмыстардың барлық түрлерін жүргізуге тыйым салынады.

Қалалық елді мекендерге республикалық, облыстық және аудандық маңызы бар қалалар, сондай-ақ олардың әкімшілік бағынысындағы аумақтағы кенттер жатады; ауылдық елді мекендерге - әкімшілік бағыныстылығына қарамастан қалған барлық елді мекендер жатады.

Облыстарды, аудандарды, қалаларды атауға және қайта атауға байланысты шығыстар бюджет қаражаты есебінен жүргізіледі. Жердің осы санатының ерекшелігі оның күрделі құрамында жатыр. Елді мекендердің жер ресурстарын жоспарлау, салу және пайдалану елді мекендердің жерлері бөлінетін аумақтық аймақтардың түрі ескеріле отырып жүзеге асырылады. Елді мекендердің аумақтарын пайдалану режимі мен тәртібі бекітілген қала құрылысы құжаттамасында белгіленген аймақтарға бөлуге сәйкес айқындалады. Олар, ең алдымен, елді мекенді орналастыруға және олардың біртұтас және күрделі әлеуметтік-экономикалық организм ретінде дамуы мен жұмыс істеуін қамтамасыз етуге арналған [68, 155].

Тарихи-мәдени мұра объектісінің айналасындағы қорғау аймағы қорғау белгілерімен немесе жыртылған жолақпен, немесе қоршаулармен, немесе олардың шекаралары сызығы бойынша бұталармен белгіленеді. Тарихи-мәдени мұра объектілерінің төрт жағынан қорғау белгілері орнатылады, оларда объектінің атауы, оның қорғау аймағының алаңы көрсетіледі. Құрылыс салуды реттеу аймағы тарихи-мәдени мұра объектілерінің қалаларды, елді мекенді, пейзажды салу мен жоспарлаудың тарихи қалыптасқан жүйесіндегі кеңістіктік, композициялық рөлін сақтау үшін, тарихи-мәдени мұра объектісінің қазіргі заманғы қала құрылысы немесе табиғи ортамен үйлесімді бірлігін қамтамасыз ету үшін белгіленеді [69].

Белгілі бір аумақтың құқықтық режимінің ерекшеліктерін ашу бұл ұғымның мазмұнын нақтылауды талап етеді. Оны біркелкі түсінудің жоқтығын атап өтуге болады.

Біздің көзқарасымызда, тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің құқықтық режимінің ұғымы кең және тар мағынада қолданылатын күрделі құқықтық құрылымды білдіреді. Кең мағынада мемлекеттік органдардың, кез-келген жеке және заңды тұлғалардың тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге қатысты ықтимал немесе тиісті мінез-құлық тәртібі деп ұғыну қажет. Тар мағынада пайдалану құқығы туындайтын тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге қатысты нақты субъектінің қызметіне қолданылады. Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің режимін аумағында нақты мәдени және тарихи кешендер орналасқан әртүрлі деңгейдегі мемлекеттік органдар реттейді.

Мәдени және тарихи мақсаттағы аумақтарды басқару ерекшеліктері:

- мәдени және тарихи мақсаттағы аумақтарды, сондай-ақ археологиялық ескерткіштерді, кез келген жерлеу орындарын және көрікті жерлерді пайдалану заңнамада белгіленген нысаналы мақсатқа сәйкес келмейді;

- жеке құрылысты орындау немесе учаскелердің нысаналы мақсатына толық немесе ішінара қайшы келетін кез келген қызметті жүргізу үшін жеке тұлғалардың пайдасына тиісті аумақтарды жалдау туралы шарттар жасасу;

- табиғи, су және орман объектілерін пайдалану және одан әрі игеру, сондай-ақ мәдени объектілер мен кешендердің аумағында жерасты ресурстары мен пайдалы қазбаларды пайдалану, егер тиісті жұмыстар тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер мен тиісті композицияларға нұқсан келтіруі немесе бұзуы мүмкін болса;

- іс-әрекеттері учаскелерді пайдаланудың белгіленген тәртібін бұзатын кез келген негізде (шарт жасасу, аукцион, сатып алу-сату және т.б.) жеке тұлғаларды пайдалануға немесе меншікке беру;

- тарихи ескерткіштер мен мәдени ансамбльдерді, сондай-ақ олардың айналасындағы учаскелерді реконструкциялау, сақтау және жаңарту мақсатында іс-шараларды қоспағанда, Құрылыс және жобалау жұмыстарын жүргізу.

Пайдаланудағы шектеулерден басқа, мәдени және тарихи маңызы бар аумақтар ерекше қорғалуға жатады. Заңнамада қоғамдық және мемлекеттік маңызы бар мақсаттарды, сондай-ақ айналымдағы шектеулерді іске асыру үшін осындай учаскелерді мәжбүрлеп алып қою мүмкіндігі көзделеді. Егер объектілер ерекше құнды санатқа жатса, онда олар дүниежүзілік маңызы бар тиісті тізімдерге енгізіледі.

Заңнама мен ғалымдардың жоғарыда келтірілген көзқарастары негізінде жер учаскесінің құқықтық режимі әртүрлі критерийлер мен факторларға сүйене отырып қалыптасады деген қорытынды жасауға болады, олардың ішінде бастысы аумақтарды аймақтарға бөлуге байланысты мақсатты және рұқсат етілген жер пайдалану түрі, жер учаскелері мен мемлекеттік және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының құқық иелері үшін белгілі бір шектеулер белгілеу, белгілі бір құқықтық режимді белгілеу кезінде заң шығарушының алға қойған мақсаттары, бұл құқықтық режимнің мазмұнына әсер ететін негізгі критерий болып табылады. Бұл өз кезегінде тарихи-мәдени жерлердің мақсатты мақсаты оларда орналасқан мәдени мұра объектілерінің физикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін кеңістіктік-аумақтық негіз қызметін атқаруын білдіреді. Осы себепті тарихи-мәдениет нысандары мен объектілері аумақтары мұра нысандарымен тарихи ғана емес, сондай-ақ, функционалдық тұрғыда да байланысты болып табылады» [70, 56].

Тарихи-мәдени маңызы бар жерлерге тарихи немесе рухани-мәдени құндылығы бар әртүрлі объектілері бар жерлер жатады. Мұндай объектілердің толық тізбесі қолданыстағы заңнаманы ескере отырып бекітіледі.

Тарихи-мәдени нысандардың сақталуын қамтамасыз етуге арналған міндетті талаптар мен шарттарды қамтитын бірқатар нормативтік актілер бар. Олар бүкіл елде тұратын халықтардың мұрасын білдіретіндіктен өте маңызды. Сондай-ақ, мұндай нысандардың болуы әртүрлі дәуірлердің ерекшеліктерін нақтылауға және өркениеттің даму ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді, бұл адамзаттың, жекелеген халықтардың және тұтас елдердің тарихын түсіну үшін өте маңызды.

Құнды тарихи нысандар жан-жақты зерттеліп, мұқият қорғауға жатады. Мұндай объектілерді зерттеу өркениеттің тарихи-мәдени аспектілерінің шығу тегі туралы, сондай-ақ олардың әр дәуірдегі одан әрі дамуы туралы жан-жақты мәліметтер алуға мүмкіндік береді. Белгілі бір объектіні жалпы тізілімге енгізу үшін, сондай-ақ сол немесе басқа санатты алу үшін жер учаскесіне тарихи-мәдени сараптама қажет.

Рұқсат етілмеген немесе қолдан жасалған тарихи құнды объектілер жеке санатты құрайды. Бұл санатқа маңызды тарихи құндылық қана емес, сонымен қатар әртүрлі ғылымдардың, мысалы, антропология, этнология және т.б. дамуында маңызды рөл атқаратын көрікті жерлер, ескерткіштер және көркемдік ансамбльдер кіреді. Ерекше тарихи, ғылыми, көркемдік және өзге де мәдени құндылығы бар қалалар мен басқа да елді мекендердің жекелеген учаскелері, сондай-ақ тарихи оқиғаларға байланысты естелік орындар қорық орындары деп жариялануы мүмкін.

Мұндай жерлерді пайдалану ерекшеліктері және оларды әртүрлі мақсаттарға иеліктен шығару мүмкіндігі Қазақстан Республикасының Жер кодексінің ережелерімен көрсетілген. Аумақтарды градациялау барлық құнды объектілерді қамтитын жалпы тізілім негізінде жүзеге асырылады.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, келесідей қорытындыға келдік:

Тарихи-мәдени жерлердің құқықтық режимі мынадай маңызды белгілерге ие.

Біріншіден, құқықтық актілерде бекітілуі, мәселен, Қазақстан Республикасының «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау туралы» Заңында, Қазақстан Республикасының Жер кодексінде және т.б.

Екіншіден, тарихи-мәдени мұра объектілерін анықтау, тарихи-мәдени мұра объектілеріне тарих және мәдениет ескерткіші мәртебесін беру, тарихи-мәдени мұра объектілеріне зиян келтіргені үшін жауапкершілік шараларын белгілеу болып табылады.

Үшіншіден, реттеудің ерекше тәртібі, жоғарыда зерттеу жұмыстары, тарихи-мәдени сараптама жүргізу, оларды пайдалану шарттары мен тәртібін айқындау қажеттігі.

Төртіншіден, құқықтық қатынастар субъектілерінің мүдделерін қорғау және оларды қанағаттандыру. Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің ерекшелігі олардың құқықтық режимінің ерекшелігі болып табылады, өйткені жер учаскесінің және онда орналасқан мәдени мұра объектісінің құқықтық режимі біртұтас сипатқа ие. Жеке және заңды тұлғалардың, мемлекеттің атынан оның тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану саласындағы уәкілетті органдарының ықтимал немесе тиісті мінез-құлық тәртібін түсіну қажет.

Біздің ойымызша, тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану мен қорғаудың құқықтық режимінің ерекшеліктері құқықтық реттеу объектісінің ерекшелігімен, тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді беру және пайдалану мен қорғау тәртібімен, тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге меншік құқығы мен өзге де құқықтарды іске асыру тетігімен, тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді құқықтық қорғау шаралары жүйесімен түсіндіріледі.

Қазіргі уақытта олар тиісті дәрежеде құқықтық регламенттелмеген болғандықтан, елдің археологиялық мұрасының сақталуы алаңдаушылық туғызады. Халықаралық құқық шеңберінде мәдени мұра қоршаған ортаның бір бөлігі ретінде қарастырылатыны, әлеуметтік-экономикалық саладағы түбегейлі өзгерістермен, сондай-ақ антропогендік, экологиялық және техногендік сипаттағы қауіп-қатерлердің пайда болуымен байланыс байқалатыны заңды. Десе де, адамзат үшін мәдени мұраны сақтау тақырыбы жаңа емес, бірақ өзінің маңыздылығын жоғалтпайды.

Қазақстан Республикасының заңнамасында «Тарихи-мәдени мақсаттағы жерді құқықтық қорғау» ұғымына нақты түсінік берілмеген. Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 20 маусымдағы Жер кодексінің 139-бабында көзделген анықтамада ауыл шаруашылығы және орман шаруашылығы мақсатындағы жерлердің ерекшеліктері баса ескеріліп, осы жерлердің құнарлылығына басымдық берілген. Ал, тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің құнарлы болуы маңызды емес, себебі, олар тарихи-мәдени мұра объектілерін орналастыру үшін арналған. Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің құқықтық режимінің ерекшеліктері жердің осы кіші санатының функционалдық мақсаты оларды мәдени мұра объектілерін орналастыру немесе қорғау аймақтарын белгілеу үшін кеңістіктік негіз ретінде пайдалану болып табылады. Олар сондай-ақ табиғи ландшафттың құрамдас бөлігі ретінде әрекет етеді немесе тарихи-мәдени маңызы бар азаматтық немесе әскери қабірлерді орналастыруға қызмет етеді. Жер учаскелерінің нысаналы мақсаты мен заңды тағдыры оның

шекарасында орналасқан мәдени мұра объектілерімен, ескерткіштер тобымен және басқа мүмкін факторлармен емес, көптеген жылдар бойы қалыптасқан құрылыстармен анықталады. Мәдени мұра объектісін жою немесе жою, сондай-ақ бұзу тиісті жер учаскелерінің өзінің тарихи-мәдени мақсатын жоғалтуына әкеп соғады.

Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді және олардың шекараларында орналасқан мәдени мұра объектілерін, сондай-ақ мәдени мұра объектілерін қорғау аймақтарында орналасқан жер учаскелерін қорғау мақсатында мемлекеттік бақылау мен мониторингтің бірыңғай тәртібін енгізу талап етіледі. Атап айтқанда, зерттеулер қазіргі уақытта мемлекеттік бақылау мен мониторинг Мәдени мұра объектілеріне қатысты олар орналасқан жер учаскелерінен бөлек жүргізіліп жатқанын көрсетті, ал мұндай жер учаскелері ескерткіштердің ажырамас бөлігі болып табылады, онсыз олар іс жүзінде құндылығын жоғалтады

Біз тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің құқықтық режимінің өзіндік ерекшеліктері бар деп есептейміз. Бұл ең алдымен жер асты суларының құқықтық реттеудің ерекше объектісі екендігімен байланысты. Шынында да, ресми түрде бұл жер учаскелері жердің басқа санаттарында, соның ішінде елді мекендердің жерлерінде, орман қоры жерлерінде орналасқанымен, іс жүзінде оларға тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану режимі қолданылады. Бұл ретте жер пайдалану және құрылыс салу қағидаларында және қала құрылысы регламенттерінде көзделген осы жерлерді пайдаланудың ерекше режимі белгіленеді.

Қолданыстағы заңнамада тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің құқықтық анықтамасы берілмегендігіне байланысты мынадай түсінік ұсынылады. «Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер дегеніміз - тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілген тарихи-мәдени мұра объектілері, тарихи-мәдени маңызы бар азаматтық және әскери қорымдар орналасқан көрікті жерлер, оның ішінде қорық-мұражайлары орналасқан жерлер, мәдени мұра объектілерін қорғау мен пайдалану тәртібінің ерекше құқықтық режимдері белгіленген жер учаскелері».

2.2 Қазақстан Республикасындағы тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге меншік құқығы: мәселелері мен даму болашағы

Жердің ресурстық мүмкіндіктерін бағалай білу, оны тиімді пайдалану және қорғау, келешек ұрпаққа сақтау - мемлекет деңгейіндегі негізгі мақсат және міндет. Мемлекеттік және жеке меншіктегі тарих және мәдениет ескерткіші - бұл туристік назар аудару объектісі ғана емес, сондай-ақ, мәдени мұра объектісінің болуы автоматты түрде бірқатар міндеттерді, сондай-ақ оларды шешу үшін меншік иесіне жауапкершілік жүктелетін мәселелерді де шешеді.

Негізгі проблемалардың бірі бірінші кезекте объектілерді ұстаудың күрделілігі, қалпына келтіру үшін қажетті құралдарды іздеу болып табылады, оны шешу үшін мемлекеттен басқа, қаржыландырудың басқа көздерін тарту қажет, екіншіден, объектіні қаланың шаруашылық өміріне органикалық

тұрғыдан енгізу қажеттігі. Қазіргі уақытта әлемде осы проблеманы шешудің төрт тәсілі кеңінен таралған :

1. Ескерткішті жекешелендіру және жеке меншік иелеріне міндеттемелер қолдану көбінесе ұзақ уақыт бойы пайдаланылмайтын және өзін-өзі жою процесінде тұрған объектіні қалпына келтіру үшін бюджет қаражаты болмаған жағдайда осы әдіске жүгінеді;

2. Мұра объектісін жылжымайтын мүлікті қайта құрумен, оны құрумен байланысты кәсіпкерлік қызметтің нысанасы ретінде ұсыну, объектіні жылжымайтын мүлік нарығының стандарттарына сәйкес өзгерту (жайлылық, функционалдылық және т.б.);

3. Нысанды туристік өнімдер мен брендтер құру үшін негіз ретінде пайдалану. Егер жеке-дара қолданылатын болса, әдістердің ешқайсысы тиімді болмайды. Бұдан басқа, мәдени мұра объектілері қандай да болмасын мөлшерде рыноктан тыс орналасқан, өйткені оларды толық көлемде жылжымайтын мүлік объектілері деп атауға болмайды. Сондықтан қазіргі уақытта осы проблеманы неғұрлым оңтайлы шешуді немесе осындай шешімдер кешенін іздестіру мәселесі жеткілікті өткір тұр.

Жерге жеке меншік мәселелерін талдамас бұрын алдымен, меншік ұғымына келер болсақ, меншік ерекше маңызды ұғым, сондықтан жүздеген жылдар адамзат баласының ең үздік өкілдері оған өз назарын аударып зерттеген. Алайда, жұмыс теориялық пікірталастар арқылы ғана бітпейді. Әлемді дір еткізіп, өзіне назар аударатын әлеуметтік сілкіністер, ең маңызды факторы сол кезеңде қалыптасқан меншікке деген қатынастан туындап, соны өзгертуге деген ұмтылысқа жалғасып жатады [71, 56].

Негізінен меншік термині көбінесе түрлі мағынада қолданылып жатады. Бұл терминді «мүлік» немесе «зат» ұғымының синонимі ретінде де қарастырады. Мысалы, «меншікті беру» немесе «меншікке ие болу» деген түсініктері де бар. Екінші бір жағдайда, бұл ұғым тек экономикалық қатынастарды көрсетеді, ал кейде, бұл мүлдем қарама-қарсы ұғым, яғни заң категориясы - меншік құқығымен теңестіріліп, сол мағынада қолданылады.

С.Н. Братус: «Меншік бұл ерікті қатынас, өндірістік қатынас шеңберінен тыс қарастыруға болмайды, сондықтан да меншікті екі аспектіде – экономикалық және заңи тұрғыдан қарастыруымыз керек» деп тұжырымдайды [72, 24].

Негізінен меншік ұғымының төңірегінде топтастырылған ережелердің алдына қойған мақсаты біреу ғана - меншік ұғымының қоғамда қалыптасқан өндіріске және оның нәтижесінде пайда болатын өнімге ара қатынасын анықтау. Осы жоғарыда айтылғандарды басшылыққа ала отырып, зерттеушілер меншік құқығы ұғымы, меншік құқығымен реттелетін қоғамдық қатынастардың құрамы, меншік құқығының өзіне тән белгілері және оларды сабақтас қоғам қатынастарынан ажырату мәселелеріне қатысты сұрақтарды шешуге тырысты. Меншіктің экономикалық қатынастары қоғамдағы мемлекеттік құқықтық қондырмамен бекітілген. Бұл аталған қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жүйесінде және меншік құқығын құрайтын институттарында көрініс тапқан. Сонымен қатар, бұл мүліктің иесі екенін білдіріп, белгілі бір тұлғаның мүлікке заңды билігі бар екенін анықтап, осы белгілі шаралардың негізінде

қорғалуын да қамтамасыз етеді. Бірінші жағдайда, әрине, объективті түрде меншіктік құқық туралы сөз қозғалса, екіншіден, субъективті мағынада немесе субъективтік меншік құқығы туралы мәселе қозғалып отыр.

Осы тұрғыдан алғанда, меншік құқығы субъектінің өзіне тиесілі мүлікті өз қалауы бойынша иелену, пайдалану және оған билік ету үшін танылатын және заңмен қорғалатын құқығы болып табылады [73, 101]. Ғалым М.К. Сүлейменовтың пайымдауынша, меншік құқығының ерекшеліктері, олардың рөлі заттық құқықтар жүйесінде әлеуметтік-экономикалық мәнімен айқындалады.

Е.А. Суханов өз еңбектерінде меншік адамдардың мүлікке қатынасын көрсетеді, яғни оның біреудің иелігінде, не бір тұлғаларға тиесілі материалдық игіліктердің болуын көрсетеді.

Е.Ш. Дүсіпов меншікті экономикалық категория ретінде ұғыну біртекті емес, меншік ұғымы аясында өндірістік қатынастың бөлігін ұғынуға болады деп түсіндіреді [74, 18].

Табиғат ресурстары Қазақстан Республикасы Экологиялық кодексінің 1-бабының 73-тармағына сәйкес тұтынушылық құндылығы бар табиғи объектілер: жер, жер қойнауы, су, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі болып табылатын қоршаған ортаның құрамдас бөлігі болып табылады [75].

Археология ескерткіштері орналасқан жерлер, археология ескерткіштері - ежелгі шайқас алаңдары орналасқан жер учаскелерін қоспағанда, заңда белгіленген тәртіппен мемлекеттік меншікте болады немесе мемлекеттік меншікке сатып алынады [76, 96].

Қазақстан Республикасы қоғамның қоғамдық және саяси өмірінің әртүрлі салаларын реформалау жолында дәйекті түрде алға жылжуда. Жерге айрықша мемлекеттік меншіктен жер меншігінің алуан түрлілігіне көшу жер учаскелеріне жеке меншік құқығын тану рәсіміне әсер етті.

Меншік - бұл экономикалық және заңды ұғым, оны адамдар арасындағы материалдық игіліктерге қатысты қатынастар ретінде анықтауға болады.

Меншік құқығы - бұл материалдық игіліктерге (объективті құқық) қатысты қатынастарды бекітетін және реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы. Меншік құқығы субъективті мағынада белгілі бір субъектінің өзіне тиесілі мүлікті өз қалауы бойынша және өз мүддесі үшін иелену, пайдалану және басқару мүмкіндігін білдіреді. Меншік құқығы дегеніміз-сіздің Экономикалық үстемдігіңізде затты, оның иесіне, иесіне заттың нақты тиесілі болуын қамтамасыз ету мүмкіндігі. Пайдалану құқығы заттан пайдалы қасиеттерді алу мүмкіндігін болжайды. Өкілетті өкімдер заттарды сату, айырбастау, сыйға тарту немесе жалға беру құқығын «заңды тағдырды» анықтауға мүмкіндік береді. Өкілетті өкімдер иесінің өзіне немесе ол уәкілеттік берген басқарушыға тиесілі.

Тарих және мәдениет ескерткіші орналасқан жер учаскесі оның ажырамас бөлігі болып табылатындықтан, онымен функционалдық және тарихи тұрғыдан байланысты тарихи-мәдени мұра объектісінің құқықтық режимін баяндау қажет. Жоғарыда айтылғандай, мұндай объектілерді ресми түрде тарих және мәдениет ескерткіштері деп тану талап етіледі.

Мәдени құндылықтарды азаматтық-құқықтық қорғау құндылықтардың сақталуын қамтамасыз етуге бағытталған азаматтық-құқықтық құралдардың бүкіл жиынтығын қамтиды: мәдени құндылықтарға меншіктің қазіргі қатынастарын бекіту, қолма-қол ақшаны жүзеге асыруды және жаңа құқықтар алуды регламенттеу. Мәдени құндылықтардың жойылуын немесе бүлінуін болдырмау, ал кейбір жағдайларда оларға келтірілген залалдың орнын толтыру: мәдени құндылықтармен иесіз жұмыс істеудің жолын кесу, олармен жасалған мәмілелерді жарамсыз деп тану; құндылықтарды бастапқы қалпына келтіру жөніндегі міндеттемені жүктеу; мәдени мұра объектісіне (ескерткішке) не мәдени құндылықтарды шоғырландыру орталықтарына қауіп төндіретін қызметті тоқтату және т.б.

Меншік экономикалық категория ретінде саяси, экономикалық және заң ғылымында басым деп танылады.

Жер меншігінің нысаны жердің адам еңбегінің өнімі болып табылатын басқа мүлікке меншік нысандарынан ерекшеленетін бірегей қасиеттерін көрсетеді.

Меншік - бұл белгілі бір адамдар белгілі бір объектіге еркін үстемдік ететіндігімен көрінетін қоғамдық қатынастардың белгілі бір түрі және басқа адамдардың осы үстемдігіне араласуға жол берілмейді. Осылайша, жер учаскесін меншікке сатып алғаннан кейін азамат оны өз бетінше басқаруға құқылы.

Меншіктің экономикалық қатынастары - бұл әлеуметтік өндіріс процесінде адамдар арасында пайда болатын қатынастар. Жерге меншік қатынастары тұтастай алғанда меншіктің экономикалық қатынастарының ажырамас бөлігі болып табылады.

Жерге меншік құқығы объективті мағынада жер құқығы институты болып табылады, оның нормалары жер учаскелеріне тиесілі мемлекет ретінде меншіктің ерікті қатынастарының статикасын реттейді.

Меншік иесінің жерге құқығы субъективті мағынада-бұл меншік иесінің өзіне тиесілі жер учаскесін өз билігін иеленуіне, пайдалануына және оған билік етуіне осы жер учаскелеріне қатысты заңға және өзге де нормативтік-құқықтық актілерге қайшы келмейтін және басқа адамдардың құқықтары мен заңмен қорғалатын мүдделерін бұзбайтын іс-әрекеттер жасау жолымен өз мүддесі үшін бекітілген заңды мүмкіндігі, сондай-ақ меншік иесінің шаруашылық қызметі саласындағы барлық үшінші тұлғалардың араласуын жою мүмкіндігі.

Жер құқығының практикасы мен теориясында «жерге меншік құқығы» деп өзіне үш құқықты - иеленуді, пайдалануды және билік етуді қамтитын субъективтік мағынадағы құқық түсініледі.

Қазақстан Республикасы мәдени мұра объектілеріне (тарих және мәдениет ескерткіштеріне) олармен байланысты кескіндеме, мүсін, сәндік-қолданбалы өнер туындылары, ғылым мен техника объектілері және материалдық мәдениеттің басқа да объектілері бар жылжымайтын мүлік объектілері жатады. Бұл нысандар тарихи оқиғалардан туындады және тарих, археология, сәулет, қала құрылысы, өнер, ғылым мен техника, эстетика, Этнология немесе антропология, Әлеуметтік мәдениет тұрғысынан құнды және дәуірлер мен өркениеттердің айғағы, мәдениеттің пайда болуы мен дамуы туралы шынайы ақпарат көзі болып табылады.

Мәдени мұра объектілері келесі түрлерге бөлінеді: ескерткіштер, көрнекті орындар, ансамбльдер. Мәдени мұра объектілері, олардың тарихи-мәдени маңыздылығының санатына қарамастан, мыналар болуы мүмкін: мемлекеттік меншікте; Қазақстан Республикасы субъектілерінің меншігінде; жеке меншікте бола алады.

ҚР Азаматтық кодексінің 188-бабында көзделгендей, «меншік құқығы дегеніміз субъектінің заң құжаттары арқылы танылатын және қорғалатын өзіне тиесілі мүлікті өз қалауынша иелену, пайдалану және оған билік ету құқығы» [77]. Меншік құқығы деп заңға негізделген (яғни заңды түрде қамтамасыз етілген) осы мүлікке ие болу, оны өз шаруашылығында ұстау (іс жүзінде оны иелену, өз балансында болу және т. б.) мүмкіндігі түсініледі.

Меншіктің барлық нысандары үшін құқықтардың бірыңғай жиынтығы тән, бірақ олардың мазмұны мен көлемі әртүрлі.

1. Иелену - жер учаскесін немесе ҚР жер қорының белгілі бір бөлігін іс жүзінде иелену мүмкіндігі.

Жай мүлікке иелік етуден айырмашылығы, жерді иелену белгілі бір шарттылықты білдіреді, өйткені жер ауыстырылмайды және онда билік шектеулі.

Табиғи күйінде (жергілікті жерде) иелену құқығы заңмен қорғалатын межелік сызықтар мен шекара белгілерін тұрғызудан, заңсыз тұрғызылған жағдайда кінәлі адамдардың есебінен бұзылуға жататын қоршауларды, құрылыстар мен ғимараттарды тұрғызудан ғана объективті түрде көрінеді.

2. Пайдалану - бұл жерді шаруашылық және өзге де пайдаланудың, одан пайдалы қасиеттерін алудың және қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандырудың өзге де мақсаттары үшін пайдаланудың заңмен рұқсат етілген мүмкіндігі. Пайдалану құқығы - бұл пайдалы қасиеттерді алу, оны тұтыну арқылы мүлікті пайдалану, экономикалық немесе басқа мақсатта пайдалану мүмкіндігі. Бұл меншік құқығымен тығыз байланысты, өйткені көп жағдайда мүлікті тек оны иелену арқылы пайдалануға болады.

Жерде еркін шаруашылық жүргізу екі шектеуді көздейді: қоршаған ортаға және басқа адамдардың заңды мүдделеріне нұқсан келтірмеуі тиіс. Жалпы ереже - жерді ұтымды ұйымдастыру, жерді қирау процестерінен қорғау.

3. Билік ету - бұл осы объектінің заңды тағдырын (жерді сату, оны айырбастау, сыйға тарту және т.б. құқығы) анықтауға заңмен жол берілетін мүмкіндік.

Жиынтықта аталған өкілеттіктер иесіне берілген барлық мүмкіндіктерді сарқып алады. Меншік иесі осы үш өкілеттіктің барлығын бір уақытта шоғырландырады.

Тізілімге енгізілген Мәдени мұра объектісін және анықталған мәдени мұра объектісін иелену, пайдалану және басқару ерекшеліктері «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» заңмен ғана емес, сонымен қатар Азаматтық кодекспен, және Қазақстан Республикасының Жер кодексімен де анықталады. Егер осы мәдени мұра объектісінің меншік иесі мен пайдаланушысы арасындағы шартта өзгеше айқындалмаса, Мәдени мұра объектісінің меншік иесі өзіне тиесілі, тізілімге енгізілген Мәдени мұра

объектісін немесе анықталған мәдени мұра объектісін күтіп-ұстау ауыртпалығын көтереді.

Жылжымайтын мүлікті қорғау шараларының бірі (және бұл мәдени мұра объектілері) оның ауыртпалығы болып табылады, онда меншік иесінің еркінен басқа немесе оның білімі мен ерікті келісімімен жылжымайтын мүлік объектісін бақылау белгіленеді.

Меншік құқығының ауыртпалығы деп заңда не мәміледе көзделген шекте айқындалған, меншік құқығын жүзеге асыруды өз іс-әрекеттерінен бас тарту, меншік иесі уәкілеттік берген адамдардың іс-әрекеттеріне жол беру қажеттілігімен шектейтін және аталған адамдардың меншік иесінің мүлкіне құқықтарының туындауы салдарынан және оларды іске асыру мүмкіндігін қамтамасыз ету мақсатында белгілі бір іс-әрекеттер жасауға мәжбүрлейтін ереже түсініледі [78, 8].

Күзет міндеттемесі күзет нысанасының сипаттамасын, Мәдени мұра объектісін сақтауға, күтіп-ұстауға және пайдалануға қатысты шарттарды, сондай-ақ меншік иесінің күзет міндеттемесін орындау және орындағанын растау тәртібін қамтуға тиіс. Қорғау міндеттемесінің шарттары құрамында Мәдени мұра объектісі жекешелендірілетін біртұтас кәсіпорынның Мәдени мұра объектісін немесе мүліктік кешенін жекешелендіру шарттары туралы шешімге енгізіледі.

Мәдени мұра объектісін сақтауға қатысты қорғау міндеттемесінің талаптары келесідей :

- меншік иесінің объектіні сақтау жөніндегі жұмыстарды қаржыландыруы, ұйымдастыруы және (немесе) орындауы;

- өткізілуі меншік иесіне жүктелетін мәдени мұра объектісін сақтау жөніндегі жұмыстардың тізбесі;

- мәдени мұра объектісін сақтау жөніндегі жұмыстарды орындау мерзімдері, көрсетілген жұмыстарды орындау кезінде пайдаланылатын материалдар мен технологиялардың сапасына қойылатын талаптар;

- меншік иесінің жұмыс процесінде мәдени мұра объектісінің белгілері бар археологиялық және бұрын белгісіз болған өзге де объектілер табылған жағдайда, олар табылған күннен бастап 3 күн мерзімде олар туралы тиісті мәдени мұра объектілерін қорғау органына жазбаша хабарлама жіберу міндеті;

- сәулет ансамбльдерін, үй-жай және сарай-саябақ кешендерін жекешелендіру кезінде меншік иесінің олардың композициялық тұтастығын сақтау міндеті;

- меншік иесінің мәдени мұра объектісінде жобалау құжаттамасын дайындау және өндірістік жұмыстарды жүзеге асыру кезінде олардың мәдени мұра объектілерінде жөндеу, құрылыс және реставрациялау жұмыстарын жүргізу нормалары мен қағидаларына сәйкестігін қамтамасыз ету міндеті;

- мәдени мұра объектісін сақтау жөніндегі жұмыстардың орындалуын растау тәртібі.

Мәдени мұра объектісін күтіп-ұстауға және пайдалануға қатысты қорғау міндеттемесінің талаптары меншік иесінің:

- мәдени мұра объектісін күтіп-ұстау және оны тиісті техникалық, санитарлық және өртке қарсы жағдайда ұстау жөніндегі шығыстарды көтеруге;

- мәдени мұра объектісін күтіп-ұстау және оны тиісті техникалық, санитарлық және өртке қарсы жағдайда ұстау жөніндегі шығыстарды көтеруге;

- мәдени объектілерді қорғаудың тиісті органына дереу хабарлауға;

мәдени мұра объектісіне және оның аумағына залал келтірген немесе осындай залал келтіру қаупін төндіретін өзіне белгілі барлық зақымданулар, авариялар немесе басқа да мән-жайлар туралы мұраның одан әрі бүлінуін болдырмау үшін дереу шаралар қабылдауға, сондай-ақ оны сақтау жөніндегі қажетті жұмыстарды дереу жүргізуге бағытталады.

Тарихи-мәдени мұра объектілерін анықтау тарихи, ғылыми, сәулеттік, көркемдік және мемориалдық құндылығы бар және елдің тарихы мен мәдениеті үшін ерекше маңызы бар тарихи-мәдени мұра объектісін табу мақсатында зерттеу жұмыстарын жүргізу жолымен жүзеге асырылады [79].

Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер тек мемлекеттік емес, жеке меншікте де болуы мүмкін. Бұл жерлерді тарихи-мәдени мұра объектісі орналасқан деген негіз бойынша алып қоюға болмайды. Біздің мемлекетіміз жеке меншік иесінің мүдделерін, сонымен бірге тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және сақтау бөлігінде қазіргі және болашақ ұрпақтың мүдделерін құрметтеу позициясында тұр. Сондықтан мұндай объектілердің меншік иелерінің құқықтары мен міндеттері заңмен белгіленген. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының аумағында орналасқан және басқа субъектілерге тиесілі емес тарих және мәдениет ескерткіштері Қазақстан Республикасының айрықша меншігі болып табылады [80, 51].

Әдетте, тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге жатқызылған жер учаскелері жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылардан алынбайды.

Меншік иесі тарих және мәдениет ескерткіштерін пайдалану және пайдалану нәтижесінде оларды қорғау міндеттерімен шектелген пайда алуға (табыс алуға) құқылы. Мәдени мұра объектісі иеліктен шығарылған кезде қорғау міндеттемесінің талаптары көрсетілген объектілерге меншік құқығының елеулі талаптар ретінде ауысуын көздейтін шарттарға енгізілуге тиіс. Діни мақсаттағы Мәдени мұра объектілері тек діни ұйымдардың меншігіне берілуі мүмкін.

Мәдени мұра объектісі немесе мәдени мұра объектісінің бөлігі болып табылатын тұрғын үй-жайларға келетін болсақ, олар «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Қазақстан Республикасының заңының талаптарын ескере отырып, Қазақстан Республикасының Тұрғын үй заңнамасында белгіленген тәртіппен иеліктен шығарылуы мүмкін.

Мәдени мұра объектілерін мемлекеттік немесе жеке меншіктен иеліктен шығару кезінде жаңа меншік иесі мәдени мұра объектісінің меншік құқығына ауыртпалық пен шектеу ретінде қарастырылуы мүмкін келесі міндеттемелерді қабылдайды.

Жеке және заңды тұлғалар мәдени мұра объектісін пайдалану құқығын, шегінде археологиялық мұра объектісі орналасқан жер учаскесін немесе су объектісін пайдалану құқығын және нормативтік құқықтық актілерде

айқындалған талаптарды ескере отырып, анықталған мәдени мұра объектісін өз қалауы бойынша пайдалану құқығын жүзеге асырады.

Алайда, бұл құқықты іске асыру жоғарыда аталған объектілердің жағдайын нашарлатпауы, қоршаған тарихи-мәдени және табиғи ортаға зиян тигізбеуі, басқа адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзбауы тиіс. Қазақстан Республикасының мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы заңнамасын бұза отырып, археологиялық мұра объектісі орналасқан мәдени мұра объектісін немесе жер учаскесін немесе су объектісін пайдалануға тыйым салынады.

Анықталған мәдени мұра объектісіне келетін болсақ, ол келесі талаптарды міндетті түрде орындай отырып қолданылады:

– біріншіден, қорғау нысанасы ретінде айқындалған және тарихи-мәдени сараптаманың қорытындысында баяндалған ерекшеліктерге сәйкес объектінің сыртқы түрі мен интерьерінің өзгермейтіндігін қамтамасыз ету;

– екіншіден, объектінің аумағында немесе шегінде анықталған археологиялық мұра объектісі орналасқан жер учаскесінде немесе су объектісінің бір бөлігінде жұмыстардың барлық түрлерін жүзеге асыруды келісу.

Меншік құқығының пайда болуының (иеленуінің) негіздері әртүрлі заңды фактілер, яғни нақты тұлғалардың белгілі бір мүлікке меншік құқығының пайда болуына әкеп соғатын заңға сәйкес нақты өмір жағдайлары болып табылады.

Меншік құқығын алу негіздері меншік атаулары деп те аталады.

Титулдық иелену - тиісті заңдық фактіден туындайтын қандай да бір құқыққа (құқықтық негізге немесе титулға) негізделген затты иелену, мысалы, затты сатып алу-сату шартына немесе оның мұрагерлік тәртібімен ауысуына негізделген меншік құқығы.

Заңмен белгіленген жағдайларда құқықтық салдарға әкеп соғуы мүмкін болса да, беститульді (нақты) иелену қандай да бір құқықтық негіздерге сүйенбейді.

Меншік титулдары дәстүрлі түрде екі топқа бөлінетін әртүрлі тәсілдермен сатып алынуы мүмкін:

1) бастапқы, яғни алдыңғы меншік иесінің осы затқа құқықтарына байланысты емес (мұндай меншік иесі бұрын болмаған жағдайларды қоса алғанда);

2) заттың меншік құқығы меншік иесіне оның алдыңғысынан ауысатын туынды заттар (көбінесе онымен шарт бойынша) [81, 75].

Меншік құқығы құқықтың әртүрлі салаларының: қылмыстық, әкімшілік, жер және т.б. нормаларымен қорғалады, Меншік құқығын қорғаудың бірқатар тәсілдері азаматтық заңнамада бар, олардың арасында, атап айтқанда, міндетті құқықтық қатынастардан туындайтын талаптар көзделген.

Тарих және мәдениет ескерткіші алып жатқан жер учаскесі оның құрамдас бөлігі болып табылатындығына және онымен функционалдық және тарихи байланысты болуына байланысты тарихи-мәдени мұра объектісінің өзінің құқықтық режимін ашып көрсету қажет. Жоғарыда атап өтілгендей, мұндай нысандарды тарих және мәдениет ескерткіштері деп ресми тану қажет.

Меншік иесінің мүлікті бөтен біреудің заңсыз иеленуінен талап ету негіздері АК-нің 260-бабында көзделген (меншік иесі өз мүлкін бөтен біреудің заңсыз иеленуінен талап етуге құқылы), ал адал алушыдан мүлікті талап ету негіздері АК-нің 261-бабында көзделген. (егер мүлік оны иеліктен айыруға құқығы жоқ адамнан өтеулі сатып алынса, бұл туралы сатып алушы білмесе және білуге тиіс болмаса) (адал иеленуші)), онда меншік иесі немесе меншік иесі мүлікті иеленуге берген тұлға мүлікті жоғалтқан не біреуден немесе басқасынан ұрланған не олардың еркінен тыс өзге жолмен олардың иелігінен шыққан жағдайда ғана меншік иесі бұл мүлікті иеленушіден талап етуге құқылы. Егер мүлік оны иеліктен шығаруға құқығы жоқ адамнан өтеусіз сатып алынса, меншік иесі барлық жағдайларда мүлікті талап етуге құқылы.

Меншік құқығы мәміле жасау кезінде меншік иесінің құқықтылығы айналадағылардың бәріне, меншік иесімен немесе оның мүлкімен байланыста болғандардың бәріне, меншік құқықтылығын ықтимал бұзушы болуы мүмкін адамдардың бәріне жүгінген барлық ауыртпалықтармен бірге басқа адамға беріледі [82]. Сондықтан меншіктің құқықтық қатынастарына қарсы жеке меншік иелерінің жалғыз міндеті пассивті мінез-құлыққа - меншік иесінің құқығын бұзбауға, оларды жүзеге асыруға кедергі келтірмеуге келіп тіреледі [83, 373].

Мемлекеттің меншігіндегі объектілер құқыққа қайшы сипаттағы кез келген әрекеттерден көбірек қорғалады, өйткені басқару мен қорғаудың негізгі күштері мемлекеттің қолында шоғырланған.

Қандай да бір жылжымайтын мүлік объектісін тарих және мәдениет меншік иесінің пікіріне қарамастан, мемлекеттік билік органдары немесе ҚР субъектілері қабылдай алады.

Жергілікті атқарушы органдар хабарламаны алған күннен бастап немесе тарихи-мәдени мұра объектісіне ескерткіш мәртебесі берілген кезден бастап күнтізбелік мың күн ішінде қорғау міндеттемесін жасайды.

Қорғау міндеттемесінде :

• ескерткіштің тіркеу кезіндегі жағдайы;

• иелер немесе пайдаланушылар ескерткішті күтіп-ұстау шарттары көрсетіледі.

Қорғау міндеттемесін тіркеу кезінде ескерткіштің жай-күйін есепке алу үшін жергілікті атқарушы органдар ескерткіштердің меншік иелерімен немесе пайдаланушылармен бірлесіп, ескерткішке техникалық тексеру жүргізеді, оның нәтижесі қорғау міндеттемесіне енгізіледі.

Ансамбльдерді білдіретін ескерткіштерді қорғау міндеттемесін тіркеуге келетін болсақ, бұл жағдайларда техникалық байқау деректері әрбір ескерткішке жеке жазылады.

Жергілікті атқарушы органдар ескерткішке меншік (пайдалану) құқығын беру кезінде қорғау міндеттемесін қайта тіркейді.

Мәдени мұра объектісінің меншік иесі осы объектіге қатысты иелік етуді, пайдалануды және билік етуді жүзеге асыра алады, алайда бұл өкілеттіктерді жүзеге асыру белгілі бір шектеулермен байланысты. Ең алдымен, оған мәдени мұра объектісін сақтау міндеті жүктеледі. Мәдени мұра объектісінің меншік

иесінің оның сақталуы жөніндегі міндеттері ең жалпы түрде тұжырымдалғанын атап өткен жөн.

Көмбе тарих және мәдениет ескерткіштеріне меншік құқығын алудың негізі ретінде.

ҚР АК 247-бабына сәйкес көмбе, яғни жерге көмілген немесе басқа әдіспен жасырылған, меншік иесін анықтау мүмкін болмайтын не Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес оларға құқығынан айрылған ақша немесе өзге де бағалы заттар көмбе жасырылған жер учаскесі меншік иесінің немесе қозғалмайтын затты меншіктенушінің және көмбені тапқан адамның, егер олардың арасындағы шартта өзгеше белгіленбесе, меншігіне тең мөлшерде түседі [77]. Меншік құқығын иеленудің бастапқы тәсілдеріне иесіз мүлікке, оның ішінде меншік иесі бас тартқан немесе құқығынан айырылған мүлікке меншік құқығын алу жатады. Мұндай иесіз мүлік көмбе болып табылады.

Егер иесіз заттар табылса, оларға меншік құқығын алу мүмкіндігі туралы айтуға болады.

Кеңес заманында иесіз мүлік жалпы ереже бойынша мемлекет меншігіне өтті, қазір мемлекет меншік иесі ретінде бұл артықшылықты жоғалтты. Мұндай мүлікке жеке және жария меншік иелерінде құқықтық негіз (атақ) жоқ. Оған меншік құқығы заңда көрсетілген жағдайларға байланысты, яғни бастапқы әдіспен дәстүрлі ереже бойынша («иесіз заттар оларды басып алған бірінші адамға ауысады») нақты иелерінде пайда болады.

Бұл институтты реттеудегі бастапқы принцип келесідей. Көмбе жер учаскесі тиесілі адамның меншігіне, қазына табылған басқа мүлікке түседі. Дәл осы қағида иесінің немесе иесінің келісімінсіз қазба жұмыстарын жүргізетін адамдарға қолданылады («қазушылар», «қара археологтар» деп аталады) – көмбе табылған жер учаскесінің немесе басқа мүліктің иесіне немесе иесіне берілуі керек [84, 125].

2011 жылғы 1 наурыздағы «Мемлекеттік мүлік туралы» Заңның 29-бабында белгіленгендей, мемлекеттік меншіктегі жер учаскесінен немесе өзге де жылжымайтын мүліктен табылған көмбе Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 247-бабының 1-тармағына сәйкес мемлекет пен көмбені тапқан адамның арасындағы шартпен өзгеше белгіленбегендіктен, олардың меншігіне тең үлеспен түседі [85].

Тарихи-мәдени құндылықтардың жаңа меншік иесі немесе жер учаскесінде жылжымайтын материалдық тарихи-мәдени құндылық орналасқан жаңа жер пайдаланушы материалдық тарихи-мәдени құндылыққа меншік құқығын иеленген немесе жылжымайтын материалдық тарихи-мәдени құндылық орналасқан жер учаскесіне құқық туындаған күннен бастап күнтізбелік отыз күн ішінде қорғау міндеттемесіне қол қоюға міндетті Бұл талапты орындамау базалық аумақтық деңгейдегі жергілікті атқарушы және өкімдік органның талап-арызы бойынша материалдық тарихи-мәдени құндылыққа меншік құқығын сатып алу жөніндегі мәмілені жарамсыз деп тану үшін негіз немесе жерді қорғау және пайдалану туралы заңнамаға сәйкес көрсетілген жер учаскесін алып қою үшін негіз болып табылады.

Материалдық тарихи-мәдени құндылықты жаңа пайдаланушы өзіне тарихи-мәдени құндылық шаруашылық жүргізу немесе оралымды басқару құқығына берілген күннен бастап күнтізбелік отыз күн ішінде қамтамасыз ету міндеттемесіне қол қоюға міндетті.

Жылжымайтын материалдық тарихи-мәдени құндылықтарды сақтауды қамтамасыз ету үшін: жылжымайтын материалдық тарихи-мәдени құндылықтарды жоюға немесе оларға зиян келтіруге, олардың техникалық жай-күйін нашарлатуға сондай-ақ жылжымайтын материалдық тарихи-мәдени құндылықтарды ғылыми негізсіз өзгертуге, олардың орнын ауыстыруға және қабылдау жағдайларын нашарлатуға тыйым салынады.

Тарихи-мәдени мақсаттағы жерді қорғауда өткізілетін шаралардың мазмұны маңызды. Қазақстан Республикасының «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Заңының 17-бабына сәйкес, тарих және мәдениет ескерткіштерінің меншік иелері міндеттері болып мыналар табылады:

1) тарих және мәдениет ескерткіштерінің сақталуын қамтамасыз ету жөнінде шаралар қолдану;

2) осы Заңның 16-бабының екінші бөлігінде көзделген жағдайларды қоспағанда, тарих және мәдениет ескерткішіне облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың, астананың жергілікті атқарушы органдарымен жасалатын шарттарда белгіленетін тәртіппен және шектерде ғылыми, білім беру, туристік, ақпараттық және тәрбиелік мақсаттарда қол жеткізуді қамтамасыз ету арқылы оларды сақтау жөніндегі қызметті жүзеге асырады және тарих және мәдениет ескерткішін күтіп-ұстау шарттарын сақтауға міндетті.

Алайда, аталған міндеттер Қазақстан Республикасының Жер кодексінде көзделмеген. Демек Қазақстан Республикасының Жер кодексіне толықтырулар енгізу қажет.

Қолданыстағы заңнаманы талдау субъективті меншік құқығының мазмұнының ерекшеліктеріндегі айырмашылықтардың көпшілігі жеке меншік құқығы субъектілерінің (жеке және заңды тұлғалардың) және жария-құқықтық құрылымдардың өкілеттіктері арасында байқалады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Құқықтық қорғауда тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер ғана емес, сондай-ақ, онда орналасқан объектілер де қорғалуға жатады. Яғни, жер учаскесіне құқық пен онда орналасқан объектілерге құқық ажыратылмайды және осы санаттағы жерді және онда орналасқан объектілерді қорғау да ажыратылмауға тиіс.

ҚР Конституциясының 6 бабының 3 тармағына сәйкес «жер және оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар халыққа тиесілі. Халық атынан меншік құқығын мемлекет жүзеге асырады. Жер, сондай-ақ заңда белгіленген негіздерде, шарттар мен шектерде жеке меншікте де болуы мүмкін» [21]. Осы ретте, Конституцияға енгізілген толықтырулардан меншік нысандары халықтың атынан жүзеге асырылатындығын түсінеміз. Ал, бұған дейінгі Конституцияда бекіьілген нормада халықтың табиғи ресурстарға меншік құқығы тек бөтеннің меншігін

иелену және пайдалану құқығы призмасы арқылы жүзеге асыру мәселелері туындады, мәселен, басқа адамдардың меншік құқығындағы жер учаскелері, табиғи су қоймалары, өсімдіктер дүниесі объектілері, орман алқаптары және т.б. Меншік құқығының мазмұнынан «үш элементті де меншік иесі (халық) тікелей жүзеге асыра алмайды», яғни, Қазақстан халқы тікелей өздеріне тиесілі ресурстарға билік ету құқығын жүзеге асыра алмайды (жерге меншік құқығын қоспағанда) [86, 59]. Қазақстан Республикасы Конституциясының 6-бабының императивтік нормаларына сәйкес бұл билікті тек мемлекет және «мемлекеттік меншік режимі арқылы» жүзеге асырады.

Осыған орай, халықтың табиғи ресурстарға құқықтарын жүзеге асыруы (иелену, пайдалану, билік ету) тек жанама емес, тікелей түрде жүзеге асырылуы мүмкін деп есептейміз. Сонымен бірге мемлекет халықтың меншік құқығын «халық атынан» ғана емес, ең алдымен, «халықтың мүддесі үшін» де «жүзеге асыруы» қажет. «Халық мүддесі үшін» мемлекеттің табиғи байлықты ұқыптылықпен, мұқияттылықпен, тиімді иеленуін, пайдалануын және билік етуін, табиғи ресурстардың сақталуы мен қорғалуын, молықтыруын, оның пайдалылығын қамтамасыз ету т.б. [87].

Қорыта келе, тарихи-мәдени маңызы бар жерлер тек мемлекеттік емес, жеке меншікте де болуы мүмкін. Бұл жерлерде тарихи-мәдени мұра объектісінің орналасқандығы туралы айтып отырғанымыз негізінде бұл жерлер басып алуға жатпайды. Мемлекетіміз тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау мен сақтауда жеке меншіктің мүддесін, сонымен қатар, болашақ ұрпақтың мүддесін сақтау ұстанымын ұстанады. Жер заңда белгіленген негіздерде, шарттар мен шектерде жеке меншікте де болуы мүмкін. Нормада көрсетілгендей Халық заңды түрде ұлттық игіліктердің меншік иесі, яғни тарихи-мәдени мақсаттарға арналған жерлерді пайдаланудан түсетін пайда қоры тек халықтың игілігіне жұмсалуы тиіс және аталған жерлерге деген құқық шектеулі. Сондықтан мұндай объектілердің меншік иелерінің құқықтары мен міндеттері заңмен бекітілген. Қазіргі уақытта бұл міндеттер заңнамалық реттеуге ие болғанымен, дегенмен, неғұрлым мұқият әзірлеуді талап етеді.

2.3 Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге құқықтардың пайда болуы мен тоқтатылуының негіздері

Меншік құқығын заңды түрде шектеу сонау рим құқығында - XII Кесте Заңдарымен көзделген. Мысалы, жерге меншік құқығын шектеудің бірі «меншік иесі өзінің жер учаскесі арқылы онда болған жерлеу орындарына өтуге рұқсат беруге міндетті болатын». Бүгінгі күні халықаралық деңгейде әртүрлі негіздер бойынша құқықтарды шектеу мүмкіндігі Адам құқықтарының жалпыға ортақ декларациясында көзделген. Принципінде құқықтарды шектеу мүмкіндігін белгілей отырып, Декларация әрбір тұлғаның бүкіл қоғам алдындағы міндеттерін жариялайды. Жеке адам құқықтары шектелуі мүмкін мақсаттар мыналар: бірінші, «басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын тиісінше тануды және құрметтеуді қамтамасыз ету»; екіншіден, «демократиялық

қоғамдағы әділ мораль, қоғамдық тәртіп және жалпы әл-ауқат талаптарын қанағаттандыру» [88], бұл жария және жеке мүдделердің сақталуын қамтамасыз етеді.

Дәстүрлі түрде құқықтарды шектеу деп құқыққа ие тұлғаның жылжымайтын мүлік объектісіне меншік құқығын немесе өзге де заттық құқықтарды толық жүзеге асыруына мүмкіндік бермейтін заңда немесе уәкілетті органда белгіленген талаптардың, шарттардың, тыйымдардың болуы түсініледі [89, 176].

Қазақстан Республикасында халықаралық құқықтың қағидаттары мен нормаларын мойындайтын мемлекет ретінде, жеке субъектінің құқықтарын шектеу ерікті болуы мүмкін емес, ол конституциялық құрылыстың негіздерін, басқа тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың ерекше қажеттілігімен байланысты. Атап айтқанда, әркімнің мәдени құндылықтарға қол жеткізу конституциялық құқығы осындай қол жеткізуді қамтамасыз ету қажеттігін негіздейді, ал мәдени мұра объектілерін қорғау конституциялық міндеті мемлекеттің мәдени мұра объектілерінің аумағына кіретін жер учаскелерін пайдалану бойынша бірқатар шектеулер енгізуіне негіз болады. Осылайша, жер құқықтық қатынастарында жария және жеке мүдделер теңгерімін сақтау тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге жатқызылған жер учаскелеріне құқықтарды бірқатар шектеулерді қолдануды негіздейді.

Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге жатқызылған және айналымы шектеусіз жер учаскелері жеке және заңды тұлғаларға меншікке немесе жалға берілуі мүмкін, алайда Мәдени мұра объектілері аумақтарының шекараларында жер учаскесінің болуы мұндай жер учаскесін рұқсат етілген пайдалану түріне сәйкес пайдалануға кедергі келтіреді. Мұндай жағдайларда азаматтар өз құқықтарын сот тәртібімен қорғауы керек, өйткені қорғау тетігі заңмен бекітілмеген.

Жер учаскелерін пайдалану құқығын шектеудегі мемлекеттің ұстанымы біздің жағдайда мәдени мұра объектілерін сақтаумен негізделген екені анық, алайда мәдени мұра объектісі аумағының шекарасына кіретін жер учаскесін пайдалану мүмкіндігі екінші жоспарға жылжытылады.

Жер учаскесі түріндегі мүліктен пайдалы қасиеттерін алу мүмкіндігі болмай, адам өзінің лайықты өмірін қамтамасыз ететін жағдайлар жасау, шаруашылық жүргізу, кәсіпкерлік қызметпен айналысу мүмкіндігінен айырылады. Бұл жағдайда шектеулер жеке меншік иелерінің - жеке және заңды тұлғалардың шеңберін қозғайды.

Демек, жер учаскесін рұқсат етілген пайдалану түріне сәйкес пайдаланудың мүмкін еместігі проблемасын сатып алумен немесе ақшалай өтемақымен шешуге болмайды.

Жер учаскесінің меншік иесі немесе құқық иеленушісі болып табылатын тұлғаның кез келген шаруашылық қызметке тыйым салу түрінде шектеулер енгізілгенге дейін рұқсат етілген көлемде шаруашылық қызметті жүргізуге мүмкіндік беретін сипаттамалары бар жер учаскесін беруді талап етуге құқығы болуы тиіс.

Жария сервитутқа ұқсас жер учаскелерін сатып алу туралы талаптар немесе жер учаскесін беру туралы талаптар жария-құқықтық құрылымға, яғни мәдени мұра объектісінің меншік иесі болып табылатын мемлекетке қойылуы тиіс. Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, мәдени мұра объектісі аумағының шекарасында жер учаскесінің болуы мұндай жер учаскесін рұқсат етілген пайдалану түріне сәйкес пайдалануға кедергі келтіреді, өйткені мәдени мұра объектісін мемлекеттік қорғау тұрғысынан осы жер учаскесі аумағының шекарасында немесе мәдени мұра объектісін қорғау аймақтарында кез келген шаруашылық қызметке тыйым салынады. Іс жүзінде бұл меншік иелері мен құқық иеленушілердің жер учаскесін толық көлемде иелену, пайдалану және билік ету, оның ішінде жеке тұрғын үй құрылысы объектілерін, шаруашылық құрылыстарды және өзге де құрылыстарды салу мүмкіндігін бұзады.

Жер учаскесін пайдалану мүмкін болмаған немесе елеулі қиындық туындаған жағдайда жария және жеке мүдделер теңгерімін сақтау мақсатында, мәдени мұра объектісі аумағының шекарасында орналасқан жер учаскесін нарықтық құны бойынша сатып алуды немесе оның орнына сипаттамалары бар жер учаскесін беруді талап ету құқығын бекіту ұсынылады. кез келген шаруашылық қызметке тыйым салу түріндегі шектеулер енгізілгенге дейін рұқсат етілген көлемде шаруашылық қызметті жүргізуге мүмкіндік беретін. Бұл жағдайда азаматтардың тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге жатқызылған жер учаскелерін пайдалану құқығы бұрыннан бар жер-құқықтық институттардың көмегімен нормативтік бекітілетін болады, демек мемлекет кепілдік береді. «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Заңның 38-бабында бекітілген маңызды ережені есте сақтау қажет: тарих және мәдениет ескерткіштерін ауыстыруға және өзгертуге тыйым салынады.

Тек келесі жағдайларда ғана рұқсат етіледі, олар :

• ескерткіштің жетпіс пайыздан астамының жойылуы;

• тарихи және мәдени құндылығын жоғалту;

• ескерткішті жылжыту оны сақтаудың жақсаруына әкеледі.

Жария сервитутқа ұқсас жер учаскелерін сатып алу туралы талаптар немесе жер учаскесін беру туралы талаптар жария-құқықтық құрылымға, яғни мәдени мұра объектісінің меншік иесі болып табылатын мемлекетке немесе жеке құрылымға қойылуы тиіс.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды пайдалану кезінде мемлекеттік немесе қоғамдық маңызы бар мақсаттарға жету үшін оларды мәжбүрлеп алып қою, сондай-ақ қажет болған жағдайда объектінің немесе аумақтың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қосымша шектеулер енгізуге болады. Ерекше құнды санатқа енгізілген кейбір объектілер жеке тізімде есепке алынады және көптеген шектеулер мен арнайы ережелерді сақтау арқылы мұқият қорғауға жатады. Жоғарыда сипатталған барлық іс-шараларды ұйымдастыру және өткізу заңмен және жергілікті ережелермен қатаң реттеледі.

Демек, жер учаскесін рұқсат етілген пайдалану түріне сәйкес пайдаланудың мүмкін еместігі проблемасын сатып алумен немесе ақшалай өтемақымен шешуге болмайды. Жер учаскесінің меншік иесі немесе заңды иесі болып табылатын тұлғаның кез-келген экономикалық қызметке тыйым салу түріндегі шектеулер

енгізілгенге дейін рұқсат етілген көлемде шаруашылық қызметті жүзеге асыруға мүмкіндік беретін сипаттамалары бар жер учаскесін беруді талап ету құқығы болуы тиіс [90]. Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді қорғау, сақтау және дамытуда қаржыландыру болмаса, рухани құндылықтар сақтау мүмкін емес. Аталған жерлерді өркендетуге бағытталған бағдарламаларды қабылдау үшін оларды дамытудың алдыға қойылған мақсатын түсіну қажет. Мақсат бірден мәдени мұра объектісі аумағының құрылымын анықтайтын императивке айналады, себебі тарихи-мәдени жерлердің мақсатты даму мүмкіндігін ескеру маңызды. Аумақтарды дамыту мақсаттары әртүрлі болуы мүмкін : туристік, рекреациялық, тарихи, білім беру орындарын құру - мұнда маңызды аспект белгілі бір елді мекенде орналасқан мәдени мұра объектілерінің белгілі бір елді мекенді дамыту мақсаттарымен байланысы болады.

Мақсат мәдени мұра объектісі аумағының құрылымын айқындайтын императивке айналады, өйткені аумақты нысаналы дамыту мүмкіндігін ескеру маңызды. Аумақтарды дамыту мақсаттары әртүрлі болуы мүмкін:

туристік, рекреациялық, тарихи, білім беру орындарын құру - мұнда маңызды аспект нақты қоныстағы мәдени мұра объектілерінің нақты қонысты дамыту мақсаттарымен өзара байланысы болып табылады.

Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау және пайдалану:

1) тарихи-мәдени мұра объектілерін анықтауға, зерттеуге және насихаттауға;

2) тарихи-мәдени мұра объектілеріне тарих және мәдениет ескерткіштері мәртебесін бекітуге;

3) жоюдан, тағылық актілерінен, өңін айналдырудан, жалған дәріптеуден, бұрмалаудан, орынсыз өзгерістер енгізуден, тарихи түп-мәтіннен үзіп тастаудан қорғауды қамтамасызетуге;

4) археологиялық және ғылыми-реставрациялау жұмыстарын жүргізу жолымен қайта түлетуге және сақтауға;

5) олардың сақталуы қамтамасыз етілетін нормаларға сәйкес күтіп-ұсталуына;

6) этномәдени ортаны қайта түлету процесінде, сондай-ақ ғылыми және тәрбиелік мақсаттарда пайдалануға бағытталған шаралар жүйесін қамтиды [27].

Тізілімге енгізілген Мәдени мұра объектісіне не шегінде археологиялық мұра объектісі орналасқан жер учаскесіне меншік құқығының тоқтатылуы заңда тікелей көзделген жағдайларда ғана жүзеге асырылады.

Ең алдымен, бұл меншік иесінің қалауы бойынша осы құқықты тоқтату жағдайлары. Олар жағдайлардың екі тобын қамтиды: меншік иесінің өз мүлкін басқа адамдарға иеліктен шығаруы және меншік иесінің өз құқығынан ерікті түрде бас тартуы.

Бірінші жағдайда, біз оның иесі жасаған өз мүлкін иеліктен шығару бойынша әртүрлі мәмілелер туралы айтып отырмыз (сатып алу-сату және т.б.). Иеліктен шығарушының меншік құқығын тоқтату тәртібі (және сатып алушының меншік құқығының туындауы) негізінен мәмілелер мен шарттар туралы нормалармен реттеледі.

Егер сот мәдени мұра объектісін не шегінде археологиялық мұра объектісі орналасқан жер учаскесін алып қою туралы шешім қабылдаса, меншік иесінен осы объект не осы жер учаскесі сатып алынады немесе оларды жария сауда-саттықтан сату ұйымдастырылады. Мәдени мұра объектісінің иесі Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде белгіленген тәртіппен сатып алынған объектінің құнын өтейді.

Тұрғын үй қорына жататын ескерткіштер мен ансамбльдерді қоса алғанда, ортақ меншіктегі ескерткіштер мен ансамбльдер, сондай-ақ шекараларында аталған ескерткіштер мен ансамбльдер орналасқан жер учаскелері бөлуге жатпайды. Меншік иелеріне олардың үлесін заттай бөлу жүзеге асырылмайды.

Меншік құқығын тоқтатудың негізі ретінде басқарылмайтын мәдени құндылықтарды сатып алу негіздері, меншік иесінен өзіне тиесілі мүлікті мәжбүрлеп алып қоюға Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің нормаларында көзделген жағдайларда ғана рұқсат етіледі. Мұндай жағдайлардың тізбесі оны өзге заңмен кеңейтуге жол бермейтін толық түрде тұжырымдалған.

Азамат немесе заңды тұлға мәмілелер бойынша өз мүлкін иеліктен шығарып қана қоймай, өзіне тиесілі мүлікке меншік құқығынан бас тарта алады. Мұндай бас тарту басқа тұлғаның осы мүлікке меншік құқығын алғанға дейін меншік иесінің құқықтары мен міндеттерін тоқтатуға әкеп соқпайды.

Аса құнды және қорғалатын мемлекетке жатқызылған мәдени құндылықтардың меншік иесі осы құндылықтарды иесіз ұстаған жағдайда, олардың өз маңызын жоғалту қаупі төнген жағдайда, мұндай құндылықтар сот шешімі бойынша меншік иесінен мемлекеттің сатып алуы немесе жария сауда-саттықтан сатуы арқылы алып қойылуы мүмкін.

Мәдени құндылықтарды сатып алу кезінде меншік иесіне олардың құны тараптардың келісімінде айқындалған мөлшерде, ал дау туындаған жағдайда – сот тәртібімен өтеледі. Жария сауда-саттықтан сату кезінде меншік иесіне сатудан түскен сома Сауда-саттықты өткізуге арналған шығыстарды шегергенде беріледі.

Талданатын азаматтық-құқықтық норма аталған мүлікті мәжбүрлеп сатып алуды меншік иесінің мінез-құлқының сипатына, яғни оның мәдени құндылықтардың дұрыс басқарылмауындағы кінәсіне байланысты қоймайды.

Олардың өз мәнін жоғалту қаупі төнген кезде оларды сот шешімі бойынша мемлекет сатып алуға немесе жария сауда-саттықтан сатуға тиіс. Иеліктен шығару әдісін таңдау сотқа беріледі.

Иесіз ұсталатын мәдени құндылықтарды сатып алу туралы сотқа кім талап қоюға құқылы. Демек, бұл міндетіне осындай объектілерді қорғау кіретін мемлекеттік немесе басқа ұйымдар, яғни мәдениет мекемелері, мұражайлар, мұрағаттар және осы мүліктің сақталуына мүдделі басқа да ұйымдар мен азаматтар болуы мүмкін. Сатып алу мүліктің бағасы тараптардың келісімімен немесе жария сауда-саттықтың нәтижесімен айқындалатын шарт негізінде, оларды өткізуге арналған шығыстарды шегере отырып жүзеге асырылады.

Баға туралы келісімге қол жеткізілмеген жағдайда ол сот тәртібімен айқындалады.

Зерттеуді қорытындылай келе, заңнаманы жетілдіру бойынша кейбір ұсыныстарды айтамыз. Қазынаны табудың құқықтық салдарын анықтаудың жаңа ережелерін белгілеу қажет деп есептейміз, олардың мәні мынаған келіп тіреледі:

- қазына жасырылған жер учаскесінің немесе өзге де мүліктің меншік иесі және қазына тапқан адамның қойма құны мөлшерінде сыйақы алуға құқығы бар; сыйақы осы тұлғалар арасында тең үлестерде бөлінеді;

- мәдени құндылықтары бар қазына тапқан адам өзіне сыйақы төленгенге дейін осы мүлікті ұстап қалуға құқылы;

- қоймаға меншік құқығын иеленген сәттен бастап қазынаның құрамына кіретін заттарға үшінші тұлғалардың барлық құқықтары тоқтатылады.

Мемлекет жүйелі негізде ғылыми-қолданбалы және археологиялық зерттеулер жүргізуге, тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін қалпына келтіруге және салуға қажетті жағдайлар жасайды [91]. Қазақ хандығының 550 жылдығын мерекелеу аясында 2016 жылы алғаш рет Қазақстанда Жамбыл облысының Тараз қаласында ашық аспан астындағы «Көне Тараз» археологиялық паркі құрылды. Сондай-ақ, тарихи-мәдени нысандардың туристік тартымдылығын арттыру мақсатында 2018 жылдан бастап Таңбалы, Отырар, Ұлытау мұражай-қорықтарында үш жаңа визит-орталық салу жоспарланған.

Тарихи-мәдени мұра объектілерін сақтау мәселелері осы объектілерді орналастырудың аумақтық негізі ретінде жерді пайдалануға тікелей байланысты. Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің оқтатылуы, оларды алып қоюдың жинақталған тәжірибесі осы мәселені шешу кезінде көптеген олқылықтар мен қайшылықтарды көрсетті. Сот практикасы соттардың шығарылған шешімдеріне көптеген азаматтардың наразылығы қалай қалатынын, қанша шағым мен өтініштер тиісті мемлекеттік органдарға жолданатынын, жер учаскелері мен жер пайдалану құқығын алып қоюға, өтемақы сомасын анықтауға және өзге де мәселелерге байланысты жер дауларын шешу кезінде сот практикасы қаншалықты біркелкі еместігін көрсетеді.

Агроөнеркәсіптік кешенді дамыту Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың 2019 жылғы Қазақстан халқына Жолдауындағы басты міндеттердің бірі. Мемлекет басшысы жер ресурстарын тиімсіз пайдалану мәселесін көтерді, атап айтқанда, мемлекеттен жер учаскесіне жұмыс жасамай-ақ жалға алу құқығын тегін алғандардың көпшілігін ұстау. Сол арқылы пайдаланылмаған ауыл шаруашылығы жерлерін алып қоюды бастау тапсырған болатын [1]. Егер жер иелерінің, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді мақсатты пайдалануды анықтау соншалықты қиын емес екенін ескеретін болсақ, құрылысқа арналған жерлерді мақсатты мақсатта пайдалануды анықтауда кейбір проблемалар бар.

Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 20 маусымдағы Жер кодексі Жер құқықтық қатынастарын реттейтін негізгі нормативтік-құқықтық акт болып табылады. Құқықтық акт заңды күшіне енген сәттен бастап осы Кодекстің нормаларына 117 рет өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Алайда, енгізілген барлық өзгерістерге қарамастан, «құрылысқа арналған жерлерді мақсатты пайдалану» деген нақты түсінік ешқашан анықталған жоқ, атап айтқанда, бұл терминді түсіндіруде нақты критерийлер жасалмады.

Осы норманы практикада қолдануда кездесетін негізгі проблема «құрылысқа арналған жер учаскесін мақсатты мақсатта пайдалану» ұғымын заңды түрде түсіндіру, атап айтқанда мәселелерді шешу, атап айтқанда «жерді мақсатты мақсатта пайдалану дегеніміз не», осы тұжырымдаманы түсіндіруде критерийлер құру болып табылады.

Мәселен, іс жүзінде әрбір уәкілетті мемлекеттік орган жоғарыда аталған терминді өзінше түсіндіреді. Мысалы, еліміздің кейбір өңірлерінде жерді нысаналы мақсаты бойынша пайдалану осы жер учаскесінің меншік иесінің АЖЗ (архитектуралық жоспарлау тапсырмасы) немесе жұмыс жобасын алуы болып табылады. Кейбір аймақтарда меншік иесінің салынған объектіні қабылдау актісін алуы ғана жер учаскесін игерудің дәлелі болып табылады.

Сот практикасында бұл терминді түсінудің бірдей критерийі жоқ, сондықтан бірінші сатыдағы соттар меншік иесінің жұмыс (Құрылыс) құжаттамаларына (АПЗ, жұмыс жобасы) сілтеме жасай алады, осылайша даулы учаскені мақсатына сай пайдаланылған деп санайды. Алайда, апелляциялық сатымен қаралған кезде бірінші сатыдағы шешімнің күші жойылуы мүмкін.

Мұндай белгісіз түсіндірудің себебі ҚР жер заңнамасындағы олқылықтар болып табылады.

Қазақстан Республикасы Жер кодексінің 147-бабы 2-тармағының 1-тармақшасына сәйкес, жерді пайдалану мен қорғауды бақылау жөніндегі уәкілетті орган Мемлекеттік органдардың, кәсіпорындардың, мекемелердің, ұйымдардың және азаматтардың Қазақстан Республикасы Жер заңнамасының жер учаскелерін пайдаланудың белгіленген режимін олардың нысаналы мақсатына сәйкес сақтауына мемлекеттік бақылауды ұйымдастырады және жүргізеді.

Осылайша, жерді пайдалану мен қорғауды бақылау жөніндегі уәкілетті органның құзыретіне жер учаскелерінің меншік иелерінің белгіленген мерзім ішінде мақсатына сәйкес пайдалануын бақылау кіреді.

Алайда, бүгінгі таңда ҚР нормативтік-құқықтық актілерінде «нысаналы мақсатта пайдалану» терминінің ұғымдары шектелмеген. Бұл терминнің нақты тұжырымдамасының болмауына байланысты әр түрлі аймақтардың уәкілетті органдары өзінше түсіндіреді. Айта кетерлігі, сот тәжірибесінде жерді нысаналы мақсаты бойынша пайдаланудың нақты анықтамасы жоқ. Осылайша, белгілі бір нақты тұжырымдамасыз сыбайлас жемқорлық тәуекелдері құрылады, сондай-ақ уәкілетті органдардың жер пайдаланушыларға қатысты ауыспалы шешімдері болуы мүмкін.

Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге қатысты сот тәжірибесін мысалға келтіруге болады.

Талдықорған қаласындағы Алматы облысы мамандандырылған ауданаралық экономикалық сотының 2021 жылғы 21 маусымдағы N 1912-21-00-2/1313 сырттай шешімі шығарылды.

Талап қоюшы - «Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі» республикалық мемлекеттік қазынашылық кәсіпорны.

Жауапкерлер :

Алматы облысы Еңбекшіқазақ ауданының әкімдігі, Алматы облысы «Еңбекшіқазақ ауданының жер қатынастары бөлімі» мемлекеттік мекемесі, «Мемлекеттік» коммерциялық емес акционерлік қоғамы филиалының Еңбекшіқазақ аудандық жер кадастры және жылжымайтын мүлік бөлімі Алматы облысындағы «Азаматтарға арналған үкімет» корпорациясы.

Даудың мәні - Халық депутаттары Алматы облыстық Кеңесі атқару комитетінің 1981 жылғы 27 ақпандағы шешімімен Есік қорымы жергілікті маңызы бар ескерткіш ретінде мемлекет қорғауына алынып, тарих және мәдениет ескерткіштерінің тізіліміне енгізілген.

Бұл ретте Есік қорымының республикалық және жергілікті маңызы бар Қазақ КСР тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне, сондай-ақ Ұлы Жібек жолы учаскелерінің біріне енгізілген нысандардың алдын ала тізіміне енгізілен.

Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану мақсатында Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы 30 қаңтардағы № 43 Қаулысымен «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы» республикалық мемлекеттік қазыналық кәсіпорны (бұдан әрі – МКҚК) Есік қорық-мұражайы) құрылған.

2013 жылғы 9 тамызда Алматы облысы мәслихатының № 21-133 шешімімен «Есік» қорық-музейінің тарихи рухани мәдени мұра объектілерінің аймақтарының және қорғалатын табиғи ландшафты аймақтарының шекаралары бекітілген.

«Есік» қорық-мұражайының жер учаскесінде Есік қорғанды бейіті, біздің дәуірге дейінгі VII ғасыр, біздің дәуірге дейінгі XI ғасыр орналасқан, ол 1970 жылы Алматы облысы Еңбекшіқазақ ауданы Есік қаласының маңындағы көптеген қорғандардың қатарында анықталған.

«Есік» қорық-музейі жауапкерлердің жер телімдері «Есік қорымының» тарихи-мәдени мұраның қорғалатын аймағында орналасқанын негізге ала отырып, жоғарыда аталған талап-арызбен жүгінген. Жерді шаруа қожалығы үшін пайдалану тарих және мәдениет ескерткішінің бүлінуіне және толық жойылуына әкеледі. Жауапкерлерге уақытша жер пайдалануға және жеке меншікке беру, жерлерді сатып алу-сату шартын және өзге де құжаттарын беру туралы Еңбекшіқазақ облысы әкімдігінің көрсетілген қаулыларының күші жойылды деп тануды және мемлекеттік тіркеудің күшін жоюды сұрайды.

Соттың 2021 жылғы 21 маусымдағы ұйғарымымен Еңбекшіқазақ облысы әкімдігінің 2007 жылғы 17 қыркүйектегі No 4854 қаулысын, Еңбекшіқазақ облысы әкімінің қаулысын тану туралы талап қою талаптары бойынша іс бойынша өндіріс. 2001 жылғы 19 желтоқсандағы N 12-440, Еңбекшіқазақ облысы әкімінің 2002 жылғы 31 қаңтардағы N 1 -90 қаулысымен жер учаскелеріне сәйкестендіру құжаттары жарамсыз деп танылды және мемлекеттік тіркеудің күші жойылды.

Талапкердің өкілі талап арызды қолдап, талап арызда көрсетілген негіздер бойынша қанағаттандыруды сұрады.

«Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 26-бабында жер учаскелерінің меншік иелері

мен жер пайдаланушылар жерлерде орналасқан тарихи-мәдени мұра объектілерінің сақталуын қамтамасыз етуге міндетті екені белгіленген.

Осыған ұқсас нормалар «Қазақ КСР-нің тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау және пайдалану туралы» 1978 жылғы 11 тамыздағы Заңының 30-бабында да кәсіпорындар, ұйымдар, мекемелер және азаматтар тарихи ескерткіштердің сақталуын қамтамасыз етуге міндетті деп белгіленген. және оларға пайдалануға берілген жерлерде орналасқан мәдениет ескерткіштері.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Соттардың жер заңнамасын қолдануының кейбір мәселелері туралы» нормативтік қаулысының 5-тармағында соттардың жер заңнамасын беру туралы шешім қабылдаған жергілікті атқарушы органның өкілеттіктерін тексеру қажет екендігі түсіндіріледі. Жер кодексінің 16, 17, 18, 19-баптарының талаптарына сәйкес жеке меншікке немесе пайдалануға, сондай-ақ оны алып қоюға арналған жер учаскесі. Әкім жер учаскесін беру кезінде өзінің өкілеттігін асыра орындаған жағдайда оның шешімі Қазақстан Республикасы АПК-нің 29-тарауына сәйкес заңда көзделген негіздер бойынша соттың тәртібімен жарамсыз деп танылуы мүмкін. Осы мақсаттар үшін сот жер учаскесінің орналасқан жері мен шекарасын белгілейді, белгілі бір ауылдың, қаланың, ауданның немесе облыстың аумағына кіретін жерге құқық белгілейтін құжаттарды тексереді [92].

Қорық-мұражай жеріндегі даулы аумақтардың орналасқан жері іс материалдарымен, сондай-ақ «Азаматтарға арналған үкімет» мемлекеттік корпорациясы» КЕАҚ-ның 2021 жылғы 31 наурыздағы хатымен расталады.

Ерекше қорғалатын аймақтардың, бұл ретте Есік қорымының (қорымының) аумағында тарихи ескерткішті сақтауға қолайлы жағдай жасау мақсатында шектеулі функционалды пайдалану режимі белгіленеді. Ескерткіш аумағы ретінде қорғалатын аймаққа тек ғылыми зерттеулер мен мәдени-ағарту мақсатында ғана кіруге болады. Қазіргі уақытта қорық-мұражай өз міндеттерін орындау мақсатында даулы аумақтарды қамтитын белгіленген күзет аймақтарын қоршау бойынша шаралар қабылдауда, өйткені сотталушылардың даулы аумақтарды пайдалануы рухани құндылықтарға айтарлықтай залал келтіруі мүмкін.

Осылайша, белгіленген мән-жайлар даулы жер учаскелерінің аумағында тарихи-мәдени мұра объектілерінің бар екенін және олардың қорғалатын табиғи ландшафт аймағына енгізілгенін растайды. Осыған байланысты бұл жер телімдерін жеке меншікке немесе жалға беруге болмайды.

«Есік» қорық-мұражайы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы 30 қаңтардағы N 43 қаулысымен елдің тарихи-мәдени мұрасының бірегей объектілерін сақтау үшін жағдай жасау мақсатында құрылды және өз атынан мүліктік және жеке мүліктік емес құқықтар мен міндеттерді сатып алу және жүзеге асыру, сотта талапкер және жауапкер болу құқығы берілген дербес заңды тұлға болып табылады.

«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі» мемлекеттік қазыналық кәсіпорнының талап қою құзыреті Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің 2021 жылғы 31 наурыздағы хатымен расталды.

Мұндай жағдайда сот талапкердің 2007 жылғы 26 қыркүйектегі No 1433 жер учаскесін сатып алу-сату шартын және 2002 жылғы 3 желтоқсандағы No 0113882 жер учаскесін жалға беру шартын жарамсыз деп тану туралы талаптарын негізді және қанағаттандыруға жатады деп табады.

Нәтижесінде сот шешімімен «Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы» республикалық мемлекеттік қазынашылық кәсіпорнының талап арызы қанағаттандырылды [93].

ҚР АК-нің 255-бабы мемлекеттің жер учаскелерін және басқа да табиғи ресурстарды мемлекеттік қажеттіліктер үшін жеке меншіктен алу мүмкіндігін көздейді. Бұл жағдайда меншік иесіне тең бағалы мүлік беріледі және өзге келтірілген залалдар өтеледі немесе меншік құқығының тоқтатылуынан келтірілген залалдар толық көлемде өтеледі. Меншік иесі меншік құқығын тоқтатуға әкеп соғатын шешіммен келіспеген жағдайда, ол дау сот тәртібімен шешілгенге дейін жүзеге асырылмайды.

Облыстық (республикалық маңызы бар қала, атқарушы орган жер қойнауын пайдалану, магистральдық құбыржолдарды төсеу, Мұнай және газ өңдеу объектілерін салу мақсаттары үшін жер учаскелерін алып қоюды, оның ішінде сатып алу жолымен алып қоюды жүзеге асырады. Бұдан басқа, аталған органдар Қазақстан Республикасы Үкіметінің құзыретіне кіретін жағдайларды қоспағанда, жергілікті маңызы бар ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды құруға және кеңейтуге байланысты жағдайларда, сондай-ақ ерекше жағдайларда алып қою шектелген ерекше санаттағы жерлерден жер учаскелерін алып қою барлық санаттағы жерлерден жер учаскелерін алуға құқылы.

Аудандық (қалалардағы аудандардан басқа) атқарушы органның құзыретіне жоғарыда аталған органдардың өкілеттігіне жатқызылмаған барлық жағдайларда мемлекеттік қажеттіліктер үшін жер учаскелерін алып қою туралы шешім қабылдау жатады [77].

Сот тәжірибесі көрсетіп отырғандай, жер дауларының үлесі көп жерге құқықтарды мәжбүрлеп иеліктен шығару кезінде, оның ішінде игерілмеген және заңнаманы бұза отырып жер учаскесін мемлекет мұқтажы үшін алып қою кезінде туындайтын дауларды дәл солай алады [94, 59]. С.Б. Айсиннің пікірінше, проблема алып қою кезінде әкімшілік еріксіздіктен жіңішке шекті бөліп тұратын мәжбүрлеу әдісінің басым болуында болып отыр [95].

Жер учаскесін мемлекет мұқтажы үшін мәжбүрлеп иеліктен шығару нормаларының императивтік сипатын Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 25 желтоқсандағы № 8 «Соттардың мемлекет мұқтажы үшін жер учаскелерін еріксіз иеліктен шығару жөніндегі заңдарды қолдануының кейбір мәселелері туралы» Нормативтік қаулысында заң нормаларына берген түсініктерінен де байқауға болады: «Талапкер ұсынған ақшалай өтемақының орнына жауапкердің бағасы тең басқа жер учаскесін, жайлы тұрғын үй беру туралы талапкерге қойған талаптары қарсы талаптар болып табылмайды [96].

«Мәдениет туралы» ҚР Заңында тарихи-мәдени мұра ұғымы жоқ, онда Қазақстан Республикасы халқының мәдени мұрасы ұғымы пайдаланылады. Онда мемлекеттік маңызы бар, өзге мемлекеттерге беру құқығынсыз Қазақстан

Республикасына ғана тиесілі мәдени құндылықтардың жиынтығына баса назар аударылады. Біз түсінік аппаратын осы саладағы қолданыстағы заңнамада ретке келтіру керек деп есептейміз.

Тарихи-мәдени мұра объектілеріне қатысты мәселелер 2019 жылғы 26 желтоқсандағы ҚР «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» заңы және Жер кодексі шеңберінде шешілуге міндетті. Алайда, онда осы жер учаскелерінің режимі мәселелері бойынша бір ғана бап бар. Тарихи-мәдени мұраны қорғау туралы заңға келсек, оның көптеген ережелері жаңарту мен толықтыруды талап етеді. Мысалы, тарихи-мәдени мұра объектісін қорғау талаптары тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді қорғауға қойылатын талаптарды да қамтиды. Сонымен қатар, қорғау аймақтарын құрумен, ескерткіштерді пайдалану режимімен байланысты көптеген мәселелер жергілікті органдардың қарауында. Тарихи-мәдени маңызы бар нысандарға қойылатын бірыңғай талаптарды әр түрлі өлшемдерге байланысты белгілеп, қоғамымызды қазіргі заманғы жаңғырту талаптарына сәйкес келетіндігіне басымдық беру қажет деп санаймыз.

3 ТАРИХИ-МӘДЕНИ МАҚСАТТАҒЫ ЖЕРЛЕРДІ ҰТЫМДЫ ПАЙДАЛАНУ МЕН ҚОРҒАУДЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

3.1 Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану мен қорғау аясындағы мемлекеттік органдардың қызметінің жалпы сипаттамасы

Қазақстан – бай тарихи-мәдени мұрасы бар ел. Еуразияның орталығында орналасқан Қазақстан әлемдегі ең көне өркениеттердің тоғысқан жерінде, көлік артерияларының, Батыс пен Шығыстың, Оңтүстік пен Солтүстіктің әлеуметтік дамуы мен экономикалық ілгерілеуі, мәдени-рухани және идеологиялық байланыстарының тоғысқан жерінде орналасқан. Ежелгі заманда Қазақстан даласымен Ұлы Жібек жолы өткен. Тарихтың түрлі кезеңдерінде қазіргі Қазақстан аумағында өзіндік мәдени тарихы бар мемлекеттер пайда болды және дамыды. Көптеген тарих және мәдениет ескерткіштері, географиялық көрікті жерлер сол дәуірдің мұрасы болып табылады.

Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғаудың құқықтық аспектілері, тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану және қорғау саласындағы құқықтық қатынастардың ерекшеліктері қазіргі заманғы жағдайларда олардың Қазақстан үшін маңыздылығы тұрғысынан зерттелмеген. Отандық және шетелдік заңгерлердің қазіргі ғылыми зерттеулерін талдау, ҚР-да тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді қорғау мен пайдаланудың құқықтық проблемаларына арнайы кешенді зерттеулер жүргізілмеген. Қазіргі кезеңде Ресей мемлекетінде тарихи-мәдени руханият жерлерін сақтау, қорғау және пайдалануды құқықтық реттеудің аспектілерін ғана қозғайтын ғылыми еңбектер бар.

Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің құқықтық режимінің теориялық және практикалық мәселелеріне арналған зерделенген материал (монографиялар, ғылыми мақалалар, тезистер, құралдар) белгіленген проблема бойынша зерттелетін саладағы Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасын

жетілдіруге бағытталған негізделген тұжырымдар мен ұсынымдар ұсынуға мүмкіндік береді.

«Қазақстан Республикасындағы сәулет, қала құрылысы және құрылыс қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 16 шілдедегі № 242-II Заңының 10-бабында тарихи-мәдени мұра және ландшафт объектілерін сақтау жөніндегі талаптар белгіленген. Онда сәулет, қала құрылысы және құрылыс қызметін жүзеге асыру заңнамада белгіленген тәртіппен тарих және мәдениет ескерткіштері және қорғалатын ландшафтық объектілер деп танылған аумақтар мен объектілерді сақтау шарттарына сүйенуге тиіс екендігі көзделген [97].

Қолданыстағы заңнамаларда тарихи қала анықтамасы еш жерде берілмеген. Десе де, Қазақстан Республикасында мың сан ғасырлық тарихы бар тарихи қалалар саны өте көп. Түркістанның 1500 жылдығы ЮНЕСКО көлесінда атап өтілді. 2000 жылғы 20 сәуір ҚР Үкіметінің «Түркістан қаласының 1500 жылдық мерейтойын дайындау және өткізу жөніндегі іс-шаралардың жоспарын бекіту туралы» Қаулысы шықты [98]. 1500 жылдан астам тарихы бар, Қазақ хандығының астанасы болған, шартарапқа кеткен керуен жолдарының тоғысқан жері, Ұлы Жібек жолының орталығына айналған Түркістан қаласынан бастамақпыз. Осы орайда Елбасы Н. Назарбаев: «Әрбір халық, әрбір тәуелсіз мемлекет өзінің рухани орталығын нақтылап алуы керек. Қазақстанның рухани орталығы Түркістан», — деген болатын [99].

Тағы бір тарихы терең көне қалалардың бірі – Таразы қаласы. 1997 жылы 8 қаңтарда Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың Жарлығымен Жамбыл қаласының аты Тараз болып өзгертілді. Ұлы Жібек Жолы бойында орналасқан бұл қала әр жылдары Әулие-Ата, Мирзоян, Жамбыл деп аталған. «Тараз» атауы біздің дәуірімізге дейінгі I ғасырдың ортасындағы Қытай деректерінде сақталған.

2002 жылы Тараз өзінің 2000 жылдығын халықаралық деңгейде атап өтті. Осыған орай, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2002 жылғы 15 наурыз N 307 «Тараз қаласының 2000 жылдық мерейтойына дайындық және оны өткізу туралы» қаулысы бекітілді [100].

Осындай, тарихи жәдігерлерге бай көне қалаларымызды тарихи қала деп ресми атау беру қажет деп есептейміз.

2010 жылдан 2020 жылға дейінгі Қазақстан Республикасындағы Құқықтық саясат тұжырымдамасына сәйкес, Тұңғыш Президентіміз Н.Ә. Назарбаев жерге меншік қатынастар жүйесіне оны бірнеше жылда ары қарай нығайту мен дамытудың бағыттарын айқындаған міндеттерді тапсырған болатыны [101]. Бұл жүктелген міндеттерді жүзеге асыруда белсенді атсалысатын мемлекеттік ұйымдар мен заңды тұлғалар қауымдастығын біріктірудің қажеттілігі мен маңыздылығын тағы да дәлелдей түсті.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздікке қол жеткізген сәттен еліміздің қалыптасуының бастапқы қадамы саналатын тарихи-мәдени мұраларды қорғау, сақтау, зерттеу саласындағы халықаралық міндеттемелерді орындау мәселесін күн тәртібіне қойды. Қазақстан халқының көп ғасырлық тарихы бар, әлемдік өркениеттің қазынасына енген мәдени құндылықтардың иесі болып табылады. Ескерткіштердің саны мен алуан түрлілігі бойынша Қазақстан Жерорта теңізі

мен Таяу Шығыстың көптеген мемлекеттерінен кем түспейді. Археологиялық олжалар Қазақстан аумағын мекендеген ежелгі тайпалардың-скифтер, сақтар, ғұндар, үйсіндер, канглдар, содан кейін түріктер, қарлұқтар, оғыздар, қыпшақтар – отырықшы-егіншілік және көшпелі мәдениеттер өркениетінің жоғары даму деңгейін растайды. Қазақ даласының аумағында тарихшылар аз зерттеген көптен бері келе жатқан мәдениеттердің, көне ескерткіштердің, қалалардың, қалашықтардың іздерін табуға болады.

Қазақстанда тарихи-мәдени мұра объектілерін сақтау мақсатында 2019 жылы «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Заң қабылданды.

Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану тәртібін реттейтін қолданыстағы заңнаманы талдау төменде келтірілген кейбір олқылықтардың, кемшіліктердің болуы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

1. Заңның 2-бабында тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау мен пайдаланудың мақсаты мен міндеттері айқындалады. Бұл ретте міндеттерге мыналар жатады: 1) тарихи-мәдени мұра объектілерінің жай-күйін анықтау, есепке алу, зерттеу және мониторингілеу;

2) тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану саласындағы мемлекеттік бақылауды қамтамасыз ету;

3) тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану саласындағы халықаралық ынтымақтастыққа жәрдемдесу;

4)тарих және мәдениет ескерткіштерінде археологиялық жұмыстар мен ғылыми-реставрациялау жұмыстарын жүргізу кезінде тарихи-мәдени мұра объектілерінің тарихи, сәулеттік-көркемдік бейнесінің сақталуын қамтамасыз ету.

Бұл жерде тапсырмалар тізімі толық емес деп санаймыз. Тарихи-мәдени мұра объектілері-бұл олардың сақталуы мен ұрпаққа берілу мүмкіндігі туралы қамқорлық пен қамқорлық жасайтын халықтың меншігі. Сондықтан, біздің ойымызша, тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау мен пайдаланудың негізгі міндеттерінің бірі азаматтар мен ұйымдардың осындай объектілерге қол жеткізу құқықтарын іске асыру болып табылады. Сонымен қатар, азаматтардың тарихи-мәдени мұраның сақталуына қамқорлық жасау қосымша міндет болуы керек. Заңда дұрыс, дәл және дұрыс баяндалған міндеттер Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасы объектілерінің қауіпсіздігі мен сақталуына кепілдік береді.

Заң тарихи-мәдени мұраны қорғау мен пайдаланудың негізгі мақсаттарының бірі олардың танымал болуын қамтамасыз ету болып табылады. Алайда, бүкіл Заңның мазмұнында мұндай танымал етуді жүзеге асыру және жүргізу тәртібін көздейтін нормалар жоқ. Қазіргі уақытта мәдениетті дамыту және Қазақстан халқының мәдени мұрасын сақтау, қалпына келтіру үшін жағдай жасау жағдайында мәдени мұраны, мәдени тәжірибені, тарихи-мәдени байлықты, оның ішінде кейінгі ұрпақ үшін ақпаратты сақтау мақсатында танымал ету туралы белсенді түрде айту қажет екенін атап өткен жөн. Бұл ұсыныс Мемлекет басшысының 2021 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында айтылған ережелермен де сәйкес келеді, онда Қ.Қ. Тоқаев елдің тарихи мұрасы мен мәдени әлеуетін халықаралық аренада пайдалану қажеттігін

атап өтті. «Мәдени мұра – мәдени, рухани. Өтелмейтін құндылықтың экономикалық және әлеуметтік капиталы. Табиғи байлықпен тең дәрежеде бұл ұлттық өзін-өзі бағалау мен әлемдік қоғамдастықтың мойындауының басты негізі» [102].

Ескерткіштер өзіндік мәдениеттің дәстүрлері мен құндылықтарын сақтау және көбейту арқылы ұрпақтар арасындағы байланыстырушы жіп болып табылады. Олар мәдени мұраның маңызды компоненттерінің бірі ретінде маңызды әлеуметтік функцияларды орындайды, ғылымды, білім мен мәдениетті дамыту, патриотизм сезімін қалыптастыру, идеялық-адамгершілік және эстетикалық тәрбие беру мақсаттарына қызмет етеді. «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы ұлттық қауіпсіздікке төнетін негізгі қатерлердің қатарында Қазақстан халқына мәдени және рухани мұраның жоғалуын атайтыны кездейсоқ емес.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, тарихи-мәдени мұра объектілерін танымал етудің принциптерін, рәсімдері мен тәртібін заңда егжей-тегжейлі жазу қажет деп санаймыз. Мәселен, заң жаңа баппен толықтырылып, оны, мысалы, мынадай редакцияда жазылуы ұсынылады: «1. Тарихи-мәдени мұра объектілерін сақтау, пайдалану және мемлекеттік қорғау үшін тарихи-мәдени мұра объектілерін танымал етудің республикалық және жергілікті мемлекеттік бағдарламалары әзірленеді.

Тарихи-мәдени мұра объектілерін танымал етудің республикалық бағдарламаларын қалыптастыру, қаржыландыру және іске асыру тәртібін уәкілетті орган бекітеді. Тарихи-мәдени мұра объектілерін танымал етудің Жергілікті бағдарламаларын қалыптастыру, қаржыландыру және іске асыру тәртібін жергілікті атқарушы органдар бекітеді» [20].

Заңның 3-бабының 13) тармақшасына сәйкес тарихи-мәдени мұра объектілері - тарих, археология, сәулет, қала құрылысы тұрғысынан қызығушылық тудыратын тарихи процестер мен оқиғалардың нәтижесінде туындаған олармен байланысты кескіндеме, мүсін, қолданбалы өнер, ғылым, техника туындылары және өзге де материалдық мәдениет заттары бар жылжымайтын объектілер болып табылады.

Бұл норманың мазмұнынан мәдени және тарихи құндылығы бар, бірақ жылжымайтын мүлікпен байланысты емес жылжымалы мүліктің өзі тарих пен мәдениеттің ескерткіші ретінде танылмайтындығы шығады.

Жылжымалы зат тек жылжымайтын мүлікпен байланысты бола отырып, заңға сәйкес келуі мүмкін. Мұндай байланыстың бірнеше нұсқасы болуы мүмкін.

Біріншіден, заңға сәйкес археология ескерткіштері – тұрақтар, қалашықтар, ежелгі құрылыстардың, қоныстардың, бекіністердің, өндірістердің, каналдардың, жолдардың қалдықтары, қорымдар, қорғандар, қорымдар, мегалитикалық құрылыстар, тас мүсіндер, петроглифтер, ежелгі елді мекендердің тарихи мәдени қабатының учаскелері және адам өмірі мен қызметінің іздері бар өзге де орындар.

Екіншіден, тарихи-мәдени мұра ретінде жылжымайтын мүлік бөлінбейтін зат болып табылады және оның құрамдас бөлігі ретінде Мәдени немесе тарихи құнды жылжымалы затты қамтиды.

Бұл ретте бұл жылжымалы затты жылжымайтын мүліктен бөлуге болмайды осы затпен бірге заттық құқықтардың бірыңғай объектісі ретінде әрекет етеді. мысал ретінде ғимараттың ішкі декоры, қабырғаға сурет салу, фрескалар және т.б. көп жағдайда мұндай жылжымалы мүлік Жылжымайтын мүлікті қорғау объектісінің бөлігі болып табылады, оның режиміне бағынады және заңға бағынады.

Үшіншіден, жылжымайтын ескерткіш пен жылжымалы мүлік күрделі нәрсе. Бұл жағдайда заттар оларды жалпы мақсатта пайдалануды көздейтін етіп қосылады. Заттарды ажырату мүмкін емес, бұл олардың зақымдалуына, жойылуына немесе мақсатының өзгеруіне әкелмейді, мысалы, белгілі бір сурет галереясына жататын сурет. Мұндай жағдайда жылжымалы мүлік Жылжымайтын ескерткішті қорғау нысанасының бір бөлігін құрамайды және оның режиміне бағынбайды.

Тұтас қабылдауды қалыптастыруда тарихи ландшафт та маңызды рөл атқарады. Мәдени мұра жергілікті жерлерде орналасқан барлық ескерткіштерді қамтиды: ғибадат және сәулет құрылыстары, тарихи-мәдениет құрылысы объектілерін шоғырланған тарихи қалалар, типтік ауылдық елді мекендер, ландшафтық сәулет ескерткіштері, этнография объектілері, халықтық кәсіпшілік және қолөнер, сәндік-қолданбалы өнер орталықтары, археология ескерткіштері.

2019 жылы «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Заңын талдау ондағы кейбір олқылықтардың болуы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Мысалы, тарихи-мәдени мұра объектілеріне жазулар мен белгілер беру тәртібі туралы мәселе ашық күйінде қалып отыр. Мұндай мәселе заңнамалық акт деңгейінде реттелуі керек деп санаймыз, өйткені тарихи-мәдени мұра объектілерін танымал ету дәрежесі көрсетілген белгілерге байланысты болады.

Осылайша, заңнаманы жетілдіру мақсатында Заңды жаңа баппен толықтыру ұсынылады, оны мынадай редакцияда жазу ұсынылады: тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілген тарихи-мәдени мұра объектілерінде тарихи-мәдени мұра объектісі туралы ақпаратты қамтитын жазулар, аннотациялар және белгілер (бұдан әрі - жазулар мен белгілер) белгіленуге тиіс. Жазбалар, аннотациялар, белгілер тиісті ескерткіштің ажырамас бөлігі болып табылатын қорғалатын мемориалдық тақталарда, тақталарда немесе басқа архитектуралық нысандарда ресімделеді. Жазулар, аннотациялар, белгілер мемлекеттік және орыс тілдерінде орындалады. Қажет болған жағдайда жазбалар, аннотациялар мен белгілер басқа шет тілдерінде қосымша орындалуы мүмкін.

«Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Заңның 10-бабына сәйкес уәкілетті органның құзыретіне мемлекеттік меншіктегі тарих және мәдениет ескерткіштерін пайдаланғаны үшін жалдау ақысының мөлшерлемелерін белгілеу жатады. Алайда, заңды талдау мұндай жалдау іс жүзінде заңды түрде бекітілмеген деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Заңда мәдениет және тарих ескерткіштерінің объектілерін жалға беру тәртібі мен шарттарын айқындайтын нормалар жоқ, сондай-ақ мұндай қатынастар туындаған жағдайда өзге заңнамаға сілтеме жоқ.

Осылайша, олқылықты жою, сондай-ақ заңнаманы жетілдіру мақсатында азаматтық заңнамаға сілтеме нормасын бекіте отырып, аталған объектілерді жалға беру тәртібін айқындайтын заңда қосымша бапты бекіту ұсынылады.

Осылайша, заңды келесі редакцияда жаза отырып, жаңа баппен толықтыру ұсынылады: «27-1-бап. Тарихи-мәдени мұра объектісін жалға алу шарттары

1. Тарихи-мәдени мұра объектілері Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген тәртіппен жалға берілуі мүмкін. Бұл жағдайда жалдау шарты жасалады.

2. Мәдени мұра объектісін жалдау шарты Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде ғимараттар мен құрылыстарды жалдау шарттарын жасасу үшін көзделген қағидаларға сәйкес және осы Заңның талаптарын ескере отырып жасалады.

3. Тарихи-мәдени мұра объектісін жалға алу шартында тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілген тарихшы-Мәдени мұра объектісін қорғау нысанасын құрайтын ерекшеліктер туралы мәліметтер және осы объектінің меншік нысанына қарамастан осы Заңға сәйкес тарихшы-Мәдени мұра объектісін сақтауға қойылатын талаптар міндетті түрде көрсетіледі.

4. Тарихи-мәдени мұра объектісін жалға алу шарты уәкілетті органдар мен жеке немесе заңды тұлға арасында жасалады.

5. Тарихи-мәдени мұра объектісін жалға алу шарты Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес мемлекеттік тіркелуге жатады.

6. Тарихи-мәдени мұра объектісін жалға алу шартын жасасудың міндетті шарты пайдаланушының тарихи-мәдени мұра объектісін қорғау міндеттемесі болып табылады.

Заңның 18-бабында шаруашылықсыз ұсталатын тарих және мәдениет ескерткіштерін алып қою тәртібі айқындалады. Бұл ретте баптың өзінде мұндай алып қоюдың тәртібі мен негіздері бекітілмейді, тек азаматтық заңнамаға сілтеме беріледі. Заң тарихи-мәдени мұраны қорғау тәртібін айқындайтын негізгі нормативтік құқықтық акт болуы тиіс және осыған байланысты Тарих және мәдениет ескерткіштерін алып қоюдың жалпы тәртібі мен негіздері талданатын заңда дәл бекітілуі тиіс деп санаймыз.

Осылайша, заң Заңның 18-бабын жаңа нормамен толықтырып, оны мынадай редакцияда жазып беру ұсынылады: "тарих және мәдениет ескерткіштерін алып қою, егер ол заңнама талаптарына сәйкес ескерткішті қорғауды қамтамасыз ете алмаған жағдайда, меншік иесінен мәжбүрлеп жүргізіледі, нәтижесінде ескерткішке зақым келтіру, жою және ұрлау қаупі төнеді.

Тарих және мәдениет ескерткіштерін тиісінше күтіп-ұстамаған және сақтамаған жағдайда уәкілетті орган мәдени құндылықтардың меншік иесіне хабарламада көрсетілген мерзім ішінде олардың мәдени құндылықтардың сақталуын қамтамасыз ету және осындай бұзушылықтарды жою жөніндегі міндеттерін бұзғаны туралы хабарлама береді. Егер меншік иесі тарих және мәдениет ескерткішінің сақталуын қамтамасыз ету жөніндегі міндеттемені орындамаса, онда уәкілетті орган немесе жергілікті атқарушы орган сотқа жүгінуге құқылы.» [2].

Біздің зерттеуімізді қорытындылай келе, мәдени мұраны қорғау институты жетілдіру мен жаңғыртуды қажет етеді деген қорытынды жасауға болады, өйткені қазіргі уақытта мемлекеттің негізгі мақсаты болашақ ұрпақ үшін Қазақстан Республикасының бай және құнды мұрасын сақтау болуы тиіс.

Аталған Заңды талдау біздің ойымызша, заңнан алып тастауға және заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілер деңгейіне шығаруға болатын қажетсіз егжей-тегжейлі нормалардың болуы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Мәселен, мысалы, мұндай нормаларға 12-баптың 2-тармағы жатқызылуы керек, онда кәсіптік білімінің, ғылыми дәрежесінің және т.б. болуын көрсете отырып, лицензиаттар құрамына қойылатын талаптар бекітіледі. Мәселен, осы Жарлықтың 13-тармағына сәйкес Қазақстан Республикасының Үкіметіне заң актілеріне заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілерде жеделдік мақсатында Үкімет немесе мемлекеттік органдар айқындауға тиіс нормаларды шамадан тыс (шамадан тыс) заңнамалық регламенттеу мәніне тексеру жүргізу тапсырылды.

Мәдени мұра объектісін пайдаланушының қорғау міндеттемесі Мәдени мұра объектісін күтіп-ұстауға, оған азаматтардың қол жеткізу шарттарына, оны сақтау жөніндегі реставрациялау, жөндеу және өзге де жұмыстарды жүргізу тәртібі мен мерзімдеріне қойылатын талаптарды, сондай-ақ объектінің сақталуын қамтамасыз ететін өзге де талаптарды қамтуға тиіс.» [2].

Сондай-ақ заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілер деңгейіне Заңның 31-бабының 3 және 4-тармақтарын ауыстыру ұсынылады.

Осылайша, заңға толық ревизия жүргізу артық егжей-тегжейлі нормаларды алып тастаудың мәні емес.

Заңда кейбір анықтамалық нормалар бар. Мәселен, мысалы, Заңның 18-бабы Азаматтық кодекстің 256-бабына және «Мемлекеттік мүлік туралы» Заңның 33-бабына, 35-бап Азаматтық кодекстің 247-бабына сілтеме жасайды.

Біздің ойымызша, басқа нормативтік құқықтық актілердің нақты баптарына сілтеме жасау орынсыз және тиісті нормаларды іс жүзінде іске асырудың жеделдігін болдырмайды. Азаматтық заңнама оған өзгерістер мен толықтырулар енгізуге әкелетін тұрақты трансформация мен жетілдіруде екенін ескере отырып, кейбір баптар алынып тасталуы, тасымалдануы, қоныс аударуы мүмкін. Заңда нөмірлеуді өзгерткен баптарға сілтеме нормаларының болуы соқтығысуға және ескіруге әкелуі мүмкін. Заңда мұндай нормалардың болуы оған өзгерістер мен толықтырулар енгізу үшін негіз болады, бұл оның тұрақтылық деңгейіне әсер етеді.

Тарихи-мәдени мұра объектілеріне жазулар мен белгілерді орнату тәртібін уәкілетті орган айқындайды.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында тарих және мәдениет ескерткіштеріне қатысты барлық мәселелерді кешенді түрде шешетін қандай да бір нормативтік құқықтық акт жоқ.

Айта кетейік, жылжитын және жылжымайтын мәдениет және тарих ескерткішінің құқықтық режимі халықаралық құқыққа тән. Егер бастапқыда халықаралық құқықтық актілерде жылжымайтын және жылжымалы заттарды қамтитын мәдени құндылықтардың бірыңғай тұжырымдамасы қолданылса, онда

өткен ғасырдың 70-ші жылының басынан бастап жағдай өзгерді. Жылжымайтын ескерткіштерге қатысты ЮНЕСКО-ның 1972 жылғы Дүниежүзілік мұраны қорғау туралы Конвенциясы қолданылады.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, мәдени және тарихи мұраның жылжымалы және жылжымайтын объектілерінің ерекшелігі Қазақстан заңнамасында, оның ішінде талданатын Заңда көрініс табуы тиіс деп есептейміз.

«Ерекше» сөзінің мазмұны ерекше ескерткіштері жоқ басқа ескерткіштердің болуын білдіреді. Бұл норманың мазмұнынан тек «ерекше» маңызы бар ескерткіштер тарихи-мәдени мұраның нысаны болып табылады, бұл біздің ойымызша мүлдем дұрыс емес. Біздің ойымызша, бұл тұжырымдама бағалау болып табылады және ескерткіштерде мұндай «ерекшелік» болған жағдайда оларға ерекше қорғау тәртібі қарастырылуы керек.

Мәселен, мысалы, Ресей Федерациясының заңнамасына сәйкес Үкімет тізілімге енгізілген федералды маңызы бар Мәдени мұра объектісін Ресей Федерациясы халықтарының мәдени мұрасының ерекше құнды объектісі деп тану туралы шешім қабылдауы мүмкін. Дүниежүзілік мұра тізіліміне және Тізіміне енгізілген Мәдени мұра объектісі бірінші кезекте Ресей Федерациясы халықтарының мәдени мұрасының ерекше құнды объектісі болып танылады. Әзірбайжан Республикасында «Мәдениет туралы» Заң (1998 ж.), Армения Республикасында «Мәдени заңдардың негіздері туралы» Заң қолданылады. (2002 ж.), Беларусь Республикасында - «Мәдениет туралы» (1991 ж.), Қазақстан Республикасында - «Мәдениет туралы» Заң. (2006 ж.), Қырғыз Республикасында - «Мәдениет туралы» Заң (2009 ж.), Молдова Республикасында - «Мәдениет туралы» Заң (1999 ж.) қабылданды.

Ұсынылған халықаралық тәжірибеден көріп отырғанымыздай, арнайы объектілерде оларды осындай деп танудың ерекше тәртібі болуы керек.

Баяндалғанды ескере отырып, тарихи-мәдени мұра объектілерінің сипаттамасын нақтылау мақсатында ерекше маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштері үшін Мәдени мұра объектілерін қорғаудың және олардың тізбесіне енгізудің жекелеген тәртібін көздеу ұсынылады.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, мәдени және тарихи мұраның жылжымалы және жылжымайтын объектілерінің ерекшелігі Қазақстан заңнамасында, оның ішінде талданатын Заңда көрініс табуы тиіс деп есептейміз.

Қазақстан Республикасында тарихи қоныстану институты бекітілді. Мұндай институт Қазақстан үшін өзекті деп санаймыз. Сонымен, Тарихи елді мекендерге Тарихи құрылысты құрайтын және масштабымен, көлемімен, құрылымымен, стилімен, құрылымдық материалдарымен, түс схемасымен және сәндік элементтерімен біріктірілген ғимараттар мен құрылыстар кіруі мүмкін. Мысалы, Қостанай қаласында мұндай нысанға ағайынды Яушевтер ғимараты немесе бұрынғы әмбебап дүкеннің ежелгі ғимараты кіруі мүмкін. Осылайша, Қостанай қаласы Тарихи қоныс қаласына жатады. Мұндай институтты бекіту кешендегі тарихи-мәдени мұраның маңызды объектілерін сақтауға мүмкіндік береді. Тарихи қоныстар мемлекеттің ерекше, ерекше келбетін қалыптастырады.

Тарихи қоныстар институты көптеген елдерде (Ресей, Грузия, Өзбекстан, Тәжікстан және т.б.) бекітілгені атап өтілді

ҚР заңнамасына сәйкес тарихи-мәдени мұра объектілерін тарих және мәдениет ескерткіші ретінде тану үшін өзінің тану рәсімдері қажет. Тарих және мәдениет ескерткіштерін анықтау, есепке алу, мәртебе беру және одан айыру тәртібі «Тарих және мәдениет ескерткіштерін анықтау, есепке алу, мәртебе беру және одан айыру ережесін бекіту туралы» ережемен реттеледі [103].

Әзірбайжан Республикасы үшін мәдени мұра объектілерінің аумағы - бұл архитектуралық схемасы, инженерлік желілерді орнату және бастапқы белгіленген меншік шекаралары бойынша онымен функционалдық байланысты жер учаскесі болып табылатын тарих және мәдениет ескерткіштерінің аумағы. Тарих және мәдениет ескерткіштерінің аумағы олардың құрамдас бөлігі болып табылады, учаскелерге бөлшектенуге және иеліктен шығаруға жатпайды. Ережеге сәйкес келетін норма Әзірбайжан Республикасының Жер кодексінде қамтылған. Қала құрылысы және құрылыс қызметі шеңберінде тарихи ландшафт және мәдени мұра объектілері орналасқан аймақтарды, ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды немесе объектілерді қорғау қамтамасыз етілуге тиіс [104]. Тәуелсіздік жарияланғаннан кейін бұрынғы одақтас республикаларда тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау туралы заңнаманы қалыптастыруға кірісті. 1992-2000 жылдар аралығында мәдени (тарихи-мәдени) мұраны қорғау туралы ұлттық заңдар қабылданды. Кейбір мемлекеттерде модельдік актілер мен халықаралық келісімдер негізге алынды, басқа мемлекеттерде (Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан, Өзбекстан) белгілі бір уақыт аралығында Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғаудың кеңестік тұжырымдамасы басым болды, ол 2010-2016 жылдары нақтыланды, ал кейбір елдерде қайта қаралды.

Сонымен, жаңа нормативтік актілерді қабылдау кезінде жоғарыда аталған ұғымдардың шатасуы орын алады, бұл, сайып келгенде, құқықтық нормаларды іс жүзінде жүзеге асыруда қиындықтар тудырады. Бұл ұғымдарды мүмкін түсіндірудің әртүрлілігі «тарих», «мәдениет», «құндылық», «мұра» сияқты бастапқы ұғымдарды түсіндірудің күрделілігіне байланысты. Тарихи және мәдени зерттеулердің табиғаты - олар бір-бірімен байланысты. Мұндай когеренттілік (когеренттілік принципі бар нәрсенің бәрі өзара байланысты деп тұжырымдау) ғылыми ойдың екі бағыты «тарих» және «мәдениет» терминдерінің үйлесімін тудырды, «тарихи-мәдени» (мұра), «тарихи-мәдени» (құндылық) ұғымдарының қалыптасуына әкелді.

Зерттеу жұмыстарын жүргізу жолымен жүзеге асырылатын Қазастандағы тарихи-мәдени мұра объектілерін анықтау және есепке алу үшін жауапкершілік жергілікті атқарушы органдарға жүктелген.

Белгілі бір аумақтың құқықтық режимінің ерекшеліктерін ашу осы ұғымның мазмұнын анықтауды талап етеді. Оның біркелкі түсінігінің жоқтығын атап өткім келеді. Бұған мына пікірлер дәлел. С.С. Алексеев атап өткендей, құқықтық режим құқықтық реттеудің қатаңдық дәрежесін, белгілі шектеулер мен жеңілдіктердің болуын, субъектілер белсенділігінің рұқсат етілген деңгейін, олардың құқықтық дербестігінің шектерін білдіреді [105, 186]. Н.И. Краснов құқықтық режим деп меншік, мемлекеттік басқару, пайдалану құқығы мен құқықтық қорғау құқығының объектісі ретінде жерге қатысты мүмкін немесе

тиісті мінез-құлық нормаларымен белгіленген, оны жалпыға бірдей еңбек жағдайы мен өндірістің негізгі құралы ретінде ұтымды пайдалануды қамтамасыз етуге бағытталған тәртіпті түсіну керек деп санайды. Теориялық әдебиетте құқықтық режим құқықтық ынталандыру мен құқықтық шектеулердің өзіндік кешенінде көрсетілетін құқықтық реттеудің ерекше түрі ретінде қарастырылады.

Тарих және мәдениет ескерткіші алып жатқан жер учаскесі оның құрамдас бөлігі болып табылатындығына және онымен функционалдық және тарихи байланысты болуына байланысты тарихи-мәдени мұра объектісінің өзінің құқықтық режимін ашып көрсету қажет. Жоғарыда атап өтілгендей, мұндай нысандарды тарих және мәдениет ескерткіштері деп ресми тану қажет.

Археология көптеген адамдар үшін күнделікті өмірдің бір бөлігі болып табылады, егер олар мұра объектілерінің жанында тұрса. Күнделікті ландшафтқа жазылған археологиялық орын көптеген дискурстарды тудырады және ескерткіш туралы Жергілікті мифтердің болуы, жергілікті тұрғындар арасында жеке әлеуметтік топтардың қалыптасуы, кейбір жағдайларда археологиялық экспедицияларға үнемі қатысуы арқылы көрінетін жергілікті сәйкестікті қалыптастыруға негіз бола алады.

Ескерткіштерді пәнаралық зерттеудің перспективаларын ескере отырып, археологияның да, антропологияның да дәстүрлі саласы үнемі кеңейіп отырады, ал ғалымдардың өздері өз пәндерінің гносеологиялық және онтологиялық спектрін кеңейтеді.

Егер тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің құқықтық режимін сақтамаған жағдайда иесі, онда мәдени мұраны қорғаудың тиісті органдары оған ескерту жасайды. Егер меншік иесі ескерту шарттарын орындамаса, онда сот шешімі бойынша оның жер учаскесі мәжбүрлеп сатып алынуы мүмкін. Жер учаскесін мәжбүрлеп сатып алу бойынша осыған байланысты шығындар өтеледі.

Кеңестік кезеңдегі зерттеулерде мәдени мұра (кем дегенде оның материалдық бөлігі) «ескерткіш» терминінің синонимі ретінде түсінілді. «Ескерткіш» және «мәдени мұра» бір-бірін алмастыратын категориялар ретінде және Ресейдің мәдениет саласындағы заңнамасында қарастырылады. Дегенмен, қазіргі уақытта зерттеушілер бұл ұғымдарды мақсатты түрде кеңейтуде. Мысалы, Т. Миронова атап өткендей, «ескерткіш» бұл - ең алдымен есте сақтауды, естеліктерді сақтауға бағытталған; бұл ата-бабаларымыздан бізге сақтау үшін ғана емес, түсіндіру және көбейту үшін де берілген мұра» [106, 77].

Осындай пайымдауды жалғастыра отырып, аталған екі ұғымның бөлінуі өзекті мәдениеттегі тарихқа деген көзқарас мәселесі екенін байқауға болады. Өткен үлгілерді заманауи кеңістікке қосу немесе қоспау, ең алдымен, олардың қазіргі ұрпақ үшін құндылығы мәселесі болып табылады. Әрине, мәдени мұраны тек даму ресурсы ретінде бағалауды негізгі деп санауға болмайды, өйткені мұрагерліктің мозаикалық-пульсациялық сипаты (әр түрлі уақытта әр түрлі әлеуметтік топтардың жеке мұра объектілерін біркелкі пайдаланбауы) мәңгіліктің сенімді дәлелі болып табылады. Алайда, өткен ескерткіштердің маңыздылығы туралы мәселе практикадан гөрі теорияның саласы болып табылады. Мәдени мұраны сақтауға байланысты қазіргі заманның негізгі

мәселелерінің бірін шешу бүгінде қоғамның өткен мәдениет объектілерінің өзекті құндылығын түсінуі аясында ғана мүмкін болады.

Осыған байланысты мәдени мұраның құндылығын, ең алдымен, объектінің өзіне тән қасиет ретінде емес, оған деген қарым-қатынас фактісі ретінде түсіну перспективалы (құндылық субъект үшін маңызды және оның қажеттіліктерін қанағаттандыратын зат ретінде). Зеретеудің аясында «мұра» және «ескерткіш» ұғымдарын бөле отырып, біз өткен объектілердің құндылығының екі түрінің бар екендігіне баса назар аударамыз, шартты түрде мағыналы және маңызды емес. Археологиялық ескерткіштерді мәдени мұра объектілері ретінде қарастыра отырып, біз қазіргі қоғамдағы рухани, көркемдік немесе басқа құндылық ретінде археологиялық ежелгі заттардың ерекшелігін анықтау, олардың нақты қабылдау және бағалау фактісімен олардың ықтимал маңыздылығының арақатынасын анықтау мәселесін қоямыз.

Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер ерекше мүліктік кешен болып табылады.

Жеке меншік дамыған көптеген шет елдерде табиғи және мәдени мұра нысандарының едәуір бөлігі жеке меншікте. Нидерландыда мемлекеттік табиғи қорықтардың едәуір бөлігі жеке тұлғалардың қайырмалдықтарынан қалыптасады.

Ұлыбританияда 1925 жылдан бастап жер меншігі туралы заң жұмыс істейді, ол бойынша бөгде адамдардың қоғамдық жерлерге тауға кіруі ашық. Ауылдық жерлердегі жер жоспарлауға талап қойылады, оны орындау мүмкіндігінше пейзаждық дәліздерді сақтауға (немесе тіпті қайта құруға) мүмкіндік береді. Салыстыру үшін ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының жерге орналастыру жөніндегі отандық нұсқаулықтары (ауылдық жерлердегі ең жаппай жоспарлау іс-шараларының бірі) өздерінің алдына жергілікті жердің эстетикасын сақтау, ал жердің өзін туристердің мұқтаждарына бейімдеу (қажет болған жағдайда) міндетін қоймайтынын көрсетуге болады. Бұл мәселелерге орман орналастыру жөніндегі құжаттар аз ғана көңіл бөледі. 1986 жылдан бастап ұлттық саябақтардың әкімшіліктеріне өз қызмет бағыттары бойынша аумақты жеке шаруашылықтарға дейін жоспарлау және дамыту жобаларын қарауға рұқсат берілді. Сонымен бірге олар трансформация аймағына жататын табиғи және мәдени мұра объектілерін сақтау және қалпына келтіру туралы меншік иелерімен келісімге қол жеткізуге ұмтылуда. (Қажет болған жағдайда саябақтар үшін ең құнды жерлер сатып алынады). Кез келген жаңа құрылысқа рұқсат беретін құрылыс инспекторлары мен жергілікті жоспарлы комиссиялар да осыған бағытталған.

Жеке саябақтардың иелері, егер олар мемлекеттік функцияларды орындаса (мысалы, ұлттық парктердегі құнды табиғи аумақтарға келушілердің ағынын азайту), мемлекеттік субсидиялар алу құқығына ие болуы мүмкін. Көптеген ұлттық парктер қыдырып келген туристердің осы жерлерді тамашалап, көріп, сол тұрғылықты жерлерде орналасқан табиғат алаңдарымен және тарихи-сәулет ескерткіштерімен танысу, көру үшін фермерлермен және сол жердің меншік иелерінен рұқсат алады. Халық тығыз орналасқан Англияда табиғаты өзгеріске түспеген шағын аудандардың өзі бағаланатын болса, фермерлерге олардың жерлері арқылы өтуіне мүмкіндік беретін болса, онда туристік бивуактарды

құруды қоспағанда, оларға өтемақы беретін орталықтандырылған бағдарламалар бар. Әдетте, мұндай бағдарламалар ауыл шаруашылығы органдары көтермелейтін шекті немесе шекті ауылшаруашылық алқаптарынан бас тартуды талап етеді. Егер қараусыз қалған жерлерде жануарлар дүниесін насихаттау шаралары жүргізілсе, өтемақы ауылдық табиғатты қорғау комиссиясы арқылы төленеді. Ол теңіздің жағалау жиегіне күтім жасау, ескі бақтарды, тірі қоршауларды және т.б. ландшафтық объектілерді қолдау бойынша жеке шараларды қаржыландыруға тартылған [107, 189]. Табиғи немесе мәдени құндылығы бар, бірақ абатсыз және қараусыз қалған аумақтарды тіпті иелерінің еркіне қарсы тәртіпке келтіру тәжірибесі бар. Табиғатты қорғау жөніндегі мемлекеттік комиссия табиғи және ғылыми құндылығы бар аумақтарды мәжбүрлеп сатып алуға құқылы [108, 193].

Англияда өтемақы жүйесі жергілікті билік органдарына таралады. Егер олар «көрнекті көркем аймақтар», «теңіз жағалаулары» және т.б. деп танылған құнды ландшафттарды күтіп-баптаса және жақсартса, сондай-ақ олар халыққа қолжетімділікті қамтамасыз етсе, онда олар мемлекеттік субсидияларға құқылы [109].

АҚШ-та орталық, өңірлік және жергілікті билік ұйымдастыратын көптеген табиғи және мәдени резерваттардан басқа жеке тұлғалар мен ұйымдарға тиесілі қорық кешендері бар. Бірқатар жағдайларда оларды басқару мемлекеттік құрылымдарға немесе мамандандырылған қоғамдарға беріледі, бірақ құрылтайшылардың беру сәтінде ұсынылған шарттардың сақталуын бақылау құқығы қалады. Көбінесе олар пайдалану іс-шараларын қаржыландыру үшін ерекше қорлар құрады. Егер (құрылтайшының пікірі бойынша) бұл шарттар орындалмаса, объект оны пайдаланушы ұйымнан алынып, басқасына берілуі мүмкін. Бір жағдайда Коннектикут штатындағы Бантам өзеніндегі жер иелері жағалаудағы 60 м (200 фут) жолақты жергілікті парктің басқаруына бере отырып, оған бұйыруға келісті. Мұндай қатынастарды сенімгерлік меншік құқығы (сенім) институты қамтиды. Көптеген мемлекеттер мұндай жерге, тіпті меншік иелері пайдаланудың белгілі бір түрлерін жалғастыру құқығы туралы келіссөздер жүргізсе де, жеңілдікті салық режимін қамтамасыз етеді. Америка Құрама Штаттарындағы бірқатар табиғатты қорғау және тарихи ұйымдар белгілі доменді дамудан және басқа да қажетсіз өзгерістерден сақтау үшін сатып алуды жүзеге асырады. Дәл осындай тәжірибе Англияда бар, онда мұндай ұйымдардың назары ең алдымен ежелгі тарихи құрылыстарды және олардың айналасын сақтауға негізделген. Сондай-ақ қорғалатын объектілердің иелеріне оларды ұқыптап ұстау және қалпына келтіруді жеңілдету мақсатында субсидиялар (осы ұйымдардың есебінен) беруге болады. АҚШ-та кейбір федералдық органдар, саябақтар мен басқа да құнды жерлердің иелері өздерінің табиғи және мәдени нысандарын жергілікті ғылыми немесе оқу орындарының басқаруына беру үшін сенімгерлік басқару институтын пайдаланады [110, 138].

Америка Құрама Штаттарында сот жүйесі экологиялық құнды сулы-батпақты жерлерді құрғату мен игеруге немқұрайлы қатынасы туралы Әскери құрылыс корпусына (АҚШ-тың кеме жүзетін суларын қадағалайтын) қарсы экологтардың талаптарын қолдады. Корпус кейбір жұмыс түрлеріне тыйым сала

бастағанымен, зардап шеккен иелеріне ешқандай өтемақы бермеген. Нью-Йорктегі Орталық вокзал - сәулет ескерткішін қондыру ісінде де осындай нәтиже болды. Қала «вокзал жолаушыларға қызмет көрсету бойынша өз функцияларын қанағаттандыратынын» айтып, қондырма жобасына тыйым салды. Бұл тыйым салуды сот жүйесі қолдады. Калифорнияда жеке меншік иелері құрылысқа рұқсат берген кезде қоғамдық шектеулер қолданылуы мүмкін. Мұндай әдісті штаттың теңіз жағалауларын қорғау жөніндегі комиссиясы қолданады. Құрылыс жобасын келісе отырып, ол әдетте меншік иесінен «теңіз көрінісін» сақтауды, оған өтуге рұқсат беруді талап етеді [111, 63].

Америка Құрама Штаттарындағы жеке сектормен қарым-қатынастар кейде әдеттен тыс (біздің ел үшін) операцияларға әкеледі. Өзінің көркемдігімен көзге түскен өзен аңғары, Озарктар Ұлттық қызметке заңмен рұқсат етілген федералды қорғалатын аумақ ретінде белгіленді. саябақтар, қажет болған жағдайда, сатып алынған жерлерді бұрынғы иелеріне кейіннен жалға бере отырып, жеке жерлерді (ең алдымен өзенге өтуді қамтамасыз ету үшін) сатып алады [112, 30]. Қазіргі уақытта ескі ғимараттардың жаңа мақсатын анықтау тәжірибесі кең таралуда, яғни оларды заманауи қолдануға бейімдеу. Тарихи келбетті қалпына келтіру немесе оны сақтау, көрнекті мәдени бағдарларға баса назар аудару қала тұрғындарын, туристерді тартуға, сондай-ақ кеңістікті «жандандыруға» көмектеседі. Бұл әдіс шетелде кеңінен қолданылады-XX ғасырдың ортасында жасалған «басты көше» бағдарламасы. Америка Құрама Штаттарындаол қала орталығын ерекшелейтін тарихи және архитектуралық ерекшеліктерге (типтік дамудың болмауы, сондай-ақ көптеген сауда орталықтары) баса назар аудару арқылы қала орталықтарының экономикалық өміршеңдігін қалпына келтіруге бағытталған.

Қазіргі уақытта тарихи объектілерді, оның ішінде индустриялық сипаттағы объектілерді қала өміріне енгізудің көптеген нұсқалары бар. Еуропада және АҚШ-та неғұрлым кең таралған екі тәсіл:

1. Кеңістіктің «аурасын» пайдалану, оның бірегей сипаттамалары - қала сыртындағы қонақ үйлерді, тарихи үй-жайларда және т.б.;

2. Мәдени-білім беру орталықтары, артрезиденциялар - қандай да бір суретшінің шығармашылығы үшін кеңістікті пайдалану практикасы, оған «тарихи» жерде жобаны іске асыру үшін мүмкіндік беру.

Ғимараттарды заманауи пайдалану жағдайларына бейімдеу арқылы оларды қайта пайдалану тұжырымдамасы белсенді қолданылды, соның ішінде иелеріне ескі ғимараттарды жаңа тәсілдермен тиімді жөндеуге, қалпына келтіруге және пайдалануға мүмкіндік беретін арнайы салықтық жеңілдіктер жүйесі жасалды.

Бүгінгі таңда көптеген анықталған ескерткіштер алдын ала тіркеу тізімдерінде тұр, бірақ жылдар бойы жергілікті маңызы бар ескерткіштердің Мемлекеттік тізіміне енгізілмей келеді және осы себепті арнайы құқықтық мәртебе алмайды. Бұл атаулы тарихи ескерткіштерді алдын ала тіркеу тізімдерінен жергілікті маңызы бар ескерткіштердің мемлекеттік тізімдеріне көшіру туралы заңнамалық талаптың болмауына және жергілікті атқарушы органдар тиісті шараларды қабылдауы тиіс нақты белгіленген мерзімдердің болмауына байланысты (Папаиоанну, 2017). Анықталған археологиялық

ескерткіштердің көпшілігі тіпті алдын ала есепке алу тізіміне енгізілмеген. Бұл шаруашылық игеру нәтижесінде археология ескерткішінің кездейсоқ табылуы туралы жергілікті атқарушы органдарға хабарлау міндеті туралы талаптың сақталуын бақылау жүйесінің болмауына байланысты, жаңадан анықталған объектілер алдын ала есепке алу тізіміне енгізілуі тиіс мерзім көрсетілмеген. Археологиялық олжаларды есепке алу жүйесі де жетілмеген. Анықталған көптеген археологиялық ескерткіштер алдын ала тіркеу тізімдеріне де енгізілмеген. Бұл шаруашылық игеру нәтижесінде археология ескерткішінің кездейсоқ табылуы туралы жергілікті атқарушы органдарға хабарлау міндеті туралы талаптың сақталуын бақылау жүйесінің болмауына байланысты, жаңадан анықталған объектілер алдын ала есепке алу тізіміне енгізілуі тиіс мерзім көрсетілмеген. Археологиялық олжаларды есепке алу жүйесі де жетілмеген.

Археологиялық зерттеулер жүргізуді нормативтік-құқықтық реттеудегі кемшіліктерді өтей отырып, ТМД-ның барлық елдері 1990 жылы қабылданған Археологиялық мұраны қорғау және пайдалану туралы халықаралық хартияның және 1992 жылғы Археологиялық мұра жөніндегі еуропалық конвенцияның негізгі нормаларын ескеруі тиіс «Археологиялық мұраны қорғау туралы» заңды қабылдаған жөн. Осыған байланысты, халықаралық құқық мемлекетке халықаралық міндеттемелерді орындаудың меншікті құқықтық құралдарын жасауға мүмкіндік береді (Mestral and Fox-Decent, 2015).

Осылайша, көптеген мәселелер 1992 жылғы ҚР «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» заңымен немесе ҚР Жер кодексімен де шешім таппағандығын байқатады, Жер кодексінде аталған жер учаскелерінің режимі мәселелеріне қатысты бір ғана бап қарастырылған. Ал, «Тарихи-мәдени мұраны қорғау туралы» заңға келетін болсақ, оның ережелері мен нормалары өзгерістер енгізуді және толықтыруды талап етеді. Оның ішінде, тарихи-мәдени мұра объектісін қорғау талаптары тарихи-мәдени маңызы бар жерлерді қорғау талаптарын да қамтамасыз етеді. Осы ретте, айта кетерлігі, тарихи-мәдени ескерткіштерді пайдалану және қорғау режимі, осы аймақтарға қатысты көптеген мәселелер жергілікті атқарушы органдардың құзырына кіреді. Тарихи-мәдени маңызы бар объектілер әртүрлі критерийлерге байланысты бірыңғай талаптар белгілеп, оларды құқықтық деңгейде тіркеу қажет, бұл біздің қоғамды заманауи жаңғырту талаптарына жауап береді.

Қазақстанның ежелгі тарихының мұрағаттық қоры – даладағы үнсіз жатқан ескерткіштері. Еліміздің әр өңіріндегі осы «нәзік» құжатты толық тізімдеп түгендеу науқанын жүргізбей, әр ескерткішті пәнаралық зерттеу жайлы айту ерте. Сондықтан да біз Қазақстанның тарих пен мәдениет ескерткіштерінің электронды мәліметтер базасын дайындау арқылы ескерткіштерді сақтау мен қорғаудағы өзекті мәселелерді жүйелі шешер едік деп ойлаймыз.

Мыңдаған жылдар бойы қалыптасып, уақыт өте түрлене, сабақтастықта жеткен тарихи жады мен ес, өз Отаныңның тарихы және оған деген құрмет – адамды елдің азаматы мен патриоты ететін басты түпқазық.

Елімізде қолда бар тарихи жәдігерлерімізді, рухани құндылықтарымызды көзіміздің қарашығындай қастерлеп сақтаудың бірден-бір төте жолы – әр облыс бойынша есепте тұрған және жаңадан табылған тарихи нысандар мен мәдени

мұра объектілерін, ескерткіштерді жаппай инвентаризациялау қажет, сондай-ақ, Қазақстанның археологиялық тарихи нысандары мен объектілерінің ұлттық тізімін бекіту қажет. Тарихи жәдігерлерді облыстық, тіптен әр аудан бойынша барлау, зерттеу жұмыстарын жасап, табылған заттарды құжаттандыруды заңдастыру қажет. Қазіргі уақытта жаңа ескерткіштердің табылуымен бұл мәліметтер толыға түсті.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғалы Отан тарихының түрлі салалары бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарының қарқынды түрде «Мәдени мұра», «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру», «Ұлы даланың жеті қыры», «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» бағдарламалар аясында жүргізіліп, белгіленген міндеттерді тиісінше орындаудың бір бағыты тарихи-мәдени ескерткіштерде кешенді түрде археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу және олардың негізінде қорық-музейлерін ұйымдастырып, нысандарды туристік бағыттарға енгізу болып табылды. Сондықтан тарихи-мәдени мұраны қазіргі кезеңдегі зерттеу және қорғау мәселесімен бірге ескерткіштердің ең алғашқы зерттелу тарихына да терең көңіл бөлу қажет болып отыр.

Жаһандық әлемде Қазақстанды қай жерден көретініміз біздің мәдени-рухани құндылықтарымызды қалай қорғауымызға, сақтауымыз бен жаңғыртуымызға байланысты.

Тарихи-мәдени мұраны қорғау туралы қазақстандық заңнама жүйесі осы саладағы ондаған жылдар бойы түрлі мамандықтағы мамандардың қызметі нәтижесінде қалыптасқан және ұлттық құқықтық актілерде, халықаралық нормативтік-құқықтық құжаттарда көрініс тапқан көне жерлерді сақтаудың әлемдік тәжірибесіне негізделген.

Мемлекет басшысы «Халық бірлігі және жүйелі реформалар - ел гүлденуінің берік негізі» атты 2021 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасының маңыздылығын және оны халықаралық аренада танымал ету қажеттігін атап өтті. Осылайша, Президент «қоғамды шоғырландыру, ұлттық бірегейлікті нығайту мәселелерінде елдің тарихи мұрасы мен мәдени әлеуетін тиімді пайдалануға үлкен рөл берілетінін» атап өтті. Бұл тұрғыда Қазақстанның, оның ішінде халықаралық аренада тиімді позициялау үшін кең мүмкіндіктері бар.

Ескерткіштерді қорғау жөніндегі жергілікті органдардың функцияларына ескерткіштерді пайдаланушылар мен жалға алушылармен күзет және жалдау шарттары мен міндеттемелерін жасау, олардың орындалуын бақылау, ескерткіштің мәртебесіне және оның сақталуына барынша сәйкес келетін пайдалану түрлерін қамтамасыз ету жұмыстары қамтылады.

Осылайша, тарихи-мәдени мұраны сақтау жөніндегі мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың бар болуына қарамастан, елдің тарихи-мәдени мұрасын сақтау үшін материалдық дотациялардың болуы бұл істе формальды-көзқарастың болғанын атап өткен жөн.

Қалпына келтіру процесі, әдетте, объектіні (ғимарат, ғимарат бөліктері, аудан және т.б.) бастапқы түрінде сақтауға немесе қалпына келтіруге бағытталған іс-шаралар кешені болып табылады. Әдетте, қалпына келтіру жүргізілетін нысан үлкен мәдени құндылыққа ие. Регенерацияны «ғимараттың

жандануы» деп анықтауға болады. Яғни, егер ғимаратты өзінің бастапқы мақсаты бойынша пайдалану мүмкін болмаса, нысан тарихи келбетін сақтай отырып, жаңа мақсаттарға бейімделе бастайды. Көне нысандарды концерт залдары ретінде пайдалану осындай қызметтің мысалы бола алады. Ревалоризация жағдайында іс-шаралардың тұтас кешені, тұтас аудандарды, тарихи орталықтарды немесе қаланың қандай да бір бөлігін реставрациялық қайта құру туралы сөз болады. Аумақтар қайтадан құндылық береді, сәулет және пайдалану ерекшеліктері қайта қаралады. Қалалардың тарихи орталықтарында түрлі жаяу жүргіншілер аймақтары мен көшелерді құру ревалоризацияға мысал бола алады.

Процесс ретінде ревитализацияның негізгі қағидасын олардың заманауи функцияларын ескере отырып, ескі формалардың жаңа мүмкіндіктерін ашу деп атауға болады. Ревитализация - бұл кешенді тәсіл, оның негізгі мақсаты қалалық ортаның түпнұсқалығын, өзіндік ерекшелігін сақтау, сондай-ақ кеңістікті әлеуметтендіру, реттелген инфрақұрылымды дамыту (туризм саласына көп көңіл бөлінеді).

Адамзат өміріндегі тарихи-мәдени мұраның шын мәнін асыра бағалау қиын. Бұл ғаламның тұрақтылығының факторына айналады.

Сондықтан халықаралық ұйымдар мен ұлттық мемлекеттік органдардың аса маңызды міндеті тарих және мәдениет ескерткіштерін сақтау және ұтымды пайдалану олардың эстетикалық әлеуетін өмірге сұраныс болып табылады. Дәл осы мақсаттарға ЕС халықаралық-құқықтық актілері бағытталған, оған ішкі заңнама сәйкес келуі тиіс. Алайда мұнда тіпті жаңа Қылмыстық кодексті қабылдаумен де шешімін таппаған күрделі мәселелер бар.

Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі Қылмыстық кодексінің 295-бабына сәйкес, «археологиялық жұмыстарды заңсыз жүргізу бойынша тарихи-мәдени мұра объектісінде археологиялық жұмыстарды заңсыз жүргізу – іздестірудің арнайы техникалық құралдарын (металл іздегіштер, радарлар, магниттік аспаптар, топырақ қабатында археологиялық заттардың болуын айқындауға мүмкіндік беретін басқа да техникалық құралдар) немесе жер қазатын машиналарды пайдалана отырып жасалған дәл сол іс-әрекет – белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан үш жылға дейінгі мерзімге айыра отырып немесе онсыз, бес мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады» [113].

Қазіргі уақытта тарих және мәдениет ескерткіштері, басқа да мәдени құндылықтар қол сұғушылық мәні болып табылатын келесі қылмыстарды жасағаны үшін қылмыстық жауаптылық белгіленген.

1. Айталық, елеулі залал келтірген бөтен мүлікті қасақана жою немесе бүлдіру қылмыстық жазаланады.

Тарих, мәдениет ескерткіштерін, ерекше тарихи, ғылыми, көркемдік немесе мәдени құндылығы бар заттарды немесе құжаттарды жоюға немесе бүлдіруге әкеп соққан дәл сол әрекетті жасау Қазақстан Республикасы Қылмыстық

кодексінің 187-бабының 2-тармағы бойынша қылмыстық жауаптылыққа әкеп соғады.

Жасалғаны үшін жауаптылық Қазақстан Республикасы ҚК 187-бабының 2-бөлігі белгіленген қылмыс объектісі адамгершілік саласындағы қоғамдық қатынастар болып табылады.

Қылмыс мәні : тарих, мәдениет ескерткіштері; ерекше тарихи, ғылыми, көркемдік немесе мәдени құндылығы бар заттар немесе құжаттар болып табылады.

Естеріңізге сала кетейік, тарих және мәдениет ескерткіштері жеке ғимараттар, ғимараттар, құрылыстар мен ансамбльдер, тарихи-мәдени ландшафттар және адам жасаған немесе адам мен табиғаттың бірлескен туындысы болып табылатын, халықтың тарихи өткенімен, қоғам мен мемлекеттің дамуымен байланысты, Тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілген басқа да көрнекті орындар болып табылады [2].

Ерекше тарихи, ғылыми, көркемдік немесе мәдени құндылығы бар заттар мен құжаттар ұғымы «Мәдениет туралы» Заңның 1-бабы бойынша ашылады, онда мәдени құндылықтардың тізбесі келтіріледі.

Ерекше тарихи, ғылыми, көркемдік немесе мәдени құндылығы бар заттар мәдени құндылықтар болып табылатынын негізге ала отырып, атап айтқанда, қозғалатын:

- археологиялық олжалар;

- флораның сирек коллекциялары мен үлгілері және

фауналар, минералогиялар, анатомиялар және палеонтология үшін қызығушылық тудыратын заттар;

- ғылым мен техника тарихын, соғыстар мен қоғам тарихын, ұлттық мәдениет тарихын қоса алғанда, тарихқа қатысты, сондай-ақ ұлттық

ғылым, мәдениет, әдебиет және ғылым

өнер, ойшылдар, ғалымдар, жазушылар, ақындар мен әртістер, сондай-ақ ірі ұлттық оқиғалар;

- елу немесе одан да көп жыл бұрын шығарылған жеке немесе коллекциялардағы пошта маркалары, салық маркалары және ұқсас маркалар;

- Қазақстан Республикасының Ұлттық валютасының монеталарын қоспағанда, оларды дайындаудың қорытпасына немесе металына қарамастан монеталар, сондай-ақ жүз жылдан аспайтын бұрын жасалған өзге де мемлекеттердің монеталары, медальдар, мөрлер және басқа да коллекциялық материалдар және т.б. заттар болып табылады [44].

Олардың ұрланған заттардың немесе құжаттардың ерекше тарихи, ғылыми немесе мәдени құндылығы олардың ақшалай мәндегі құнын ғана емес, сонымен қатар тарих, ғылым, мәдениет үшін маңыздылығын ескере отырып, сараптамалық қорытынды негізінде анықталады.

Ерекше құндылығы бар құжат деп әртүрлі тәсілдермен тіркелген, адам осы ақпаратты уақыт пен кеңістікте беру мақсатында мақсатты түрде білім алған, сондай-ақ оны пайдаланушы үшін ерекше мәдени құндылығы бар ақпараттың материалдық тасымалдаушысын түсіну керек.

Объективті жағы заңда тарих, мәдениет ескерткіштерін, сондай-ақ ерекше тарихи, ғылыми, көркемдік немесе мәдени құндылығы бар заттарды немесе құжаттарды жою немесе бүлдіру ретінде анықталған.

Жою дегеніміз материалдық заттарға (тарих, мәдениет ескерткіштеріне) сыртқы әсер етуді білдіреді, нәтижесінде олар өздерінің физикалық тіршілігін тоқтатады немесе мақсатты мақсатта пайдалану үшін толық жарамсыз болып қалады. Жою, мысалы, оларды өртеу, қышқылда еріту, жою және т.б. арқылы мүлікті (тарих, мәдениет ескерткіштерін) толығымен жоюдан тұруы мүмкін немесе ол өзінің сапалық сенімділігі мен пайдалы қасиеттерін толығымен жоғалтқан кезде осындай күйге айналуды білдіреді. Жоюдың ерекшелігі - мүлікті жөндеу немесе қалпына келтіру арқылы қалпына келтіру мүмкін емес және шаруашылық айналымнан толығымен шығарылады.

Бүліну деп мүліктің (тарих, мәдениет ескерткіштерінің, сондай-ақ ерекше тарихи, ғылыми, көркемдік немесе мәдени құндылығы бар заттардың немесе құжаттардың) жай-күйі едәуір нашарлайтын, пайдалы қасиеттерінің едәуір бөлігі жоғалатын және ол шаруашылық немесе өзге мақсатта пайдалану үшін ішінара немесе толық жарамсыз болатын қасиеттерінің осындай өзгеруі түсініледі. Мүліктің қалпына келтірілмейтін жоғалуын білдіретін жойылудан айырмашылығы заттың сапалық нашарлауын ғана білдіреді, ол қалпына келтіру, жөндеу және т.б. жолымен жойылуы мүмкін.

Кінәлінің құқыққа қарсы әрекетінің немесе туындаған зардаптардың арасында себепті байланыс орнатылуға тиіс.

Тарих, мәдениет ескерткіштерін, сондай-ақ ерекше тарихи, ғылыми, көркемдік немесе мәдени құндылығы бар заттарды немесе құжаттарды жою немесе бүлдіру түріндегі зардаптар туындаған кезде қылмыс аяқталған болып есептеледі.

Қаралып отырған қылмыстың субъективті жағы тікелей де, жанама да болуы мүмкін ниетпен сипатталады. Кінәлі адам тарих, мәдениет ескерткіштерін, сондай-ақ ерекше тарихи, ғылыми, көркемдік немесе мәдени құндылығы бар заттарды немесе құжаттарды құқыққа қарсы жойып жіберетінін немесе бүлдіретінін сезінеді, оларды жойып жіберудің не бүлдірудің болмай қоймайтынын не нақты мүмкіндігін болжайды және бұл ретте мұның зардаптарының болуын қалайды немесе саналы түрде жол береді не оның басталуына немқұрайлы қарайды.

Қылмыстың мақсаты (тікелей ниет білдірген кезде) мен осы қылмыстың уәжі пайдакүнемдік мазмұннан айырылады және әрекетті өзге түрдегі қылмысқа (мысалы, диверсияға) айналдыратындарды қоспағанда, кез келген (бұзақылық, кек алу және т.б.) болуы мүмкін. 16 жасқа толған адам осы қылмыстың субъектісі бола алады.

Мәдени құндылықтарды заңсыз өткізу оларды кедендік аумаққа әкелу жолымен де, сол аумақтан әкету жолымен де жасалуы мүмкін. Әкелу және әкету деп контрабанда заттарын кез келген тәсілмен (көліктің кез келген түрінің көмегімен, оның ішінде әуе арқылы жіберуді, почтамен жіберуді, қолда, киім қалтасында, қол жүгі түрінде және т.б. тасымалдауды) өткізуді түсіну керек.

Заңсыз орын ауыстыру өткізу пункттерінде және шекараны кесіп өту үшін заңнамада белгіленген орындарда (заңды орын ауыстыру түрінде), сондай-ақ осы орындардан тыс жерлерде (заңсыз жолмен) жүзеге асырылады.

ҚР ҚК 180-бабында көзделген қылмыс нысанасы мынадай белгілерге ие болуы тиіс: а) бірегейлігі; б) ескі; в) қоғамдық және мемлекеттік маңызы бар; г) тұтыну құны; д) мәдени құндылығы.

Ресей заңнамасы бойынша қылмыстың ұқсас құрамын А.В. Гайдашовтың пікірінше, ерекше тарихи, ғылыми, көркемдік немесе мәдени құндылығы бар заттарды сипаттайтын негізгі ерекше белгілерге мыналарды жатқызуға болады:

а) бірегейлігі (өзінің көркемдік және басқа да қасиеттері бойынша ерекше, сирек (қол тәсілімен, жеке тәртіппен дайындалған);

б) ескі (яғни заттар өткен дәуірде дайындалған);

в) жоғары тұтыну құны;

г) тарихи, көркемдік, ғылыми, мәдени, мұражайлық немесе өзге де құндылық;

д) мемлекет қорғайтын тарих және мәдениет ескерткішінің мәртебесі;

е) қоғамдық, мемлекеттік маңыздылығы [114, 123].

Сот-тергеу практикасын талдау көрсеткендей, ТМД елдерінде осы санаттағы істер бойынша: мәдени құндылықтарды ұрлау, тарих және мәдениет ескерткіштерін (тарихи-мәдени мұра объектілерін) қорлау, мәдени құндылықтарды контрабандалау, жер қазу және құрылыс жұмыстары кезінде археология ескерткіштерін жою, ескерткішті қалпына келтіру түрімен бұзу жиі жүргізіледі.

«Тарихи-мәдени мұра» терминін түсінудегі маңызды мазмұндық компонент – белгілі бір ұлт ішінде әлеуметтік тәжірибені жинақтау және тарату процесі, ұлт тігінен – әкеден ұлға және көлденеңінен-белгілі бір уақыт аралығында ел ішінде, отбасы. Әлеуметтік тәжірибе адамдардың ұзақ уақыт бойы бірге өмір сүруі мен белсенділігі процесінде жинақталатыны белгілі. Осыдан кейін әлеуметтік тәжірибенің нәтижелері мен формалары зиянды және деструктивті деп танылған және әлеуметтік нормаларда, стандарттарда, құндылықтарда, заңдарда, идеялық көзқарастарда бекітілген болып бөлінеді. Соңғысы, сайып келгенде, жинақталып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, уақыт өте келе осы қауымдастықты, осы мәдениетті сипаттайтын дәстүрлерге, әдет-ғұрыптарға, құндылықтарға айналады. Әлеуметтік тәжірибені таратудың арқасында Қоғам өзін өзіне тән мәдени ерекшелігімен әлеуметтік тұтастық ретінде сақтайды.

Тұтастай алғанда, «тарихи-мәдени мұра» терминін нақты анықтау қиын, бірақ соңғы онжылдықтарда әлемдік қауымдастық пен ғалымдардың мәдениеттануға, этнографияға және мәдениет тарихына деген қызығушылығы артқан сайын бұл терминді түсіндіру айтарлықтай кеңейді.

Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Заңының 145- бабы бойынша Қазақстан Республикасының тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану саласындағы заңнамасын бұзу бойынша жүргізіліп жатқан жұмыстарды тоқтата тұрып, жеке тұлғаларға – он, лауазымды адамдарға, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне – елу, орта кәсіпкерлік

субъектілеріне – жүз, ірі кәсіпкерлік субъектілеріне екі жүз елу айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады [115].

2004 жылғы 13 қаңтарда Қазақстан Республикасы Президентінің №1227 Жарлығымен бекітілген «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы Қазақстанның ғылымын және қоғамын еліміздің тарихи-мәдени құндылықтарын қорғау мен ұқыпты пайдалануға бағдарланған. Осы маңызды құжатта зерттеулердің археологиялық бағытына ерекше көңіл бөлінген. Соның ішінде барлық тарихи орындарды зерттеуге, ұлттық тарихи мұраларды халықаралық деңгейде насихаттауға, тарихи-мәдени мұраларды кешенді түрде зерделеуге басымдық берілген.

Қазіргі жағдайда тарихи-мәдени мұраны сақтау, жаңғырту және зерттеу ерекше өзекті болып отыр. Халықаралық құқық шеңберінде Мәдени мұра қоршаған ортаның бір бөлігі ретінде қарастырылатыны, әлеуметтік-экономикалық саладағы түбегейлі өзгерістермен, сондай-ақ антропогендік, экологиялық және техногендік сипаттағы қауіптердің көріністерімен байланысы байқалатыны заңды. Адамзат үшін мәдени мұраны сақтау тақырыбы Жаңа емес, бірақ маңыздылығын жоғалтпайды.

Халықаралық-құқықтық реттеу әлемдік маңызы бар және адамзат өркениетінің дамуының негізгі кезеңдерін көрсететін тарих және мәдениет ескерткіштерін сақтау ісінде үлкен рөл атқарады. Мәдени мұра объектілерінің пайда болуы белгілі бір тарихи кезеңдегі белгілі бір халықтардың өмірімен байланысты, нәтижесінде олардың рухани өмірі, әлеуметтік құрылымы, тұрмыс ерекшеліктері бейнеленген материалдық құбылыстар пайда болды. Әрбір халық өзінің рухани қажеттіліктерін қалыптастыру, білдіру және қанағаттандыру қабілетінің ұзақ даму барысында алынған қабілетіне байланысты алдыңғы ұрпақтар, алдыңғы ұрпақтар құрған нәрсені сақтауға тырысады. Бұл объектілер мұраның бір бөлігі ретінде танылады, өйткені оларды тиісті қоғам оның даму кезеңдерінің көрінісі ретінде ең объективті және эстетикалық маңызы бар деп таниды [116, 42].

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, көптеген елдерде осы саладағы міндеттерді шешуге кешенді түрде келеді. Әлемдік тәжірибеде Мәдени мұра ескерткіштері бірқатар маңызды әлеуметтік функциялары бар мәдениеттің бөлігі ретінде қабылданады. Олар тәрбиеге үлкен әсер етеді, тұрақты ағартушылық мәнге ие.

Сонымен қатар, қазіргі өркениеттік процестер тарих пен мәдениет ескерткіштерінің бүкіл адамзаттың атрибуттары ретіндегі маңыздылығының артуын көрсететін жаңа тәсілдердің қалыптасуын көрсетеді, нәтижесінде олар бастапқы ортамен байланысын сақтай отырып, планетаның мәдени генофондын сақтау үшін ерекше маңыздылығы жағдайында Дүниежүзілік масштабқа ие болады [117, 7].

Сонымен қатар, халықаралық құқықтың мәдени мұраны жалпыға ортақ домен ретінде тану бағытындағы қозғалысы ғылыми әдебиеттердегі сыни бағалаулармен бірге жүреді. Жаһандану сияқты құбылыстың осы процестеріне әсері анық. 1980 жылдардан бастап ол «мұра» формасына ие болған және халықаралық-құқықтық нормаларда осы дәрежеде бекітілген мәдени

құндылықтардың халықаралық маңызы туралы постулаттың қалыптасуына әкелді.

Мәдени мұраны сақтаудағы біріншілік, әрине, еуропалық державаларға тиесілі: Ұлыбритания, Франция және Италия. Қызметі ұлттық мәдени және табиғи мұраны сақтауға және насихаттауға бағытталған ең көне ұйымдардың бірі 1894 жылы Ұлыбританияда құрылды. Бұл National Trast қоғамдық қайырымдылық ұйымы. Францияда мәдени мұраны қорғау мұра кодексі шеңберінде жүзеге асырылады. 1913 жылдың соңында бұл елде «Тарихи ескерткіштер туралы» заң қабылданды. Италияда 1939 жылы «Көркемдік және шығармашылық қызығушылық тудыратын заттарды қорғау туралы» бірінші заң қабылданды, ал 1950 жылы мұнда құрылыс және қалпына келтірумен айналысатын қоғамдық жұмыстар министрлігі құрылды.

Тарих және мәдениет ескерткіштерін халықаралық деңгейде қорғауды өз уақытында көрнекті суретші және қоғам қайраткері Николай Рерих іздеді. Тиісті құжаттар 1935 жылы АҚШ-та және Латын Америкасының 20 елінде қабылданды. Маңызды халықаралық бастамалардың арқасында Мәдени мұра-бұл жалпыадамзаттық Игілік деген түсінік біртіндеп қоғамға сіңіп кетті.

Материалдық емес мәдени құндылықтарды қорғау және қорғау мақсатында 2003 жылдың қазан айында ЮНЕСКО-ның Бас конференциясының 32-ші сессиясында Парижде материалдық емес мәдени мұраны қорғау туралы халықаралық конвенция қабылданды. Беларусь Республикасы аталған конвенцияға алғашқы он мемлекеттің қатарында қосылды. Бұл конвенция 2006 жылғы 20 сәуірде күшіне енді.

Материалдық емес мәдени мұраны қорғау туралы халықаралық конвенцияның 2-бабының 1-тармағына сәйкес: «Материалдық емес мәдени мұра қоғамдастықтар, топтар және кейбір жағдайларда жекелеген адамдар ретінде − танылған әдет-ғұрыптарды, ұсыну және білдіру нысандарын, білімдер мен дағдыларды, сондай-ақ олармен байланысты аспаптарды, заттарды, артефактілерді және мәдени кеңістіктерді білдіреді олардың мәдени мұрасының бір бөлігі. Ұрпақтан ұрпаққа берілетін мұндай материалдық емес мәдени мұра қоғамдастықтар мен топтардың қоршаған ортасына, олардың табиғатпен өзара іс-қимылына және олардың тарихына байланысты ұдайы қайта құрылады және оларда өзіндік және сабақтастық сезімін қалыптастырады, сол арқылы адамның мәдени әртүрлілігі мен шығармашылығын құрметтеуге жәрдемдеседі» [118]. Халықаралық конвенцияның мақсаттары үшін адам құқықтары жөніндегі қолданыстағы халықаралық-құқықтық актілермен және қоғамдастықтар, топтар мен жекелеген адамдар арасындағы өзара құрмет, сондай-ақ орнықты даму талаптарымен үйлесетін материалдық емес мәдени мұра ғана назарға алынатынын атап өткен жөн.

Материалдық емес (рухани) мәдени мұраның мәні-оны тірі адамдар шығарады, береді және қабылдайды. Материалдық емес мәдени құндылықтар (адам шығармашылығының материалдық емес көрінісі) адамзаттың ұлттық және мәдени игілігінің ажырамас бөлігі болып табылады және сәйкесінше оларға Конституцияда және мәдени (тарихи-мәдени) мұраны мемлекеттік қорғау және

қорғау туралы басқа да заңнамалық актілерде бекітілген Жалпы ережелер қолданылады

Материалдық емес мәдени мұраны қорғау туралы халықаралық конвенция, материалдық емес мәдени мұраны қорғау, сондай-ақ осындай халықаралық нормативтік-құқықтық актілер шеңберінде реттеледі:

1. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің Парламентаралық Ассамблеясы 2013 жылғы 29 қарашада қабылдаған «Материалдық емес мәдени мұраны қорғау туралы» модельдік заң.

Аталған модельдік заңда материалдық емес мәдени мұра этникалық, әлеуметтік немесе конфессиялық топқа тән рухани, зияткерлік және моральдық-этикалық құндылықтардың жиынтығы ретінде анықталады. Мұндай мұра қоғамның ұлттық және мәдени ерекшелігінің көрінісі болып табылады және тілді, мінез-құлық нормалары мен ережелерін, нанымдарды, салт-дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды, мерекелерді, фольклорды және тарихи қалыптасқан сюжеттерде, оларды жүзеге асырудың бейнелері мен стилінде жүзеге асырылатын басқа да нысандарды қоса алғанда, қоғамның дәстүрлерін, өмір салты мен көріну формаларын қамтиды.

2. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің Парламентаралық Ассамблеясы 2018 жылғы 13 сәуірде қабылдаған ТМД-ға қатысушы мемлекеттерге арналған Мәдениет туралы модельдік Кодекс. Бұл модельдік кодекс «Материалдық емес мәдени мұраны қорғау туралы» бұрын аталған модельдік заңды растайды және мәдени мұра объектілерін қорғауды қамтамасыз ету қағидаттарын белгілейді [119].

И. Э. Мартыненко атап өткендей, бүгінгі таңда ТМД елдерінің ұлттық заңнамасында материалдық емес мәдени мұра объектілерін сақтау, пайдалану, насихаттау және қорғау саласындағы азаматтардың құқықтарын бекіту қажеттілігі туындап отыр. Сонымен қатар, аталған автор (заңнаманы біріздендіру және үйлестіру мақсатында) ТМД-ның «Фольклорды қорғау туралы» Модельдік Заңын қабылдауды ұсынады [119]. Аталған шара материалдық емес мәдени мұраны тиісті түрде қорғауға ықпал етеді деп санаймыз.

Осылайша, біз материалдық емес мәдени мұраны қорғауға қатысты үш халықаралық нормативтік құқықтық актіні зерттедік.

Бұл құжаттарда материалдық емес мәдени мұра объектілерінің мәнін түсіну үшін қажетті ұғымдар бар. Бұдан басқа, олар мәдениет саласындағы адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының мемлекеттік кепілдіктерін, мемлекеттердің міндеттерін, сондай-ақ мәдениет саласындағы халықаралық ынтымақтастықты және т.б. бекітеді.

1992 жылдан бастап тәуелсіздік алғаннан бері бұл жұмыс Қазақстанда да жандана түсті. Сол кезден бастап «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Заң көптеген өзгерістерге ұшырады. Міне, жаңа редакция қабылданды.

Атқарылған жұмыстың деңгейі мен сапасы туралы "Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне тарихи-мәдени мұра мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" Заңның жаңа

редакциясын қабылдау ҚР бес нормативтік-құқықтық актілеріне тиісті түзетулер енгізуді талап еткендігі айтады.

Археологиялық орындарға қатысты өзгерістердің маңызы зор. Тарихи-мәдени мұра объектілерін анықтау және есепке алу жүйеленеді. Заңда осы ескерткіштерді алдын ала есепке алу тізімінен қосу не алып тастау бойынша хронологиялық негіздер (3 жылдан 5 жылға дейін) айқындалады, сондай-ақ объектінің одан әрі мәртебесін айқындау жөніндегі іс-қимылдар көзделген. Алдын ала есепке алу тізіміне енгізу немесе алып тастау туралы шешім жергілікті атқарушы органдарға жүктелген және тарихи-мәдени сараптама жүргізу негізінде жүзеге асырылады.

Ұлы Даланың тарихи өткенін, оның әлемдік өркениет үшін маңыздылығын зерттеуге археология баға жетпес үлес қосады. Айта кету керек, жаңа редакцияда тарихи-мәдени мұра объектілерін анықтау мен есепке алуда жүйелі тәсіл байқалады. Заңда белгілі бір процедурадан өтпей-ақ ерекше мәдени және тарихи маңызы бар археология ескерткіштерін автоматты түрде есепке алу қарастырылғаны маңызды. Осылайша, археологиялық ескерткіштерді әкімшілік кідіріссіз сақтау үшін жағдайлар жасалады.

Жерді игеру кезінде тарихи-мәдени мұра объектілері анықталған жағдайларда жер пайдаланушылар, меншік иелері, сондай-ақ олардың сақталуын қамтамасыз етуге арналған жауапты мемлекеттік органдар тарапынан құқықтық жауапкершілікті сақтауға бағытталған бірқатар шаралар көзделген.

Заң лицензияларды бөлуді қарастырады. Археологиялық қазбаларды жүргізуге бір лицензия, ал ғылыми-реставрациялау жұмыстарын жүргізуге басқа лицензия беріледі. Мұндай бөлу, менің ойымша, дұрыс. Археологиялық зерттеулерді археологтар жүргізуі керек. Монументалды өнер ескерткіштеріндегі қалпына келтіру жұмыстарын сәулетші мамандар жүзеге асыра алады. Бұл өзгеріс болашақта заңнамаға тиісті түзетулер енгізуді талап етеді.

«Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Заңның жаңа редакциясы біздің қоғамда болып жатқан өзгерістерге жауап береді. Заң өте сұранысқа ие. Бұл біздің ғылымдағы және тарихи-мәдени нысандарды басқару саласындағы жетістіктерімізді көрсетеді. Бұл оқиға Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасын зерттеуде, сақтауда және насихаттауда жаңа серпін ретінде қабылданады.

Маңызды тарихи-мәдени объектілердің сақталуын қамтамасыз етудің қажетті шарты мемлекеттік органдардың оларды қорғауды ұйымдастыруы болып табылады. Мұндай объектілерді қорғау, сақтау және қалпына келтіру үшін заңмен қарастырылған бірқатар шаралар бар.

Келесі мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған бірқатар бекітілген шаралар бар:

Тарихи объектілерді кейіннен жалпы тізілімге енгізе отырып, есепке алуды ұйымдастыру;

Мәдени немесе тарихи құнды болуы мүмкін жаңа объектілерді іздеу;

Ашық объектілер туралы жан-жақты ақпарат алу;

объектілерді қалпына келтіру;

Бұдан әрі жойылудың алдын алу үшін қажетті шараларды ұйымдастыру.

Осы мақсаттарға жету үшін ұйымдастырушылық, техникалық, экономикалық және құрылыстық шаралардың тұтас кешені пайдаланылады, оларды жүзеге асыру арнайы органдарға жүктеледі. Осы объектілерді қорғау және қалпына келтіру бойынша барлық қажетті шараларды қабылдау үшін жауапкершілік мемлекеттік күзет басқармасына, мемлекеттік қорғау қызметтеріне және мәдени мұра объектілерін мемлекеттік инспекциясына жүктеледі.

Мемлекеттік органдар күзетілетін объектілердің жағдайын бағалау үшін қажетті уақтылы тексерулер мен әртүрлі сараптамаларды ұйымдастыру мен жүргізуді реттейді. Сондай-ақ мемлекеттік органдар мұндай объектілердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету, оларды мұқият және оңтайлы пайдалану, сондай-ақ жан-жақты қорғау шараларын қабылдауға жауапты.

Сонымен бірге, уақыт пен халықаралық тәжірибе мұраны сақтау ісіндегі жаңа тәсілдер мен әдістерді өзектендіруді талап етеді. Сондықтан, заңның жаңа редакциясы қабылданғанына қарамастан, бұл жұмысты жалғастыру керек. Менің ойымша, келесі қадам мұраны, соның ішінде табиғи байлықты кеңірек түсіну болуы керек.

Сонымен, конгресс барысында Достастық елдерінің қатысушылары бірнеше рет ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы мәселені талқылады, өйткені олардың құндылығы табиғи және тарихи-мәдени сипатта болады. Белгілі бір аумақта ерекше құнды тарихи-мәдени, табиғи ескерткіштерді сақтау мақсатында құрылған кейбір елдерде бар ұлттық парктер жүйесі ерекше атап өтуге тұрарлық.

Кешенді сипаттағы осындай объектілердің бірі Республикалық маңызы бар тарихи-мәдени ескерткіш – Бузукты көлінің жағасында орналасқан Бозоқ қалашығы болып табылады. Елбасы өз сөздерінде елорданың ата – бабасы-Бозоктың ежелгі қалашығы туралы бірнеше рет айтып, оған ерекше тарихи және мәдени мән бергені кездейсоқ емес.

Мәдениет және спорт министрлігінің, сондай – ақ елорда әкімдігінің үлкен қолдауының арқасында бірегей археологиялық ескерткіш-ежелгі Бозоқ қалашығының аумағында ұлттық парк құру бойынша үлкен қажырлы жұмыс басталды. Жоба аясында Дала өркениетінің әлемдік мәдениетке қосқан үлесін көрсететін 6 Тарихи қоныс құру жоспарлануда.

Қазақстан Республикасының 1992 жылғы 2 шілдедегі «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Заңының 27-бабына және Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 23 қаңтардағы «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» Заңының 27-бабына сәйкес [120] Алматы қаласының әкімдігінің қаулысымен Алматы қаласында 118 тарихи-мәдени орын белгіленген.

Жалпы, Қазақстандағы тарих-мәдени мұра объектілерінің, тарихи рухани жәдігерлердің қорғалуы мен сақталуына жергілікті әкімдіктердің жанынан құрылған тарихи-мәдени мұраларды қорғау мен пайдалану мекемелері жауапты болып табылады. Сондай-ақ, тарихи ескерткіштердің қорғалуы мен сақталуына араша түсетін бірден-бір қоғамдық ұйым – тарих және мәдениет ескерткіштерін

қорғаудың Қазақ қоғамы құрылған. Қоғамнан бөлек, тарихи ескерткіштерді қорғау және сақтау жұмыстарына әр өңірден өкілдіктерді тарта отырып, партиялық бақылау жұмыстарын жүргізу қажет.

3.2 Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану және қорғау туралы заңнаманы жетілдіру жолдары

Халықтың тарихи естелігі – ғасырлар бойы мәдени мұраға салынатын, барлық адамзат өркениетінің мәдени топтарын, халықтың, ұлттың, этностың өзін сақтап қалудың негізі болып қалу факторы болып табылады. Мәдени мұра өзіндік рухани – өнегелілік пен материалдық құндылықтардан тұрып, бір ұрпақтан келесі ұрпаққа жай өтіп ғана қоймай, оларды жоғалтып алмас үшін, ұлттық, мемлекеттік естелік болып табылады [121, 314].

ҚР Президентінің «Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру» бағдарламасының «Біртектілік пен бірлік» бағыты бойынша институционалдық реформаларды іске асыру шеңберінде мәдениет саласының нормативтік құқықтық базасын жетілдіру бойынша мақсатты жұмыс жүргізілді [22]. 2015 жылдың соңында тарихи-мәдени мұра, цирк және театр өнері, мұражай және кітапхана ісі, сондай-ақ мұрағат қызметі мәселелері бойынша қолданыстағы заңнаманы жетілдіруге бағытталған «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне мәдениет және тарихи-мәдени мұра мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР Заңы қабылданды [122].

«Мәдениет туралы» ҚР Заңына материалдық емес мәдени мұраға қатысты жаңа ұғымдар енгізілді, мәдениет саласындағы уәкілетті органның құзыретіне Материалдық емес мәдени мұра элементтерінің ұлттық тізбесін жүргізу, адамзаттың материалдық емес мәдени мұрасының өкілдік тізіміне және ЮНЕСКО-ның шұғыл қорғалуын қажет ететін материалдық емес мәдени мұра тізіміне енгізу үшін өтінімдерді қалыптастыру мәселелері енгізілді [44]. «Мәдени мұра» мемлекеттік меншіктегі тарих және мәдениет ескерткіштерінде ғылыми-реставрациялау жұмыстарын жүзеге асырудың үлгілік ставкаларын бекіту құқығын уәкілетті органға беруді көздейді.

«Тарихи-мәдени мұра» анықтамасы, Заңның атауына қарамастан, нормативтік актілерде қарастырылмағандығын ескерсек.

Нормативтік-құқықтық актілердің үшінші тобы – бұл тарихи-мәдени мақсаттағы жерге және онда орналасқан объектілерге зиян келтіргені үшін жауапкершілік туралы заңдар.

Бұл Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексі, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі (186-бап «Жерге заттай құқықтарды бұзу», 187-бап «Бөтен адамның мүлкін қасақана жою немесе бүлдіру» (б) тарих, мәдениет ескерткіштерін, табиғат кешендерін немесе мемлекет қорғауға алған объектілерді, сондай-ақ ерекше тарихи, ғылыми, кґркемдік немесе мәдени құндылығы бар заттарды немесе құжаттарды жоюға немесе бүлдіруге әкеп соққан әрекеттер), 285-бап «Жерді бүлдіру»), Қазақстан

Республикасының Азаматтық және Еңбек кодекстерімен [123] көзделген жауапкершілік туралы жалпы нормалар.

«Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Қазақстан Республикасының 1992 жылғы 2 шілдедегі N 1488-XII Заңы 9 тарау, 43 баптан тұрды. Бұл Заң күшін жойып, Заңда кеткен бірқатар кемшіліктер ескеріліп, нормативтік акт 2019 жылы 26 желтоқсанда қайта қабылданды. Заңның қайта қабылдануының нәтижесінде бірқатар жаңашылдық қалыптасты.

«Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» 2019 жылғы 26 желтоқсандағы № 288-VI Р ҚР Заңының жаңашылдығы келесідей:

а) Заңның 6-бабында тарих және мәдениет ескерткіштері мынадай санаттарға бөлініп қарастырылады :

1) дүниежүзілік тарих пен мәдениет үшін ерекше маңызды, халықаралық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштері;

2) Қазақстан Республикасының тарихы мен мәдениеті үшін ерекше маңызды, республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштері бұрын-соңды ешқандай санаттарға бөлініп қарастырылмаған.

ә) Жаңа заңның 8-бабы «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану саласындағы халықаралық ынтымақтастық» деп аталады. Ескі Заңда тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғаудың халықаралық ынтымақтастығы, өзге мемлекеттермен байланыс, келісімдер туралы норма мүлдем қарастырлмаған болатын. Ал, аталмыш жаңа заңға сәйкес тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану саласындағы халықаралық ынтымақтастық:

1) Қазақстан Республикасының меншігі болып табылатын, бірақ басқа мемлекеттердің аумақтарында орналасқан;

2) басқа мемлекеттердің меншігі болып табылатын, олардың аумақтарында орналасқан, бірақ Қазақстан Республикасымен тарихи байланысты тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау және пайдалану мақсатында жүзеге асырылады.

б) «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» ҚР 1992 жылғы 2 шілдедегі Заңында лицензиялау ұғымы мүлдем қарастырылмаған. Ал, «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» 2019 жылғы 26 желтоқсандағы Заңның 12-бабы тарих және мәдениет ескерткіштеріндегі ғылыми-реставрациялық жұмыстарды және (немесе) археологиялық жұмыстарды жүзеге асыру жөніндегі қызметті лицензиялау деп аталады. Осы ретте, тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану саласында «лицензия» ұғымы жаңалық болып енді.

Лицензия – лицензиар жеке немесе заңды тұлғаға, сондай-ақ қызметінің нысанасы қаржылық қызметтер көрсету болып табылатын шетелдік заңды тұлғаның филиалына қауіптіліктің жоғары деңгейімен байланысты лицензияланатын қызмет түрін не лицензияланатын қызметтің кіші түрін жүзеге асыруға беретін бірінші санаттағы рұқсат [124].

Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің Парламентаралық Ассамблеясы қабылдаған 2012 жылғы 17 мамырдағы № 37-14 «Мәдени мұра объектілері туралы» Модельдік заңның жаңа редакциясы Мәдени мұра объектілерінің аумағы ұғымын енгізеді.

Қазақстан Республикасы үшін-бұл тарих және мәдениет ескерткіштерінің аумағы, оған функционалдық, архитектуралық орналасуымен, инженерлік желілердің құрылымымен және бастапқыда белгіленген иелену шекараларымен байланысты жер болып табылады). Тарих және мәдениет ескерткіштерінің аумағы олардың ажырамас бөлігі болып табылады, оларды учаскелерге бөлуге және иеліктен шығаруға болмайды.

Мәдени мұра объектілері аумақтарының шекаралары тарихи және құқықтық құжаттар (архитектуралық жобалар, сипаттамалар, жерді межевание жоспарлары, Мәдени мұра объектісін иелену немесе пайдалану құқығын бекітетін ресми расталған құжаттар) негізінде тарихи-мәдени сараптамамен айқындалады, ескерткіштерді қорғау органы бекітеді және мәдени мұра объектілерінің бірыңғай мемлекеттік тізіліміне енгізіледі.

Мәдени мұра объектісінің аумағында жаңа объектілер салуға тыйым салынады, аумақ шекараларында шаруашылық қызметті жүргізудің құқықтық режимі де жер заңнамасымен реттеледі.

Сәулет және қала құрылысы ескерткіштері бүгінде ең көп кездесетін мәдени мұра нысандары болып табылады. Оларды сақтау әлеуметтік және әлеуметтік өмірде маңызды рөл атқара отырып, Өңірлерді тұрақты дамытудың өзекті міндеттерінің бірі болып табылады. Әлемде тарихи ғимараттар мен ансамбльдерді есепке алу, сақтау, қалпына келтіру және қайта құру мәселелері бойынша үлкен тәжірибе мен теориялық база жинақталғанына қарамастан, ірі қалаларда Мәдени мұраны сақтау міндеті әлі де өзекті болып табылады.

Халықаралық шарттарға қатысу Қазақстан Республикасын осындай шарттық актілерге сәйкес ұлттық құқық нормаларын келтіру, Қазақстанның халықаралық-құқықтық міндеттемелерін тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау саласындағы қолданыстағы заңнамаға оған қажетті өзгерістер мен толықтырулар енгізу, осы саладағы халықаралық шарттардың негізгі ережелерін толық іске асыру мақсатында тиісті заңнамалық актілер қабылдау жолымен бейімдеу жөніндегі қызметті жалғастыруға міндеттейді.

Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге қатысты сот дауларының ерекшелігі жер учаскесіне сотқа дейінгі тәуелсіз тарихи-мәдени сараптаманың тағайындалуы.

Тарихи-мәдени сараптама – тарихи-мәдени мұра объектісінің тарихи-мәдени маңыздылығын және сақталу дәрежесін анықтауға бағытталған зерттеу.

3. Мыналар тарихи-мәдени сараптама объектілері болып табылады:

1) игеруге жататын жер учаскелері;

2) тарихи-мәдени мұра объектілерін Тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізімдеріне қосуды негіздейтін материалдар;

3) тарих және мәдениет ескерткішінің санатын өзгертуді, тарих және мәдениет ескерткішінің орнын ауыстыру мен оны өзгертуді негіздейтін материалдар.

4. Тарихи-мәдени сараптама жарияланған мақсатқа сәйкес объектінің тарихи-мәдени маңыздылығын және сақталу дәрежесін бағалау үшін материалдарды кешенді қарауды қамтиды.

Жер учаскесінің тарихи-мәдени сараптамасы – оның ғылыми, тарихи немесе мәдени құндылығын анықтау мақсатында жер учаскесін жан-жақты зерттеу. Бұл жерге орналастыру және өнертану сараптамасының бөлігі болып табылады [125].

Жер учаскесіне тәуелсіз тарихи-мәдени сараптама қажет болған келесідей жағдайда жүргізіледі:

- Нақты жер учаскесін мәдени мұра тізіліміне енгізу.
- Жерді пайдалану режимі мен талаптарын анықтау.
- Қала құрылысы ережелерін бекіту.
- Тарихи-мәдени мұраның нақты шекарасын белгілеу.
- Мәдени мұра тізіліміне енгізілген аумақ туралы мәліметтерді нақтылау.

Жер учаскесіне сотқа дейінгі тарихи-мәдени сараптама жүргізу тәртібі тегін кеңес беру, қолда бар материалдарды алдын ала талдау, мақсаттар мен міндеттерді белгілеу сияқты әрекеттермен жүзеге асырлады. Одан кейін шарт жасасу және шот-фактураны төлеу. Сараптама өндірісі. Сарапшы жер учаскесіне тарихи-мәдени сараптама жүргізу әдістемесіне сәйкес материалдарды алып, қажетті зерттеулер жүргізеді. Сотқа дейінгі сараптаманың нәтижесі маманның қорытындысы түрінде ресімделеді және тапсырыс берушіге беріледі. Қажет болған жағдайда сарапшы жүргізілген зерттеулер бойынша түсініктеме беру үшін сотқа жүгінеді.

Жер учаскесіне сот тарихи-мәдени сараптама жүргізу тәртібі Соттың сұрауына жауап ретінде сараптаманы орындау мүмкіндігі туралы ақпараттық хат дайындалады. Сараптама тағайындау туралы ұйғарымды алған кезде сараптама ұйымының өкілі іс материалдарын сотта алады. Сарапшы олармен танысады, материалдардың жеткіліктілік дәрежесін айқындайды, қажет болған жағдайда жетіспейтіндерді сұратады. Сараптама жүргізу. Сарапшы материалдарды алады және жер учаскесіне тарихи-мәдени сараптама жүргізу әдістемесіне сәйкес қажетті зерттеулер жүргізеді. Сот сараптамасының нәтижесі Сарапшының қорытындысы түрінде ресімделеді және сотқа беріледі. Сарапшы соттың шақыруы бойынша соттан жауап алу үшін шығады, оның шеңберінде жүргізілген сот сараптамасы бойынша түсініктемелер береді.

Тарих және мәдениет ескерткіштері Қазақстан халықтарының рухани және мәдени дәстүрлерін жаңғырту және дамыту мақсатында, сондай-ақ ғылыми және тәрбиелік мақсаттарда пайдаланылады. Біздің заңнамамыз тарих және мәдениет ескерткіштерінің келесі түрлерін ажыратады. Бұл қала құрылысы және сәулет ескерткіштері; археология ескерткіштері; ансамбльдер. Қала құрылысы және сәулет ескерткіштеріне сәулет ансамбльдері мен кешендері, Тарихи орталықтар, кварталдар, алаңдар, көшелер, қалалар мен басқа да елді мекендердің ежелгі орналасуы мен құрылысының қалдықтары жатады; азаматтық, тұрғын үй, өнеркәсіптік, әскери, ғибадат архитектурасының, халық сәулетінің құрылыстары, сондай-ақ олармен байланысты монументалды, сәндік-қолданбалы және бақша-саябақ өнерінің туындылары, табиғи ландшафттар [126, 185].

Жаңа Қазақстан тұжырымдамасы аясында бұл идеологема неғұрлым айқын және әлеуметтік көрінетін контурлар мен оның тиімділігін бағалау мен өлшеу параметрлеріне ие болуы керек.

Біздің ойымызша, елдегі тарихи-мәдени мұраны қорғау мен сақтаудың тиімді моделіне көшу мәдени саясаттың осы саласының жүйелік проблемаларының тұтас кешенін еңсерумен байланысты болуы керек :

мұра объектілерін халықаралық және ұлттық деңгейде реттеу тетіктеріндегі теңгерімсіздік;

- мәдениет, сәулет және тарих ескерткіштерін қорғауды, қалпына келтіруді және сақтауды қаржыландырудың толыққанды негізгі және қосымша көздерінің болмауы;

- тарихи-мәдени мұраны сақтауды мемлекеттік реттеудің республикалық нормативтік-құқықтық базасының жетілмегендігі;

- республикалық және өңірлік деңгейлерде мұраны Мемлекеттік басқарудың тұрақты және дербес құрылымының болмауы;

- белгілі бір объектілерді тарихи-мәдени мұра ескерткіштерінің тізбесіне жатқызу критерийлерінің әзірленбеуі;

- ұлттық маңызы бар рухани құндылықтармен салыстырғанда материалдық мәдениет объектілерінің көп дәрежеде тарихи-мәдени мұра ескерткіштеріне жатқызудағы диспропорциялар;

-тарихи-мәдени мұраны дамудың білім беру, ақпараттық, ғылыми-танымдық салаларына интеграциялаудың жеткіліксіздігі;

- елімізде тарихи-мәдени мұраны сақтаудың қазіргі Орта мерзімді салалық, өңірлік және Ұлттық бағдарламаларының болмауы.

Осы ретте, тарихи-мәдени мақсаттағы жерді құқықтық қорғаудың маңызды ерекшелігі, осы жерді пайдалану және қорғаумен байланысты туындайтын қатынастарды реттейтін арнайы нормативтік-құқықтық база болып табылады. Бұнда қайнар көздердің үш тобын қарастырамыз [127, 148].

Олар :

1) жер және экологиялық заңнамасының нормативтік-құқықтық актілері;

2) тарихи-мәдени мұра объектілеріне қатысты нормативтік-құқықтық актілер;

3) тарихи-мәдени мақсаттағы жерге және онда орналасқан объектілерге зиян келтіргені үшін жауапкершілік туралы заңдар.

Бірінші топқа Қазақстан Республикасының Жер кодексі, Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексы және Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы Заңын жатқызамыз, онда жерді қорғау бойынша жалпы экологиялық талаптар белгіленген, сонымен қатар арнайы бап -127-бап «Тарихи-мәдени мақсаттағы жер» орын алған [128]. ЖК 89-бабы «Мемлекеттік қажеттіліктер үшін мемлекеттік жер пайдаланушыдан жер учаскесін алып қою және т.б. баптар қамтылады.

Сондай-ақ, жерді пайдалануға және қала құрылысы қызметіне байланысты тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану саласындағы қатынастар жер заңнамасымен, қоршаған ортаны қорғау саласындағы заңнамамен, Қала құрылысы және сәулет қызметі туралы заңнамамен, оның

ішінде: Жер кодексімен және жерді пайдалану кезіндегі экологиялық талаптар белгіленген 2021 жылғы 2 қаңтардағы Қазақстан Республикасының кодексімен, «Қазақстан Республикасының Сәулет, қала құрылысы Қазақстан Республикасындағы қала құрылысы және құрылыс қызметі туралы», «Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы» Заңымен реттеледі [129, 238].

Екінші топқа - тарихи-мәдени мұра объектілеріне қатысты нормативтік-құқықтық актілер жатқызылады. Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 16 шілдедегі «Қазақстан Республикасындағы сәулет, қала құрылысы және құрылыс қызметі туралы» Заңының 6-бабында ерекше реттелетін және қала құрылысымен бекітілетін сәулет, қала құрылысы және құрылыс қызметінің объектілері аталған. Ерекше реттелетін және қала құрылысымен бекітілетін сәулет, қала құрылысы және құрылыс қызметінің объектілері былай бөлінеді:

1) ерекше реттелетін және қала құрылысымен бекітілетін аумақтық объектілер;

2) ерекше реттелетін және қала құрылысымен бекітілетін елді мекендер;

3) ерекше реттелуді және (немесе) қала құрылысымен бекітілуді талап ететін жекелеген қозғалмайтын мүлік обьектілері. Сонымен, мысалы, ерекше реттелетін және қала құрылысымен бекітілетін аумақтық объектілерге тарихи-мәдени мұра объектілерінің және (немесе) қорғалатын ландшафтық объектілердің аумақтары; сәулет, қала құрылысы және құрылыс қызметімен ерекше реттелетін және бекітілетін елді мекендерге –тарихи, мәдени құндылығы бар елді мекендер, ерекше реттелуді және (немесе) қала құрылысымен бекітілуді талап ететін жекелеген қозғалмайтын мүлік объектілеріне –тарих пен мәдениет ескерткіштері және олардың ансамбльдері жатады. Тағы да құқықтық қорғау Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Мемлекеттік күзетілуі тиіс объектілердің кейбір мәселелері» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 7 қазандағы № 1151 Қаулысымен де жүзеге асырылады [130]. Аса мемлекеттік маңызы бар объектілер, объектіге келтірілген зиян салдары дәрежесінің маңызы бойынша үш негізгі санатқа бөлінеді: стратегиялық, мемлекеттік аса маңызды және өмір сүру объектілері.

Бізбен қарастырылып отырған объектілер мемлекеттік аса маңызды объектілерге жатады. Олар тұтастылығы бұзылған жағдайда маңызды материалдық және қаржылық зиян келтіретін, азаматтардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін, мемлекетаралық қатынастарды қиындататын объектілер, жеке алғанда, мемлекеттік мұражайлар, халықаралық маңызы бар және республикалық маңызы бар тарихи орындар мен мәдениет ескерткіштері.

Тарихи-мәдени мұраны сақтау және қайта жаңғырту елімізді әлемдік қауымдастықта лайықты танытуға ұмтылатын қазақстандық қоғамның интеллектуалдық және рухани дамуы үшін қажетті жағдайлар жасайды.

2014 жылы ҚР Президентінің Жарлығымен Қазақстан Республикасының мәдени саясатының Тұжырымдамасы бекітілді. Тұжырымдамаға сәйкес, жаңа мәдени саясаттың стратегиялық басымдығы Қазақстан Республикасының әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына кіру мақсатына жету үшін Қазақстан халқын бай мәдени мұрасымен және шығармашылық әлеуетімен

шоғырландыруға бағытталған, ҚР Тұңғыш Президенті ұсынған «Рухани жаңғыру» ұлттық идеясы болып табылады.

ҚР мәдени саясатының тұжырымдамасында «Рухани жаңғыру» бағдарламасының құндылықтарын танымал ету қағидаттары негізінде еліміздің киелі жерлерінің мәдени-географиялық картасын негізге ала отырып, ішкі және сыртқы мәдени туризмді дамыту үшін Қазақстанның тарихи-мәдени ландшафтын кеңінен пайдалану міндеті көзделген [131].

Айта кету керек, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы қаулысымен Қазақстан Республикасының 2023-2029 жылдарға арналған мәдени саясатының тұжырымдамасын бекітілді. Тұжырымдамада баянғандай, мәдени саясат жалпыұлттық бірлікті қалыптастыру және ұлттық сананы жаңғырту құралдарының бірі болып табылады.

ҚР мәдени саясатын дамытудың 2030 жылға дейін Құжатты іске асыру халықтың мәдениет саласындағы қызметтер сапасына қанағаттану деңгейін 2022 жылғы деңгейден 2030 жылға қарай 80% - ға дейін арттыруға мүмкіндік береді деп болжануда.

Соңғы бір ғасырдың ішінде адамзат қоғамы күрделі өзгеріске ұшырап, төртінші революциялық өндірістік кезеңге қадам басты. Егер XIX ғасырда өнер мен мәдениет, көркем сурет пен музыка, театр өнерінің үлгісін тек ақсүйек пен жоғарғы тап өкілдері ғана тамашалай алатын болса, қазір мәдени туындылар әлем халқының 90%-на қолжетімді. Оған әкелген дәл осы – цифрландыру.

Мәдени жәдігерлерді сақтау мен оны дамыту, оған жалпыадамзаттық құндылық ретінде қарау туралы ой XIX ғасырда айтыла бастаған. Ал мәдениет саласында мақсатты саясат жүргізу, мәдениетті біртұтас әлеуметтік құбылыс ретінде қарау жайлы ойлар өткен ғасырдың 70-80 жылдары айтылды. Мәдени жәдігерлер демократиялық құндылықтардың бірі деген түсінік пайда болды. Содан мемлекеттік саясатта «мәдени саясат» ұғымы қалыптасып, 1967 жылы «мәдени саясат» ұғымы ЮНЕСКО-ның ресми жарлығына енді. Кейін 1990 жылдары мәдениет саласындағы саясаттың құралдары мен әдіс-тәсілдері түзіле бастады.

Ал мәдени саясатты инструменталды бағыт тұрғысынан қарастырған батыс ғалымдары Ф.Матарассо мен Ч.Лэндри мәдениет саласына инвестиция құю арқылы идеология жүргізуге болатынын алға тартты. Зерттеушілердің айтуынша, мәдени саланы жандандыру арқылы экономикалық және әлеуметтік дамуға қол жеткізуге болады. «Мәдени іске жұмылдырылған кез келген инвестиция әлеуметтік-экономикалық даму мен эффектіге әкеледі, қоғам игілігін байытады» деп тұжырым жасады.

Кез-келген мемлекет үшін мәдени саясаттың маңызы зор. Себебі мәдени бастама қоғамның дамуы мен әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталған саяси мақсат пен стратегияның қалыптасуына қызмет етеді.

Қазақстан – тәуелсіздік алған жылдардан бастап мәдени және тарихи мұраға мән берген ел. Мәдени және тарихи ескерткіштерге ұлттық мәртебе бұйырып, құқықтық жағынан қорғауға алынды.

XX ғасырдың ортасында әлемде цифрландыру құбылысы басталды. Ал 1995 жылы «цифрлы экономика» ұғымы пайда болды. Дүниежүзілік банк цифрлы

экономика ұғымына «цифрлық коммуникациялық технологияларды қолдану негізінде қалыптасқан экономикалық, әлеуметтік және мәдени қатынастар жүйесі» деген анықтама берген.

Жерді қорғау жөніндегі іс-шараларды жүзеге асыру жерді ұтымды пайдалануды қамтамасыз етудің қажетті шарты болып табылады. Алайда, бұл жерді ұтымды пайдаланудың барлық қажетті параметрлеріне қол жеткізе бермейді [132, 200]. Кейбір ғалымдар цифрландырудың жер және қоршаған ортаны қорғау саласындағы рөлі экология саласындағы мемлекеттік басқаруға цифрлық технологияларды енгізу экологиялық проблемаларды дәлірек анықтауға мүмкіндік беретіндігін көрсетеді. Профессор Л.Қ.Еркінбаева ашық деректердің цифрлық стратегиясын әзірлеуді және оны экологиялық ақпа раттың нақты түрлеріне енгізуді ұсынса [133, 125], Р. Ережепқызы өз еңбектерінде Қазақстан Республикасы үшін қоғамның экологиялық ақпаратқа қол жеткізудегі техникалық қажеттілігін анықтап қана қоймай, оны жалпы қоғамды экологияландыруме байланыстыратын бірыңғай актіні қабыл дауды құптайды. Ал, Д. Бекежановтың тұжырымдауынша, экологиялық ақпаратты цифрландыру мәселелері, қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттің, жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен мүдделерін қорғауға бағытталған құқықтық, экономикалық, ұйымдастырушылық, техникалық шаралар кешені ретінде қарастырған [134].

Қолайлы қоршаған ортаға құқықты жүзеге асыруда қолданылып отырған цифрлық бастамалар экологиялық ақпаратқа қол жеткізуге, қабылданатын заңшығарушылық үрдістерге халықтың қатысуына мүмкіндік беріп отыр. Цифрлық платформалардың жұртшылыққа ашық және қолжетімді болуы экологиялық ақпаратқа деген құқықты іске асыруда маңызды. Қазақстанның цифрлық технологиялық жетістіктерге қатысты ұстанып отырған саясаты аясында цифрлық технологияларды жан-жақты дамыту үшін халықаралық стандарттар мен заманауи әлем талаптарына сәйкес ұлттық заңнама үнемі жетілдірілуде [135, 94].

Демек, цифрлық экономика дегеніміз тек экономикалық көрсеткіштердің ғана сандық форматқа көшірілуі емес, білім беру, денсаулық сақтау, мәдениет сынды әлеуметтік-қоғамдық салалардың да цифрлық платформаға ауысуын қамтитын кең ұғым.

Қазақстанның «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасында екі негізгі мақсаты айқындалған: оның бірі – мемлекеттік құрылым мен экономикалық секторды цифрландыру болса, екіншісі – адам капиталын дамыту мен ұзақ мерзімді перспективаға негізделген инновациялық экожүйе құру. Мәдени саланы сандық форматқа көшіру аталмыш мақсаттың екіншісіне, адам капиталын дамыту бағытына жатады.

Қазақ елі үшін мәдени мұра мен тарихи ескерткіштер ұлттық жәдігер саналады. Мәдени нысандар мен рухани жәдігерлерді киелі, қасиетті санау ұғымы басым.

«Дәстүр мен мәдениет – ұлттың генетикалық коды. Қазақстандық мәдениет мемлекетіміздің әр азаматы үшін отансүйгіштік сезімнің өзегі болуы тиіс. Біз ұлттық мәдениетіміз бен дәстүрлерімізді әр алуандығын және айбындылығын

сақтай отырып, оны қорғауымыз, мұрамызды түйірлеп жинастыруымыз керек», – деген еді бұған қатысты Тұңғыш Президент Н.Ә. Назарбаев.

Сонымен бірге мәдени қоры бай Ә.Қастеев атындағы мемлекеттік өнер музейінде цифрландыру негізгі екі бағыт бойынша бастау алып, көлемді жәдігерлердің 3D көшірмесінің цифрлы архивін жасау үшін арнайы зертхана жасақталған болатын. Осы іспеттес жобалар шаһардағы кітапханаларда да іске асырыла бастады. Бұл жұмыс кітапхана қорындағы әлеуметтік-маңызды құжаттарды цифрландыруға, өңірлердің цифрлы коллекцияларын құруға мүмкіндік беріп отыр. Сонымен қатар археологиялық музей кешендерін, ашық аспан астындағы музейлерді құру бойынша жұмыстар оң нәтижесін көрсеткен.

Елдің мәдени-рухани келбетін қалпына келтіру жұмыстары Қазақстанда 90-жылдардан басталды. 1992 жылдан бастап ҚР Мәдениет министрлігі бірқатар шаралар ұйымдастырып, Ұлттық Кеңеспен бекітілген әлеуметтік-мәдени даму Концепциясы, ҚР Мәдениет министрлігінің «Бүгінгі таңдағы мәдени саясат» Концепциясы қабылданды. Ал 1993 жылғы Ата Заңда елдің мәдениет саласында мақсатты мемлекеттік саясат жүргізу жайлы бап бекітілді. Ал 1996 жылы «Мәдениет туралы» заң қабылданды.

Елде 2000 жыл мәдениетті қолдау жылы деп танылды. Ал 2004 жылы «Мәдени мұра» ұлттық стратегиялық жобасы қабылданып, тарихи-мәдени ескерткіштерді реставрациялау, қалпына келтіру бойынша ауқымды жұмыс басталды.

2014 жылы Қазақстан Республикасының мәдени саясатының тұжырымдамасы жасалды. 2017 жылы «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы бекітіліп, мәдениет объектілерін цифрландыру бағыты жоспарға қойылды.

2017 жылы Қазақстанның тарихи мәдени орындарының географиялық картасын жасау мен тарихи жәдігерлерді сандық форматқа көшіру идеясы Тұңғыш Президент Н.Назарбаевтың рухани жаңғыруға қатысты мақаласында анық айтылды.

«Рухани жаңғыру» бағдарламасы мемлекетіміздің өткені мен бүгінін саралап, қоғамның ұлттық танымнан тамыр алуына соны серпін берген бірегей жобаға айналды.

Тарихи-мәдени мұра нақты экономиканың (қызмет көрсету секторының, тәжірибе экономикасының) дамуына да, әл-ауқат туралы дискурстың қалыптасуына да орасан зор әсер ететін жаңғыртылатын қоғамның маңызды құбылысы болып табылады. Әрине, цифрландыру процестері бұл құбылысқа әсер етеді. Цифрлық орта мұраны сақтау және қайта құру үшін көптеген жаңа мүмкіндіктер туғызып қана қоймайды, сонымен қатар адам әл-ауқатына тікелей әсер ететін жаңа өнімдердің, қызметтердің және инфрақұрылымның кең ауқымын тудырады. Бұл спектрге, мысалы, ойын-сауық (оның ішінде геймификация), білім беру, эстетикалық және имидждік өнімдер кіреді. Өз кезегінде, цифрландыру арқылы жасалған жаңа мүмкіндіктер тарихи-мәдени мұра ұғымының өзін кеңейтуге, жаңа мәдени құндылықтарды жасауға және қалалық кеңістіктерді жаңа мағыналар беруге мүмкіндік береді. Жоба осы екі бағытты процесті (цифрлық саланы дамытуда тарихи-мәдени мұраны

пайдалану/цифрлық құралдарды пайдалана отырып жаңа мәдени нысандар мен құндылықтарды қалыптастыру) зерттеуге бағытталған.

Халықаралық құқықта жер тек табиғи феномен ретінде ғана емес, сонымен бірге аумақ ретінде де орын алады [136]. Мемлекеттің мәдениет саласындағы саясатының бір бөлігі – бұл мәдени мұраны сақтау мен оның келешекке ұрпаққа мінсіз жетуіне мұрындық болу. Мәдени мұраны сақтау дегеніміз инфрақұрылымын жасақтаумен қатар, оның құжаттамалық формасын да жасау: құжат түрінде тіркеу, цифрландыру, каталогын жасау, суретке түсіру, электронды форматқа көшіру, яғни, қоғам мүшелерінің бәріне қолжетімді формада беру мен фиксациялау.

Қазақстан мұражайлары - елдің тарихи-мәдени және табиғи мұрасын жинақтау, зерделеу, сақтау және дәріптеу жөніндегі негізгі әлеуметтік-мәдени институттар. Осыған байланысты мұражай ісін дамытудың қазіргі жай-күйін зерделеу және Қазақстан мұражайлары қызметінің негізгі бағыттарына талдау жүргізу мәселелері өзекті болып табылады.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында 245 мемлекеттік мұражай жұмыс істейді, оның ішінде 17 республикалық деңгейдегі Мұражай, 54 облыстық деңгейдегі Мұражай, 73 аудандық деңгейдегі Мұражай, 97 облыстық және аудандық деңгейдегі филиалдар және 4 жеке мұражай.

Қазақстан Республикасының Ұлттық мұражайы, Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік мұражайы, Ә. Қастеев атындағы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік өнер мұражайы, "Таңбалы" мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы, «Әзірет-Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы және т. б. ірі мұражайлар болып табылады.

Осы мақсатта Қазақстанның киелі орындары мен мәдени жәдігерлерін жаппай сандық, электрондық формаға көшіру басталды. Биыл Қазақстанның жалпыұлттық киелі жерлерінің тізімі 200-ден аса нысанмен толығып, 600-ге жетті.

Елімізде музей ісін жаңғырту мақсатында отандық музей қорындағы экспонаттардың 3D нұсқасы дайындалу үстінде. Қазіргі уақытта Орталық мемлекеттік музейдің алтын және этнографиялық коллекцияларының 1020 жәдігерінің сандық көшірмесі мен 3D форматы жасалды.

Ал Ұлттық музей қорының мемлекеттік каталогы жасалып, музей қорының мемлекеттік каталогына елдің әр түкпірінен жіберілген 40 мыңнан астам дерек енгізіліп, кейбірі мәдени құндылықтар тізіміне қосылды. Каталогтың құрылуына байланысты қазір экспонаттардың 3D үлгісін енгізу оңайлады.

Мәдениет саласындағы цифрландырудың жеткен тағы бір жетістігі – бұл ұлттық электрондық кітапхананың құрылуы. Қазіргі уақытта ҚазНЭБ порталына XIX және XX ғасырда жазылған кітаптардың сканерленген нұсқалары енгізіліп жатыр. Араб, латын қарпімен жазылған кітаптарды қарап, оқуға болады. 2015 жылы электронды кітапханада 22 мың кітап қоры болса, қазір ол 60 мыңға жетті. Былтыр портал контенті 11 мың құжатпен толығып, көшірілген құжаттардың саны 700 мыңнан асты. Қазір бұл порталға 200 мыңнан аса адам кіреді.

Бүгінде Қазақстанның киелі жерлерінің тізімі жасалып, интерактивті картасы құрылуда.

Жаһандану заманында мәдениет – этникалық топтардың ажырамас белгісі әрі жұтылып бара жатқан жаһандану үрдісіне қарсы тұрар қаруына айналды. Сондықтан болса керек мәдени жәдігерлерді сақтау мен қорғауға әлемдік деңгейде мән берілуде. Ал мәдени мұраны сақтаудың заманауи әрі ең тиімді жолы – бұл цифрландыру болып отыр. Қазақстанның да мәдени жетістігін сандық форматқа арқылы әлемге ұсынуы жаһандық көшке ілесуге деген ниетінің жарқын көрінісі.

Қазақстан қоғамының тарихи-мәдени мұрасын сақтауға жаңа көзқарас қалыптастыру оны қамтамасыз ету мен іске асырудың әлеуметтік-саяси басымдықтары кешенін белгілеуді көздейді.

Бұл жерде тарихи-мәдени мұраны сақтау жүйесін жаңғыртудың жалпы қағидаттарынан басқа, оның Қазақстанда қалыптасуының ерекше этнографиялық және тарихи ерекшеліктерін де ескеру маңызды екенін атап өту қажет.

Негізгі әлеуметтік-саяси басымдықтардың ішінде, ең алдымен, Қазақстанда тарихи-мәдени мұраны сақтау процестерін заңнамалық қамтамасыз етудің жүйе құраушы рөлін атап өткен жөн.

Қазіргі уақытта елдегі тарихи-мәдени мұраны реттеуді ұлттық заңнамалық қамтамасыз ету «Мәдениет туралы» Қазақстан Республикасының Заңымен және «Тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін қорғау және пайдалану туралы» Қазақстан Республикасының Заңымен айқындалады.

Практика осы заңнамалық актілер «тарихи-мәдени құндылықтар - тарихи-мәдени мұра» жүйесін қалыптастыратын негізгі ұғымдар мен терминдерді институционалдандыруға өзінің мазмұнымен басым бағытталғанын көрсетеді.

Алайда, бұл процесті реттейтін тетіктердің барлық дерлік кешені атқарушы билік органдарының «заңға тәуелді» нормативтік-құқықтық базасында (Үкімет қаулылары, елдің министрліктері мен комитеттерінің бұйрықтары) жатыр.

Мәселенің бұл жай-күйі олар қабылдайтын шешімдердің ведомствоаралық бытыраңқылығы мен қысқа мерзімділігі проблемасын еңсере алмайды. Сондықтан елдің ұлттық мүдделерін қорғаудың құрамдас бөлігі ретінде тарихи-мәдени мұраны сақтау күшейтілуге және елдің заңнамалық деңгейінде тиісті баптармен қамтамасыз етілуге тиіс екеніне назар аудару керек.

Елдің тарихи-мәдени мұрасын сақтаудың қандай аспектілері тиісті республикалық заңнамада дербес бөлімдер немесе баптар ретінде міндетті түрде көрсетілуі тиіс? Біздің ойымызша, бұл тарихи-мәдени мұра объектілерінің жоғары құқықтық мәртебесін және оның түрлері мен нысандарының толық тізбесін айқындаумен байланысты болуы тиіс. Мұраның республикалық және өңірлік болып қалыптасқан бөлінуі оған мәдениет пен тарих ескерткіштерін жатқызу өлшемдерінің объективтілігі мен айқындығына «диссонанс» енгізіп қана қоймай, сонымен бірге тарихи-мәдени мұраны мемлекет құраушы фактор ретінде бөліп шығару идеясының өзінің әлеуметтік-саяси әлеуетін төмендететететінін айдан анық.

Сондықтан Мұра ескерткіштерінің бірыңғай тізіміне көшу туралы мәселені қарау әділ болар еді. Мұра ескерткіштерінің сақталуы олардың жай-күйіне тиісті мониторингті және реставрациялау шараларын қабылдау үшін қажетті

сараптамалық бағалауды ұйымдастыруды көздейді, яғни ескерткіштерді қорғаудың осы тетіктері мен оларды іске асыру жөніндегі рәсімдер тіркелген.

Сөзсіз, ЮНЕСКО-ның Дүниежүзілік мәдени және табиғи мұраны қорғау және материалдық емес мәдени мұра объектілерін қорғау туралы конвенциясы халықаралық ережелерді қалыптастыруда «драйв» қояды.

Қазақстан үшін ЮНЕСКО бағдарламаларына қатысу әлемдік тізімге бірқатар материалдық және табиғи мұра объектілерінің енуімен белгіленді. Елдің мәдени саясатының бұл маңызды бөлігі Ұлы дала құндылықтарын халықаралық деңгейде танудың жоғары әлеуетіне ие.

Осы тұрғыдан алғанда, ең алдымен, мынадай бағыттар бойынша неғұрлым белсенді қадамдар жасау керек:

Біріншіден, материалдық және материалдық емес мұра арасындағы қолдау шараларындағы теңгерімсіздікті еңсеру.

Қазақстан үшін бұл тәсіл өте жоғары мәнге ие, өйткені мәдени мұраның негізгі бөлігі оның материалдық емес нысандарында неғұрлым айқын көрініс тапқан.

Екіншіден, қазіргі уақытта Қазақстан аумағынан тыс жерде қалған объектілер мен құндылықтарды тарихи-мәдени мұраны сақтау процесіне біріктіру болып табылады.

Үшіншіден, мәдени мұра объектілерін секьюритилендіру процестеріне белсенді қатысу және тану. Бұл құқықтық нысан біртіндеп мұраны заңсыз алып қою мен қуғын-сүргіннен қорғаудың тиімді нормасына айналуда [137, 37-38].

Қорыта келгенде, заңда бекітілген нормаларды талдай келе, археологиялық қазба жұмыстарын жүргізуге берілетін лицензияның мерзімін шектеу қажет. Қазақстан Республикасында 2013 жылға дейін лицензия 1 жылға ғана берілді. Қазіргі таңда қазба жұмыстарымен айналысудың лицензияның мерзімі шектеусіз. Археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу мемлекет тарапынан жоспарланбайды. Яғни, мемлекет тарапынан кімнің қай жерде қандай жұмыс жүргізіп жатқанын анықтау мүмкін болмай отыр.

в) 2019 жылғы Заңында «Қала құрылысы жобаларын келісу» (27-бап), «Археологиялық жұмыстарды жоспарлау» (33-бап), «Мәдени құндылықтарға жататын заттар бар көмбені табу» (35-бап), «Тарихи-мәдени сараптама» (36-бап) деп аталатын баптар енгізілді. Бұл жерде археологиялық жұмыстарға қатысты дер кезінде заңға жаңа бап енгізілді. Біздің пікірімізше, археологиялық қазба жұмыстарына қатысты бұл бағытта заңды жетілдірумен қатар, ведомстволар арасындағы саланы басқару бойынша проблемаларды да шешу қажет.

Біріншіден, – ескерткіштерді қорғау жөніндегі жергілікті «орталықтар» жұмыстарының деңгейі мен сапасы. Екіншіден, тарихи-мәдени мұраларды, археологиялық зерттеулерді лицензиялау және заңдастыру, оларды сақтау істері. Археологиялық жәдігерлерді лицензия мәселесі елімізде шешімін тапааған мәселелердің бірі. Осы ретте «Археология туралы» қоғамға ауадай қажет деп есептеймін.

«Археология туралы» арнайы заңның қабылданбауының салдарынан елімізде қазіргі таңда археологиялық қазба жұмыстарына мемлекет тарапынан бақылау жұмыстары жүргізілмейді, қазба жұмыстары туралы Үкіметке есеп

берілмейді, сондай-ақ, арнайы лицензия беру тәртібі өте осал. Лицензия беру талаптарын күшейту қажет. Ал, бізде Лицензия беру - автоматтандырылған жүйе. Egov.kz сайты арқылы тіркеліп, белгілі бір талаптарды орындаған кез-келген топ (тұлға) археологиялық қазба жұмысымен айналысуға құқылы болып отыр.

Қойылатын талаптары қандай? Біріншіден, археологиялық қазба жұмысымен айналысатын топта тарихшы немесе археолог маман болу керек.

Екіншіден, археологтың еңбек өтілі бар-жоғы 3-5 жыл аралығындағы тәжірибесі болуы тиіс.

Үшіншіден, қазба жұмыстарына қатысты құралдармен бірге ғылым субьектісі ретінде аккредитациядан өткен мекеменің ұсыныс хаты болуы қажет. Осы талаптар негізінде, археологиялық қазба жұмыстарын жүргізуге рұқсат берілуде. Мысалы, кебір археологиялық құрылысқа, жануарларды ұстау, оларды ату, балық аулау және т.б. салаларға лицензия беруді оңайлату немесе хабарлама жүйесіне өтуді қарастыру қажет. Алайда, археологиялық зерттеу саласын шаруашылық коммерциялық қызметпен салыстыруға мүлдем болмайды.

1992 жылғы 2 шілдедегі «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау» ҚР Заңында «Тарихи-мәдени мұраны қорғау, оларды пайдалану саласын қаржыландыру» деп аталатын тарау болатын. Бұл тарау кейіннен 2019 жылғы 26 желтоқсандағы «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» ҚР Заңының қабылдануымен толық алынып тасталды. Бұл әлбетте, дұрыс емес. Заңда тарихи-мәдени мұраны қорғау, оларды қаржыландыру мәселесі дер кезінде қамтамасыз етілуі тиіс. Мысалы, тарихи-мәдени қазынамызды, яғни жәдігерлерді қорғау, сақтау, археологиялық қазба жұмыстарын жүргізуге тікелей жауапты екі министрлік бар. Біріншісі – Ғылым және жоғары білім министрлігі, екіншісі - Мәдениет және спорт министрлігі. Біріншісі ғылыми тұрғыдан зерттеу жүргізсе, екіншісі тарихи мұраларға қатысты қазба жұмыстарымен айналысады. Екеуі екі бағытта қаржыландырылады. Ал, елімізде қазба жұмыстарымен айналысу үшін лицензия алған 100-ден астам ұйым бар. Үкімет тарапынан қомақты түрде қаржыландырылатын ұйымдардың жұмысының атқарылып жатқандығы туралы есеп министрліктер тарапынан бақыланбайды. Осы ретте, Тарихи-мәдени мұраларды, тарихи жәдігерлерді сақтау, қорғау, археологиялық қазба жұмыстарын жүргізуді мемлекеттік реттеудің құқықтық тетіктері дұрыс жолға қойылуы тиіс.

Елдегі тарихи-мәдени мұраны сақтаудың бірқатар белгіленген проблемаларын жеңуді мынадай бірінші кезектегі шешімдерді қабылдаумен байланыстырған орынды.

Біріншіден, қазақ халқының тарихи-мәдени мұрасын сақтаудың институционалдық негіздерін қалыптастырудың практикалық тәжірибесі осы процестің қазіргі заманғы қазақстандық қоғамның мемлекет құратын міндетті элементі ретіндегі стратегиялық бағыттылығын алдын ала айқындайды.

Екіншіден, тарихи-мәдени мұраны Жаңа Қазақстанның әлеуметтік-саяси негізіне ықпалдастырудың жоғары тиімділігіне қол жеткізу қоғамдық сананы жаңғыртудың ауқымды процестерін жеделдетуге, оларды республикалық және

өңірлік, салалық және халықаралық деңгейлерде үйлестіруге ықпал ететін болады.

Үшіншіден, елдегі мәдени саясатты жаңғырту қазақ халқының тарихи-мәдени мұрасын сақтау процесін «толассыз» және икемді басқару жүйесін қалыптастырумен қатар жүруі тиіс. Бұл жерде Франция, Ұлыбритания және Германия сияқты еуропалық елдердің көпжылдық бай тәжірибесіне назар аударған жөн [138, С.75-76].

Бұл Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігін қайта құрылымдауды және оның құрамында Мәдени мұра комитетін (департаментін) құруды көздейді.

Төртінші. Ескерткіштер мен тарихи-мәдени мұра объектілерінің сақталуын қамтамасыз етудің халықаралық тәжірибесі қалыптасқан қаржылық негізмен сипатталады. Сондықтан тарихи-мәдени мұраны сақтау бағдарламаларын, оның ішінде республикалық және өңірлік бюджеттеу есебінен қаржыландырудың әртараптандырылған жүйесін құруға объективті қажеттілік пісіп жетілді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл диссератциялық жұмыста Қазақстан Республикасын Қазақстан Республикасындағы тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің құқықтық режимінің мәселелері осы саладағы ұлттық және шетелдік заңнаманы талдай отырып, кешенді түрде зерттелді. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде келесідей негізгі қорытындыларға қол жеткізілді. :

Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді құқықтық қорғаумен байланысты заңнаманың қалыптасуы мен дамуы кезеңдерінің ерекшеліктері анықталды, кеңестік кезеңнен тәуелсіздік алған жылдарға дейінгі кезең халықаралық мәдени

және ғылыми ынтымақтастықтың қалыптасуымен ерекшеленеді, мәдениетті дамыту және халықтың тарихи-мәдени мұрасын сақтау саласындағы халықаралық ұйымдарға мүше болып қосылды.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алған жылдардағы кезеңінде тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің құқықтық-жай күйі, мәдени мұра объектілерін пайдалану мен қорғауды мемлекеттік бақылау жүйесі, тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің құқықтық режимі жан-жақты жетілдірілді.

Қазіргі кезең мәдени мұра объектілерінің және олардың орналасқан жерлерінің қазіргі жағдайын реттеудегі мемлекеттік саясатын кешенді талданып, заңнамалық база қайта жетілдірілді.

1992 жылғы 2 шілдедегі «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» ҚР Заңында лицензиялау ұғымына анықтама берілмеген. Ал, қазіргі қолданыстағы «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» 2019 жылы 26 желтоқсанда қабылданған Заңның 12-бабына сәйкес лицензиялау деп тарихи, мәдени ескерткіштеріне туынды ретіндегі ғылыми-реставрациялық жұмыстарды және (немесе) археологиялық жұмыстарды жүзеге асыратын қызмет түрі танылады. Осы ретте, тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану саласында «лицензия» ұғымы жаңалық болып енді.

Лицензия – лицензиар жеке немесе заңды тұлғаға, сондай-ақ қызметінің нысанасы қаржылық қызметтер көрсету болып табылатын шетелдік заңды тұлғаның филиалына қауіптіліктің жоғары деңгейімен байланысты лицензияланатын қызмет түрін не лицензияланатын қызметтің кіші түрін жүзеге асыруға беретін бірінші санаттағы рұқсат.

Елімізде мемлекет тарапынан бұл қатынастар бойынша жоспарлау мен шешімдер қабылдаудың арнайы жүйесі жоқ, қазба жұмыстарын жүйелеу реттелмеген. Осы ретте, археологиялық қазба жұмыстарына мемлекет тарапынан бақылау жұмыстарын күшейтуді ұсынып отырмыз. 2019 жылғы 26 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Заңы еліміздегі археологиялық мұраларды сақтау тәртібі қарастырылмаған. Заңда жүргізілетін қазба жұмыстарын жүйелеу мәселесі туралы арнайы бап жоқ.

Тарихи-мәдени мұраларды зерделеу және сақтау істерінің заңнамалық жағы. Оның ішінде археологиялық зерттеулерді лицензиялау мәселесі өте қысқа мерзімде реттелуі қажет.

Қазіргі таңда қазба жұмыстарымен айналысудың лицензияның мерзімі шектеусіз. Археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу мемлекет тарапынан жоспарланбайды. Яғни, мемлекет тарапынан кімнің қай жерде қандай жұмыс жүргізіп жатқанын анықтау мүмкін болмай отыр.

2019 жылғы Заңында «Қала құрылысы жобаларын келісу» (27-бап), «Археологиялық жұмыстарды жоспарлау» (33-бап), «Мәдени құндылықтарға жататын заттар бар көмбені табу» (35-бап), «Тарихи-мәдени сараптама» (36-бап) деп аталатын баптар енгізілді. Бұл жерде археологиялық жұмыстарға қатысты дер кезінде заңға жаңа бап енгізілді. Біздің пікірімізше, археологиялық қазба жұмыстарына қатысты бұл бағытта заңды жетілдірумен қатар, ведомстволар арасындағы саланы басқару бойынша проблемаларды да шешу қажет.

«Археология туралы» арнайы заңның қабылданбауының салдарынан елімізде қазіргі таңда археологиялық қазба жұмыстарына мемлекет тарапынан бақылау жұмыстары жүргізілмейді, қазба жұмыстары туралы Үкіметке есеп берілмейді, сондай-ақ, арнайы лицензия беру тәртібі өте осал. Лицензия беру талаптарын күшейту қажет. Археологиялық салаларды шаруашылық немесе коммерциялық қызмет салаларымен теңестіруге мүлдем келмейді. Лицензия беру талаптарын күшейту қажет.

Археологиялық қазба жұмыстармен тағылымдамадан өткен немесе кәсіби білікті маманның ғана құқығы бар. Және де археологтарға жүктелетін жауапкершілік те жоғары болуы тиіс. Осы аталған міндеттерді орындуа үшін Қазақстан Республикасының тарихи-мәдени мұраларын қорғау және пайдалану жөніндегі нормативтік-құқықтық актілері мен ережелеріне тиісті түрде түзетулер мен өзгерістер енгізілуі қажет.

Мәдени құндылықтарымызды дәріптеп, рухани мұраларымызды қайта жаңғырту, тарихи-мәдени нысандар мен объектілерін сақтау, қорғау оларды ұлғайту, әлемдегі дамыған 30 елдің қатарына ену сақтау мақсатында «Рухани жаңғыру» бағдарламасы жарық көрді. Ұлттық деңгейдегі ауқымды жоба шеңберінде «Туған жер» бағдарламасы, «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы, «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» жобасы, «Қазақстанның 100 жаңа есімі» жобасы, музей экспонаттарының цифрлық каталогы және ұлттық электрондық кітапхана қоры пайда болды, тарихи және мәдени жәдігерлерді цифрландыру жүйесі жолға қойылды.

2019 жылғы 26 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Заңымен тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер жылжымайтын мүлік объектісі ретінде қарастырылады. Азаматтық кодекстің 117-бабына сәйкес жылжымайтын мүлікке (жылжымайтын заттар) жер учаскелері, ғимараттар, құрылыстар, көпжылдық екпелер және жермен тығыз байланысты өзге мүлік, яғни орнынан олардың мақсатына сай емес шығынсыз ауыстыру мүмкін болмайтын объектілер жатады. Ерекше қорғауды талап ететін тарихи-мәдени мәдени-мұра объектілері мен жер учаскесі ажыратылмайды және біріккен бұл объект жеке меншікте де, мемлекеттік меншікте де емес, билік ету құқығы тек халыққа тиесілі және халықтың меншігінде болады. Мемлекеттік немесе жеке меншікте болған жағдайда да ол меншік иелерінің құқықтары шектеулі нысанда жүргізіледі. Тарихи-мәдени мақсаттары жерлер мен оның үстіндегі тарихи-мәдени мұра объектілері мемлекеттік тізімге міндетті түрде енгізіліп, мемлекет бақылауында болуы қажет.

«Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» ҚР 1992 жылғы 2 шілдедегі Заңында «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану саласын қаржыландыру» деп аталатын тарау болатын. Кейіннен 2019 жылғы 26 желтоқсандағы «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» ҚР Заңының қабылдануымен бұл тарау толық алынып тасталды. Қазіргі қолданыстағы Заңға «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану саласын қаржыландыру» бойынша тарау қайта енгізуді ұсынамыз.

2014 жылы 4 қарашада Қазақстан Республикасының мәдени саясатының тұжырымдамасы туралы ҚР Президентінің Жарлығына қол қойылды. Мәдени саясаттың тұжырымдамасы отандық мұражайлар мен қорық-мұражайлардың қызметін айтарлықтай кеңейтуді көздеді. Олардың жұмысының форматы тарихи ғылыммен, археологиямен, қайта жаңғыртумен, өнертанумен, этнографиямен тығыз байланыстыруға бағыттауды көздейді. Қазақстан мұражайлары зерттеу қызметі, ғылым, мәдени ақпарат пен шығармашылық инновацияның тірек орталықтарына айналуы тиіс.

Қазіргі уақытта мәдени саясат және жаңа сын-қатерлер мен мүмкіндіктерге бейімделіп, өзгеру үстінде. Тұрақты даму, инклюзивтілік, цифрлық трансформация, мәдени индустрияларды дамыту – осы тенденциялардың барлығы мәдени қоғамды қалыптастыру және қолдау тәсілдеріне әсер етеді. Жаңа шындыққа бейімделу және қоғамның өзгермелі қажеттіліктеріне назар аудару мәдени саясатқа неғұрлым жаңа, серпінді және мақсатты қоғамды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Мәдениет саясаты да жаһандық экологиялық сын-қатерлерді ескере отырып, өзінің басымдықтарын өзгертіп келеді. Экологиялық тұрақтылық маңызды аспектке айналып, мәдени-бұқаралық іс-шаралар мен фестивальдар қоршаған ортаға теріс әсерді азайту бағытында ұйымдастырыла бастады.

ҚР Жер кодексінің 145-бабының 2-тармағына атап айтсақ, сәулет, қала құрылысы, мәдени мұра объектілері құрылыс және құрылыс істері жөніндегі уәкілетті орган жерді пайдалану мен қорғауды мемлекеттік бақылауды ұйымдастыруды және оны жүзеге асыру тәртібін реттейді деп толықтыру қажет. Бұл міндеттерді орындау үшін Қазақстан Республикасының тарихи-мәдени мұраларын қорғау және пайдалану жөніндегі нормативтік-құқықтық актілері мен ережелеріне тиісті түзетулер енгізу қажет.

«Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық құрылысы туралы» Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 8 желтоқсандағы Заңына тарихи қала ұғымын енгізу ұсынылады. Осы жерде тарихи қалаға анықтама беруге болады. Тарихи қала дегеніміз Қазақстан Республикасының тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілген тарихи-мәдени мұра объектілері орналасқан, сәулет, тарих және мәдениет, тарихи жоспарлау, археологиялық мәдени қабат және табиғи-мәдени ландшафт ескерткіштерінің сақталуы маңызды аумақ болып табылады. Тарихи қала аумағы тарихи-мәдени мұра объектілері орналасқан аумақ болып танылғандықтан мемлекеттік қаржыландыруды және мемлекеттік бақылауды талап етеді. Тарихи қалалар елімізде туризмды дамытудың негізгі көзі деп есептелуіс тиіс.

Қазақстан - көптеген тарихи және мәдени, географиялық ескерткіштері бар, тарихи және мәдени мұраға бай мемлекет, ал бұл мәдени туризмнің сәтті дамуының кепілі десе болады. Осыған орай, тарихи-мәдени мұраны мәдени туризмді дамыту үшін белсенді қолдану, тарихи және мәдени ескерткіштерді туризм инфрақұрылымының маңызды бір бөлігі ретінде қарастыру қажет.

Қойылған мақсаттардың шешілуінің толықтығын бағалау. Нақты диссертациялық жұмыста қойылған міндеттер тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге қатысты отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерін, Қазақстан

Республикасы мен шет мемлекеттердің құқықтық актілерін, сондай-ақ халықаралық шарттар мен келісімдерді талдау арқылы толық шешілді. Зерттеу жұмысында тарихи-мәдени мақсатына арналған жерлердің құқықтық режимінің мәселелері кешенді зерттелді. Тарихи-мәдени мақсаттағы жердерді пайдалану және қорғау саласындағы халықаралық және ұлттық заңнамаға құқықтық талдау жүргізілді. Зерттеу қорытындылары бойынша Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнаманы жетілдіру бойынша теориялық және практикалық ұсыныстар мен ұсынымдар әзірленді.

Нәтижелерді нақты пайдалану бойынша ұсынымдар мен бастапқы деректерді әзірлеу. Зерттеу барысында алынған нәтижелер, ережелер мен қорытындылар мемлекеттің заң шығару қызметінде, сондай-ақ мемлекеттік органдардың қызметінде қолдануға ұсынылады. Диссертациядағы нәтижелер жер, тау-кен және экологиялық құқық бойынша жоғары оқу орындарында тиісті оқу курстарын дайындау кезінде, сондай-ақ «Құқықтану» мамандығы бойынша оқу құралдарын әзірлеуде пайдаланылуы мүмкін.

Іске асырудың техникалық-экономикалық тиімділігін бағалау. Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану және қорғау саласындағы қатынастарды құқықтық реттеуді зерттеу және талдау заңнаманың жер, су, тау-кен, экологиялық салаларын жетілдіру жолдарын айқындауға, маңызды табиғи ресурс, құқық қорғау объектісі ретінде тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер және оның үстінде орналасқан тарихи-мәдени мұра объектілерін пайдаланудағы жаңа басымдықтарды айқындауға мүмкіндік береді.

Орындалған жұмыстың ғылыми деңгейін нақты саладағы үздік жұмыстармен салыстыру. Теориялық және қолданбалы нәтижелер берген бұл зерттеу қазіргі ғылыми деңгейге сәйкес келеді. Диссертация авторы тарихи-мәдени мақсататғы жер құқығының теориясына белгілі бір үлес қосты:

• тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану мен қорғау саласындағы қатынастарды халықаралық құқықтық реттеудің негізгі кезеңдері ашып қарастырылды;

• тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану мен қорғау туралы заңнамасының дамуы мен қалыптасуы кезеңдерге бөлініп және оның қалыптасуы мен дамуына халықаралық құқықтың әсері анықталды.;

• «Тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер», «тарихи-мәдени мақсаттаны жерлердің құқықтық режимі» ұғымына авторлық анықтама ұсынылған;

• тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің құқықтық реттеу объектісі ретіндегі ерекшеліктері және Қазақстан Республикасында тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге меншік құқықтары мен өзге де құқықтарды жүзеге асыру механизмін жетілдіру жолдары тұжырымдалды;

• тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану және қорғау саласындағы қатынастарды мемлекеттік реттеу және зерттелетін саладағы Қазақстан Республикасы мемлекеттік органдарының қызметін жетілдіру бойынша практикалық ұсыныстар әзірленді;

• тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану және қорғау саласындағы шет мемлекеттердің заңнамасына салыстырмалы талдау жүргізілді, Қазақстан

Республикасының заңнамасын жетілдіруге бағытталған теориялық ережелер мен практикалық ұсыныстар әзірленді.

Зерттеуде қойылған мәселелер жер заңнамасының басқа салаларының қазіргі даму деңгейін ескере отырып, мүмкін болатын барынша толықтықпен шешілді: Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына өзгерістер мен толықтырулар енгізу негізделген.

Әзірленген теориялық және практикалық ұсыныстар отандық жер құқығы саласында бұрын зерттеп, қарастырылмаған.

Жұмыстың нәтижелері Ауыл шаруашылығы министрлігінің, жергілікті атқарушы және өкілді органдардың, сот органдарының практикалық қызметінде тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану мен қорғауды қамтамасыз ету мәселелерін шешу кезінде пайдаланылуы мүмкін.

Теориялық аспектілер заң шығару қызметінде тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану мен қорғау саласындағы қатынастарды реттеудің құқықтық проблемаларын одан әрі теориялық зерттеулерде; жоғары оқу орындары мен колледждерде оқу процесінде, қолданыстағы жер заңнамасын жетілдіруде өзінің оң нәтижесін береді;

Қорытындылай келе, тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану мен қорғауды құқықтық қамтамасыз етудің жекелеген аспектілері И.Э. Мартыненко және К.М. Широков сияқты ғалымдардың еңбектерінде зерттелгенін атап өткен жөн.

Ғылыми зерттеу жүргізіліп отырған диссератциялық еңбектің өзге жұмыстардан ерекшелігі және бірқатар іргелі айырмашылықтары бар.

Диссертациялық зерттеу қолданыстағы «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Заңы, Қазақстан Республикасының Жер кодексі, «Мәдениет туралы» Заңын, тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану және қорғау саласындағы нормативтік құқықтық актілерге барлық өзгерістер мен толықтыруларды, сондай-ақ ТМД және өзге де алыс-жақын елдердің заңнамасын қоса алғанда жәнене оны қолдану практикасы негізінде орындалды. Зерттеуде тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану мен қорғау саласындағы халықаралық және ұлттық заңнаманың қалыптасуы мен дамуы, тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің құқықтық режимінің мазмұны, тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерге жіне оның үстінде орналасқан тарихи-мәдени мұра объектілеріне заттық құқықтарды іске асыру ерекшеліктері, Қазақстан Республикасында тарихи-мәдени мақсаттағы жерлерді пайдалану және оларды қорғау саласындағы қатынастарды мемлекеттік реттеудің мазмұны зерделенді, сондай-ақ, зерттеліп отырған салада қолданыстағы заңнаманы жетілдіру жолдары, практикалық ұсынымдар берілді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. «Қазақстан Республикасы мәдени саясатының 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 250 қаулысы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000250.

2. «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2019 жылғы 26 желтоқсандағы № 288-VI ҚРЗ.

«Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1900000288#z6.

3. «Қазақстан Республикасының Жер кодексі» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 20 маусымдағы N 442 Кодексі. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K030000442_#z142.

4. ҚР Президентінің Ұлттық құрылтайдың үшінші отырысында сөйлеген сөзінің толық мәтіні. https://elorda.info/ru/sayasat/r-prezidentini-ltty-ryltajdy-shinshi-otyrysynda-s-jlegen-s-zini-toly-m-tini.

5. Культура Казахстана: традиции, реальность, поиски. Алма-Ата, 1996. с. 45.

6. Европейская конвенция Совета Европы «Об охране археологического наследия» (пересмотренная). — Валлетта, 16 января 1992 г. // archaeology-russia.org/laws/ets66.shtml.

7. Богуславский М.М. Мәдени құндылықтарды халықаралық қорғау. - М.: Халықаралық. қарым-қатынас, 1979. - 192 с.;

8. Конвенция о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта (1954 г.) // www.unesco.ru/docs/gaaga.pdf; Конвенция о мерах, направленных на запрещение и предупреждение незаконного ввоза, вывоза и передачи права собственности на культурные ценности (1970 г.) // www.unesco.ru/docs/conv_vyu.pdf; Конвенция об охране всемирного культурного и природного наследия (1972 г.) //unesco.ru/docs/convention.pdf; Конвенция об охране подводного культурного наследия (2001 г.) // unesco.ru/docs/russconv.pdf; Конвенция об охране нематериального культурного наследия (2003 г.) // www.unesco.ru/docs/intangible-convention.pdf; Конвенция об охране и поощрении разнообразия форм культурного самовыражения (2005 г.) // unesco.ru /files/docs/Convention_Diversity %20of%20Cultural% 20 Expressions_2005_official_rus.pdf.

9. Ратифицированные документы: конвенция ЮНЕСКО по культуре и МОТ — по трудовым отношениям (1999) // Всемирный доклад по культуре. 2000+: Культурное многообразие: конфликт и плюрализм. — М.: МАГИСТР-ПРЕСС: ЮНЕСКО, 2000. — С. 338;

10. Бученаки М. План действий ЮНЕСКО по консервации и реставрации памятников культуры // Всемирный доклад по культуре. 2000+: Культурное многообразие: конфликт и плюрализм. — М.: МАГИСТР-ПРЕСС: ЮНЕСКО, 2000. — С.146.

11. Казахстан на пороге нового рывка вперед в своем развитии. Стратегия вхождения Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана // Казахстанская правда. — 2006. — 2 марта (№ 45—16).

12. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Қазақстан Республикасының Президенті - Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2012 жылғы 14 желтоқсан.

13. Деятельность Представительства ЮНЕСКО в Казахстане unesco.kz / publications / newsletter/news3rus.pdf.

14. World Heritage List // whc.unesco.org/en/list.

15. Карл БАЙПАҚОВ, Қазақтың Ә.Марғұлан атындағы Археология институтының директоры. «Қазақ даласында 500-ге жуық қала болған» https://on.kz/person/qazaq-dalasynda-500-ge-zuyq-qala-bolgan-2431/.

16. Информационное агентство «Казахстан сегодня» (Kazakhstan Today) / Астана. 23 октября 2007 // kt.kz/index.php?lang=rus&act=arch&uin=1133168658&chapter=1153428993&n_date=2007-10-23.

17. А. Ауганбай, Б. Калымбек. К вопросу о становлении и развитии законодательства об охране земель историко-культурного назначения Республики Казахстан : международный и национальные аспекты. Том 86 № 2 (2018): ВЕСТНИК КазНУ Серия юридическая. https://bulletin-law.kaznu.kz/index.php/journal/issue/view/36.

18. Деятельность Представительства ЮНЕСКО в Казахстане unesco.kz/publications/newsletter/news3rus.pdf.

19. Мартыненко И.Э. Международная и национальные правовые системы охраны историко-культурного наследия государств –участников СНГ: учеб. пособие. М.: ИКД «Зерцало-М, 2012. –С. 299.

20. «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Заңы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1200000527#z61.

21. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз (2022.19.09. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029.

22. «100 нақты қадам. Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 20 мамырдағы бағдарламасы». «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000100.

23. Кайжакпарова А.Б. Объекты культурного наследия в системе государственной охраны (анализ действующего законодательства). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35481232&pos=6;-106#pos=6;-106.

24. Указ Президента Республики Казахстан. О Государственной программе «Культурное наследие» на 2004-2006 годы от 13 января 2004 года N 1277 (утратил силу) \\ http://adilet.zan.kz.

25. Правительство Республики Казахстан. О проекте Указа Президента Республики Казахстан "О Концепции культурной политики Республики Казахстан": Постановление от 22 сентября 2014 года № 998О\\ http://adilet.zan.kz.

26. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. Казахстанская правда. 2017. 12 апреля.

27. «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Қазақстан Республикасының 1992 жылғы 2 шілдедегі N 1488-XII Заңы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z920002900_.

28. Сергеев А. П. Гражданско-правовая охрана культурных ценностей в СССР.Л., 1990. С. 20—21, 34—36 ; Михайлова Н. В. Государственно-правовая

охрана историко-культурного наследия России во второй половине XX века. М., 2001. С. 18.

29. Дьячков А. Н. Памятники истории и культуры в системе предметного мира культуры // Памятник и современность : Вопросы освоения историко-культурного наследия / [ред.-сост. П. В. Боярский]. М., 1987. С. 52 ; Боярский П. В. Введение в памятниковедение. М., 1990. С. 17-60.

30. Богуславский М. М. Культурные ценности в международном обороте: правовые аспекты. М., 2005. С. 31.

31. Александрова М. А. Гражданско-правовой режим культурных ценностей в Российской Федерации : дис… канд. юрид. наук. СПб., 2007. С. 48; Клебанов Л. Р. Памятники истории и культуры: правовой статус и охрана : монография. 2-е изд. М., 2015. С. 12-14.

32. Министерство культуры и спорта Республики Казахстан. Об утверждении Правил выявления, учета, придания и лишения статуса памятников истории и культуры: Приказ от 30 марта 2015 года № 118. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 8 мая 2015 года № 10992// "Казахстанская правда" от 25.06.2015 г. № 118 (27994).

33. Сергеев А. П. Гражданско-правовая охрана культурных ценностей в СССР.Л., 1990. С. 20—21, 34—36 ; Михайлова Н. В. Государственно-правовая охрана историко-культурного наследия России во второй половине XX века. М., 2001. С. 18.

34. Александрова М. А. Гражданско-правовой режим культурных ценностей в Российской Федерации : дис… канд. юрид. наук. СПб., 2007. С. 48; Клебанов Л. Р. Памятники истории и культуры: правовой статус и охрана : монография. 2-е изд. М., 2015. С. 12-14.

35. A. Auganbai, B. Kalymbek, G.K. Shulanbekova,A.A. Urisbaeva and R. Yerezhepkyzy. Protection of Objects of Historical and Cultural Heritage: Legal Problems and the Application of Information Technologies. Environmental Policy and Law, 49/6 (2019). P. 386.

36. Приказ Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 30 марта 2015 года № 118. Об утверждении Правил выявления, учета, придания и лишения статуса памятника. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. // https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500010992.

37. Медведев Е.В. «Культурные ценности как предмет государственноправового регулирования» // Юридическая научная библиотека издательства «СПАРК» - 2004., С. 128.

38. Рыбак К.Е. «Музей в нормативной системе (Историко-культурный анализ)» Автореф. Дис. Доктора культ. Наук., 24.00.03, Москва - 2006.,С 3.

39. Сергеев А.П. Гражданско-правовая охрана культурных ценностей в СССР. Л.: Издательство Ленинградского университета - 1990.

40. Мазенкова А.А. Культурное наследие как самоорганизующаяся система: Автореф. дис. канд. философ.наук: 24.00.01. Тюмень - 2009., С. 12.

41. Панфилов А.Н. Культурные ценности и объекты культурного наследия: проблема унификации понятий (часть 1) // Право и политика, №2 – 2011.

42. Бойко И.Г. Культурные ценности и объема культурного наследия : проблема унификации понятий // Институт сферы обслуживания и предпринимательства (филиал) Донского государственного университета, Шахты - 2014г.

43. Сабитов Т.Р. Понятие и виды культурных ценностей по российскому законодательству // Южноуральский юридический вестник №3. - 2000., С 9.

44. Шуланбекова Г., Ауғанбай А., Оспанова Д.А. Тарихи-мәдени мақсатына арналған жерлердің құқықтық жағдайының жалпы сипаттамасы. Том 85 № 1 (2018): Вестник КазНУ Серия Юридическая. https://bulletin-law.kaznu.kz/index.php/journal/issue/view/24.

45. «Мәдениет туралы» Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 15 желтоқсандағы N 207 Заңы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z060000207_.

46. «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 10 маусымдағы N 6-I Заңы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z960000006_#z37.

47. Алиясова В. Н. Музеи Северного и Восточного Казахстана как центры сохранения и популяризации палеонтологических коллекций: автореф. дис. ... канд. культурологии [Электронный ресурс]. – Кемерово, 2009. – 25 с. – URL: http://cheloveknauka.com/muzei-severnogo-i-vostochnogo-kazahstana-kak-tsentry-sohraneniya-ipopulyarizatsii-paleontologicheskih-kollektsiy-1.

48. Ибраева А.Ғ. Қазақстандағы музей ісі: қалыптасуы мен дамуының тарихи тәжірибесі (1831–2006 жж.): автореф. дис. д-ра ист. наук. – Астана: [б. ж.], 2010. – 43 с.

49. Мусаханова М. З. Развитие музеев Казахстана (1991–2001): автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Алматы, 2007. – 30 с.

50. Санақұлова Б. Қ. Қазақстан Республикасындағы музей құрылысы мен қызметі: (1991–2004 жж.): автореф.дис. ... канд. ист. наук. – Орал, 2006. – 30 б.

51. Тайман С. Т. Қазақстандағы музей ісінің дамуы; тәжірибелері мен проблемалары (1946–1970 жж.): дис. автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Қарағанды, 2000. – 30 б.

52. Официальный сайт Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – URL: https://stat.gov.kz/official/industry/21/statistic/7.

53. А.К. Сатубалдин. Музейный мир Казахстана : основные направления деятельности. ISSN 2078-1768. ВЕСТНИК КемГУКИ 52/2020 г. С. 122-123. https:// cyberleninka.ru/article/n/muzeynyy-mir-kazahstana-osnovnye-napravleniya-deyatelnosti/viewer.

54. «Қазақстан Республикасының музей қорын қалыптастыру және күтіп ұстау қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2016 жылғы 13 мамырдағы № 129 бұйрығы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1600013815.

55. Алиясова, В.Н. Музейное дело в Северном и Восточном Казахста- не в конце XIX – первой половине XX вв. / / В.Н. Алиясова // Известия АлтГУ. Серия историческая. – Барнаул, 2008. – № 4.1. – С. 7–9.

56. ««Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» Қазақстан Республикасының Заңына өзгеріс енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 8 мамырдағы N 247 Заңы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000247_.

57. «Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 22 желтоқсандағы N 326-I Заңы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000326_#z10.

58. «Синицин, В.О. Европейский опыт витализации объектов культурного наследия»// Мир искусств: Вестник Международного института антиквариата. – 2013. – №4. – С.40 – 47.

59. Тлимахова Д., Езиев М.И. «Земля как природный ресурс». «Экономика и социум» №10(53) 2018 www.iupr.ru https://cyberleninka.ru/article/n/zemlya-kak-prirodnyy-resurs/viewer. С. 573.

60. Хаджиев А.Х. Земельное право Республики Казахстан (Общая часть). - Алматы: «Данекер». 2001.—298 с.

61. см. подробно Шамсумова Э.Ф. Правовые режимы (теоретический аспект): дис. . канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2001. - 213 с.; Родионов О.С. Механизм установления правовых режимов российским законодательством: дис. . канд. юрид. наук. Саратов, 2001. - 157 с.;Горленко В.А. Режим правового регулирования (теоретико-прикладной аспект): дис. . канд. юрид. наук. СПб, 2002. -258 с.; Султыгов М.М. Конституционно-правовой режим ограничения государственной власти: дис. . докт. юрид. наук. СПб, 2005. - 389 с.

62. Лисина Н.Л. Правовой режим земель поселений: учебно-практическое пособие / Наталья Леонидовна Лисина; [отв. ред. О. И. Крассов]. – М.: Дело, 2004. – 296 с.

63. Алексеев С. С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве. – М., 1989.– С.186.

64. Краснов Н .И. Правовой режим земель специального назначения. – М., 1961. – С. 78.

65. Косанов Ж.Х. Особенности управленческих, охранительных и вещных правоотношений по поводу земли // Проблемы развития и унификации экологического и аграрного законодательства Казахстана и стран СНГ в контексте интеграционных процессов. – Алматы: Лем, 2005. – С. 243-255.

66. Толеугалиев С.Т. Правовой режим земель транспорта в Республике Казахстан: Дис. канд. юрид. наук. 12.00.06 - Алматы, 2007. - 158 с., с.5379, с.53.

67. Широков К.М. Правовой режим земель историко-культурного назначения в городах федерального значения: дисс. на соиск. степ. к.ю.н., М., 2012. -199с.

68. Р.Е. Умербаева. Понятие и состав земель городов республиканского значения. Вестник КазНУ. Серия юридическая. No 4(52). 2009 г. С. 155.

69. Приказ Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 29 декабря 2014 года № 156. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 31 января 2015 года № 10171. Об утверждении Правил определения и режима использования охранных зон, зон регулирования застройки и зон охраняемого природного ландшафта объектов историко-культурного наследия//"Казахстанская правда" от 19.05.2015 г. № 91 (27967).

70. Богомяков И.В. Предмет охраны объекта культурного наследия: земельно-правовой аспект. Имущественные отношения в Российской Федерации. № 4 (115) 2011. С.56.

71. Матеи У., Суханов Е. А. Основные положения права собственности. М. : Юристъ. 1999- 384 с.

72. Братусь С. Н. Предмет и система советского гражданского права. М. : Юрид. лит. 1963. -123 с.

73. Сулейменов М.К., Скрябин Вещные права в Республике Казахстан.

74. Дусипов Е. Ш. Жерге жеке меншік құқығының негіздері. Заң ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты. –Алматы, 2001. –28 б.

75. «Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі» Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 2 қаңтардағы № 400-VI ҚРЗ Кодексі. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100000400.

76. И.Э. Мартыненко. Право и формы собственности на памятники культурного наследия Украины и историко-культурные ценности Республики Беларусь, С. 96.

77. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-XIII. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_#z214.

78. Савельев А.А. Ограничения и обременения права собственности : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Краснодар, 2007. С. 8.

79. Приказ Министра культуры и информации Республики Казахстан от 20 августа 2007 года N 219. Об утверждении Правил проведения историко-культурной экспертизы// Бюллетень нормативных правовых актов центральных исполнительных и иных государственных органов Республики Казахстан, октябрь 2007 г. N 10, ст. 287.// Казахстанская правда" от 25.06.2015 г. № 118 (27994).

80. А. Ауганбай. Правовое регулирование земель историко культурного назначения в Республике Казахстан. Материалы XVI международна научнапрактична конференция. Ключови въпроси в съвременната наука – 2020. 15 - 22 април 2020 г. Volume 5. София «Бял ГРАД-БГ ОДД» 2020 год. С. 51.

81. И.Э. Мартыненко. Собственность на объекты культурного наследия. https:// cyberleninka.ru / article / n / sobstvennost – na – obekty - kulturnogo-naslediya / viewer. С. 75.

82. Скрябин, С.В. Вещное право: учебное пособие / С.В. Скрябин. – Алматы: Научно-издательский центр КОУ, 2009. – 292 с.; Косанов, Ж.Х. Право

собственности и иные права на землю: научное издание / Ж.Х. Косанов. – Астана, 2009. – 368 с.

83. Гражданское право. Общая часть: курс лекций; под редакцией д-ра юрид. наук, проф. А.Г. Диденко. – Алматы: Издательство "Нур-пресс", 2006. – С. 373.

84. Гражданское право : учеб. / С.С. Алексеев [и др.] ; под общ. ред. С.С. Алексеева. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Проспект ; Екатеринбург : Ин-т част. права, 2009. С. 125.

85. «Мемлекеттік мүлік туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 1 наурыздағы N 413-IV Заңы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000413#z63.

86. Идрышева С.К. Реализация конституционной новеллы о праве собственности народа Казахстана на природные ресурсы. // Вестник ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. Серия Право. Том 145 № 4 (2023). С. 59-72; https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36065002.

87. Идрышева С.К. «Особенности института «право народа Казахстана на природные ресурсы» Информационная система «Параграф».

88. Всеобщая декларация прав человека (принята Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948 г.) // Собрание Законодательства РФ. 1995. № 11. Ст. 10.

89. Д.В. Тропина, Т.С.Лебедева, А.М. Сурикова. Ограничения осуществления прав на земли историко-культурного назначения. ПРАВО И ГОСУДАРСТВО: теория и практика. 2022. № 12(216). С.176.

90. Стратегический план Министерства культуры и спорта Республики Казахстан на 2017-2021 годы// sport.gov.kz/ru/wp content/uploads/2018/04/рус_СП_2018-МКС.docx.

91. Президент Республики Казахстан. О Концепции культурной политики Республики Казахстан: Указ от 4 ноября 2014 года № 939// САПП Республики Казахстан, 2014 г., № 67 ст. 619.

92. «Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік Кодексі» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V Кодексі (2024.03.12. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32683909.

93. Заочное решение специализированного межрайонного экономического суда Алматинской области от 21 июня 2021 года № 1912-21-00-2/1313. Информационная система «Параграф».

94. Ө. Калдарбекұлы. «Правовое регулирование изъятия земельного участка у собственника и права землепользования у землепользователя (Сравнительный анализ законодательства и практики его применения в Республике Казахстан и зарубежных странах» Диссертация на соискание степени доктора философии (PhD). Алматы, 220 г. С 59.

95. Айсин С.Б. Аналитическая справка по результатам проведенного правового мониторинга земельного законодательства Республики Казахстан// https://online.zakon.kz.

96. «Соттардың мемлекет мұқтажы үшін жер учаскелерін еріксіз иеліктен шығару жөніндегі заңдарды қолдануының кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 25 желтоқсандағы N 8 Нормативтік қаулысы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P06000008S_.

97. «Қазақстан Республикасындағы сәулет, қала құрылысы және құрылыс қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 16 шілдедегі N 242 Заңы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000242_.

98. «Түркістан қаласының 1500 жылдық мерейтойын дайындау және өткізу жөніндегі іс-шаралардың жоспарын бекіту туралы» (Күшін жойған)Қазақстан Республикасы Үкіметінің Қаулысы 2000 жылғы 20 сәуір N 612. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P000000612_.

99. Тарихы терең – Түркістан. https://massaget.kz/Qazaqstanym/43165/.

100. «Тараз қаласының 2000 жылдық мерейтойына дайындық және оны өткізу туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы 2002 жылғы 15 наурыз N 307. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https: // adilet.zan.kz/ kaz/docs/ P020000307_.

101. «Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы N 858 Жарлығы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U090000858_.

102. 2021 жылғы 1 қыркүйекте ҚР Президенті Қ.Тоқаевтың Қазақстан халқына ««Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Жолдауы. https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy-183555.

103. Министерство культуры и спорта Республики Казахстан. Об утверждении Правил выявления, учета, придания и лишения статуса памятников истории и культуры: Приказ от 30 марта 2015 года № 118. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 8 мая 2015 года № 10992// "Казахстанская правда" от 25.06.2015 г. № 118 (27994).

104. Азербайджанская Республика. Градостроительный и строительный кодекс: Закон от 29 июня 2012 года № 392-IVQ)// www.fhn.gov.az/uploads/legislation/rus/qanunlar/tikinti.doc.

105. Алексеев С. С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве. – М., 1989.– С.186.

106. Миронова, Т. Г. Сохранение природного и культурного наследия как императив культурной политики постиндустриального общества: Дис. ... канд. культурол. наук. М., 2000. С.77.

107. Evans N...J., Morris C. Towards a Geography of AgriEnvironmental Policies in England and Wales/ /Geoforum - 1997 - 2 - 28, № 2, 189-204.

108. Abstract of Legislation// "Countryside 1970". London, H.M.S.O., 1964, 193-202.

109. P. and J.Poore. Protected Landscapes in the United Kingdom. Countryside Commission. 1992.

110. Goodwin R.H. Some Legal Aspects of Private Action in the Establishment of Natural Areas in the United States // IUCN Publ. News Ser., 1964, № 3,151-162, Discussion: 138-146.

111. Ecol. Low Quart., 1992. 19, № .1, 63-96.

112. Борисов В.А, Забелина Н.М., Караваева В.М. Опыт охраны природньк ресурсов США Ч. II. Обзорная информация. М.: ВНИИТЭИСХ, 1972. С. 30.

113. «Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі» Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226.

114. Гайдашов А.В. Уголовная ответственность за хищение предметов, имеющих особую историческую, научную или культурную ценность: Автореф. дисс... канд. юрид. наук. – М., 1997. – 202 с.

115. «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235.

116. Лакаев О.А. Правовое регулирование полномочий органов государственного управления в области формирования, обеспечения охраны и использования объектов всемирного культурного наследия // Правовая политика и правовая жизнь. 2024. № 3. С. 42.

117. Веденин Ю.А. Необходимость нового подхода к культурному и природному наследию // Актуальные проблемы сохранения культурного и природного наследия: сб. ст. М.: РНИИ культурного и природного наследия МК РФ и РАН, 1995. С. 5–20.

118. Международная конвенция об охране нематериального культурного наследия: основ. тексты // ООН по вопр. образования, науки и культуры. – Париж : ЮНЕСКО, 2011. – VII, 103 с.

119. Мартыненко, И. Э. Охрана нематериального культурного наследия: опыт государств – участников СНГ [Электронный ресурс] / И. Э. Мартыненко // Исполнительный комитет Содружества независимых государств. – Режим доступа: https://cis.minsk.by/news/9655/ohrana-nematerialnogo-kulturnogo-nasledia-opytgosudarstv-ucastnikov-sng.

120. «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 23 қаңтардағы N 148 Заңы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000148_.

121. Шуланбекова Г., Ауғанбай А., Оспанова Д.А. «Тарихи-мәдени мақсатқа арналған жерлердің құқықтық реттелуі». Қазақстанның ғылымы мен өмірі. Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал. №3(58) 2018 жыл. 314 б.

122. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне мәдениет және тарихи-мәдени мұра мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 28 қазандағы № 368-V ҚРЗ. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz / kaz/docs/Z1500000368/links.

123. «Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі» Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414.

124. «Рұқсаттар және хабарламалар туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2014 жылғы 16 мамырдағы № 202-V ҚРЗ. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000202.

125. Тарихи-мәдени сараптама жүргізу қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2020 жылғы 21 сәуірдегі № 99 бұйрығы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000020452.

126. А. Ауганбай. «Объекты историко-культурного наследия Республики Казахстан : земельно-правовой аспект». Наука и жизнь Казахстана. №3/2 (47) 2017 г. С.185.

127. Қ.Ө. Қарабеков. Тарихи-мәдени мақсаттағы жерді құқықтық қорғаудың ерекшеліктері. ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы. № 2 (50). 2009 ж. 148 бет.

128. «Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы» Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 7 шілдедегі N 175 Заңы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z060000175_.

129. Б.М. Нургалиев, К.С. Уалиев, А.К.Сатубалдин. «Законодательная база Республики Казахстан в сфере охраны историко-культурного наследия» Журнал «Государственное управление и государственная служба» No 1 (60), 2017. халықаралық ғылыми-талдау журналы. С.238. https://journal.apa.kz/index.php/path/index.

130. «Мемлекеттік күзетілуі тиіс объектілердің кейбір мәселелері» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 7 қазандағы № 1151 Қаулысы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1100001151.

131. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. 2017 жылғы 12 сәуір. https: // www.akorda.kz / kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy.

132. Айгаринова Г.Т. Проблемы правового обеспечения охраны и рационального использования земель в Республике Казахстан. Вестник КазНУ. Серия юридическая. No4 (76). 2015 С. 200.

133. Yerkinbayeva, L. et al. (2021) Digitalization of Environmental Information in the Republic of Kazakhstan: Issues of Legal Regulation. Journal of Environmental Management and Tourism, v. 13, n. 1, p. 115-127.

134. Bekezhanov, D. et al. Environmental and Legal Regulation of Digitalization of Environmental Protection. Journal of Environ-mental Management and Tourism Vol 12 No 7 (2021) – p. 1941 – 1950.

135. Д.Л. Байдельдинов, Г.Т. Айгаринова, Ж.Б. Акшатаева, Г.К. Рашева. Қазақстан Республикасында цифрландыру жағдайында қолайлы қоршаған ортаға құқықты жүзеге асыру мәселелері. Заң сериясы. No1 (109). 2024 https://bulletin-law.kaznu.kz.

136. Л.Қ. Еркінбаева, А. Жунусова. Қазақстан Республикасындағы шетел азаматтарының жерге құқықтары туралы заңнамаларды жетілдіру мәселелері. Том 71 № 3 (2014): ВЕСТНИК КазНУ. Серия Юридическая /. 149 б.

137. Е.М. Арын, Ж.К. Кишкенбаева. Социально-политические приоритеты сохранения историко-культурного наследия в Казахстане. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617- 05X 34. №3(148)/ 2024.

138. Литвинова О.Г., Романова Л.С. Зарубежный опыт сохранения историко-культурного наследия // Вестник Томского государственного архитектурно-строительного университета. – 2009. – №1. – С.74-92.